

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ

**ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ**

ΣΧΟΛΗ Ν.Ο.Π.Ε .

ΤΜΗΜΑ ΝΟΜΙΚΗΣ

ΤΟΜΕΑΣ Α΄ ΙΔΙΩΤΙΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ

ΣΠΟΥΔΩΝ ΑΣΤΙΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΟ ΕΤΟΣ: 2003-2004

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

της Αικατερίνης Δημητρίου Κοντοπόδη

ΑΜ 349 ΠΜΣ

**Σύνταγμα (άρθρα 5, 5Α, 16 και 17)
και Πνευματική Ιδιοκτησία**

Επιβλέποντες

Α' Επιβλέπων: Διονυσία Καλλινίκου, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια

Β' Επιβλέπων: Αριστείδης Χιωτέλλης, Επίκουρος Καθηγητής

ΑΘΗΝΑ, ΜΑΡΤΙΟΣ 2004

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

I. Άρθρο 17 του Συντάγματος και πνευματική ιδιοκτησία

- A. Η άποψη που υποστηρίζει τη στενή ερμηνεία της έννοιας της «ιδιοκτησία» του άρθρου 17 του Συντάγματος: στην έννοια αυτή υπάγονται μόνο τα εμπράγματα δικαιώματα
- B. Η άποψη που υποστηρίζει την ευρύτερη ερμηνεία της έννοιας της «ιδιοκτησίας»: σε αυτήν υπάγεται κάθε περιουσιακό δικαίωμα
- Γ. Η «ιδιοκτησία» στο άρθρο 17 του Συντάγματος και η πνευματική ιδιοκτησία
- Δ. Το άρθρο 1 του Πρώτου Πρόσθετου Πρωτοκόλλου της Ευρωπαϊκής Σύμβασης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΠΠρΠρωτ ΕΣΔΑ)
- Ε. Σχέση του άρθρου 17 του Συντάγματος και άρθρου 1 του ΠΠρΠρωτ ΕΣΔΑ
- ΣΤ. Η μεταστροφή της ελληνικής νομολογίας
- Ζ. Το άρθρο II-17 του Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης

II. Άρθρο 5 παρ. 1 του Συντάγματος και πνευματική ιδιοκτησία

- A. Το δικαίωμα ελεύθερης ανάπτυξης της προσωπικότητας
- B. Το δικαίωμα της οικονομικής ελευθερίας
- Γ. Πνευματική ιδιοκτησία και άρθρο 5 παρ. 1 του Συντάγματος
 - 1. Γενικά για τη σχέση δικαιώματος προσωπικότητας και πνευματικής ιδιοκτησίας
 - 2. Δικαίωμα προσωπικότητας και ηθικό δικαίωμα του δημιουργού
 - α. οι δύο απόψεις για τη σχέση δικαιώματος προσωπικότητας και ηθικού δικαιώματος
 - i. α' άποψη: η γενική προστασία της προσωπικότητας περιέχει και την προστασία του πνευματικού δημιουργού ως προς το ηθικό δικαίωμα
 - ii. β' άποψη: το ηθικό δικαίωμα και το δικαίωμα της προσωπικότητας έχουν διαφορετικό αντικείμενο προστασίας
 - β. Ηθικό δικαίωμα του δημιουργού. Επιμέρους εξουσίες
 - i. Εξουσία δημοσίευσης
 - ii. Εξουσία αναγνώρισης της πατρότητας
 - iii. Εξουσία περιφρούρησης της ακεραιότητας του έργου
 - iv. Εξουσία προσπέλασης
 - v. Εξουσία υπαναχώρησης/μετάνοιας
 - 3. Οικονομική ελευθερία (άρθρο 5 παρ. 1 του Συντάγματος) και περιουσιακό δικαίωμα του δημιουργού

III. Άρθρο 16 παρ. 1 του Συντάγματος και πνευματική ιδιοκτησία

A. Η ελευθερία έκφρασης και διάδοσης στοχασμών. Η σχέση της με την ελευθερία τέχνης.

B. Η έννοια της τέχνης στην παράγραφο 1 του άρθρου 16 του Συντάγματος

Γ. Το περιεχόμενο της ελευθερίας της τέχνης

Δ. Ελευθερία έκφρασης / ελευθερία τέχνης και πνευματική ιδιοκτησία

α. Ελευθερία έκφρασης και πνευματική ιδιοκτησία

β. Ελευθερία τέχνης και πνευματική ιδιοκτησία

Ε. Περιορισμοί της ελευθερίας τέχνης

ΣΤ. Ειδικότερα, η προσβολή της τιμής, του ιδιωτικού βίου ή της εικόνας ενός προσώπου από ένα έργο τέχνης

Ε. Η προστασία της ελευθερίας έκφρασης σύμφωνα με την ΕΣΔΑ

IV. Άρθρο 5Α του Συντάγματος και πνευματική ιδιοκτησία

A. Δικαίωμα στην πληροφόρηση

B. Το δικαίωμα συμμετοχής στην Κοινωνία της Πληροφορίας

Γ. Κοινωνία της πληροφορίας και πνευματική ιδιοκτησία

Δ. Βασικά σημεία της Οδηγίας 2001/29/EK (αποκλειστικά δικαιώματα, περιορισμοί – εξαιρέσεις αυτών, τεχνολογικά μέτρα) – Εναρμόνιση του ελληνικού δικαίου με το ν. 3057/2002

1. Αντικείμενο εναρμόνισης της Οδηγίας 2001/39/EK: εξουσία αναπαραγωγής, η εξουσία του δημιουργού ή του φορέα συγγενικού δικαιώματος να καθιστά το έργο ή το αντίστοιχο προστατευόμενο αντικείμενο προσιτό στο κοινό και το δικαίωμα διανομής

α. Δικαίωμα αναπαραγωγής

β. Δικαίωμα παρουσίασης – εξουσία του δημιουργού ή του φορέα συγγενικού δικαιώματος να καθιστά το έργο ή το αντίστοιχο προστατευόμενο αντικείμενο προσιτό στο κοινό

i. Δικαίωμα παρουσίασης

ii. Δικαίωμα του δημιουργού ή του φορέα συγγενικού δικαιώματος να καθιστά το έργο ή το αντίστοιχο προστατευόμενο αντικείμενο προσιτό στο κοινό

γ. Δικαίωμα διανομής στο κοινό

2. Εξαιρέσεις και περιορισμοί

3. Τεχνολογικά μέτρα

Εισαγωγή

Ως πνευματική ιδιοκτησία χαρακτηρίζεται το δικαίωμα που η έννομη τάξη απονέμει στο δημιουργό πάνω στο έργο του. Η πνευματική ιδιοκτησία παρέχει στο δημιουργό το δικαίωμα να εκμεταλλεύεται το έργο του και να απολαμβάνει τα οικονομικά οφέλη που του αποφέρει (περιουσιακό δικαίωμα). Επίσης, με την πνευματική ιδιοκτησία προστατεύεται ο προσωπικός δεσμός του δημιουργού με το έργο του, το οποίο αποτελεί έκφραση των σκέψεων και των συναισθημάτων του (ηθικό δικαίωμα). Το αντικείμενο της πνευματικής ιδιοκτησίας, το έργο, αποφέρει οικονομικά οφέλη που συμβάλλουν στην ελεύθερη διαμόρφωση της ζωής του δημιουργού, ενώ ταυτόχρονα προάγει το κοινωνικό συμφέρον, διευκολύνει την ελεύθερη κυκλοφορία ιδεών και συμβάλλει στην κοινωνική εξέλιξη και στην ανάπτυξη της πολιτιστικής ζωής.

Η συνταγματική προστασία της δημιουργίας και της διάδοσης των πνευματικών έργων παρέχει στο δημιουργό τη δυνατότητα να δημιουργεί ελεύθερα, χωρίς εξωτερικούς εξαναγκασμούς. Στην εργασία που ακολουθεί εξετάζεται η σχέση της πνευματικής ιδιοκτησίας με το άρθρο 17 του Συντάγματος, το οποίο προστατεύει την ιδιοκτησία, το άρθρο 5 του Συντάγματος, που εγγυάται την ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας του ατόμου και ταυτόχρονα διασφαλίζει και την οικονομική του ελευθερία, το άρθρο 16, που κατοχυρώνει την ελευθερία της τέχνης, και το νέο άρθρο 5 Α που διασφαλίζει το δικαίωμα πληροφόρησης και συμμετοχής στην Κοινωνία της Πληροφορίας.

I. Άρθρο 17 του Συντάγματος και πνευματική ιδιοκτησία

Στην παράγραφο 1 του άρθρου 17 του Συντάγματος κατοχυρώνεται το ατομικό δικαίωμα της ιδιοκτησίας, το οποίο έγκειται στην ελευθερία του ατόμου να απολαμβάνει και να διαθέτει την ιδιοκτησία του, και παράλληλα διασφαλίζεται η ιδιοκτησία ως θεσμός (ανεξάρτητα από ορισμένα πρόσωπα ή πράγματα).¹ Η συνταγματική έννοια «ιδιοκτησία» είναι μια αόριστη νομική έννοια, το περιεχόμενο της οποίας προσδιορίζεται κάθε φορά συγκεκριμένα μέσα όμως στο πλαίσιο που θέτει το Σύνταγμα.² Στη συνταγματική θεωρία υποστηρίζονται δύο απόψεις γύρω από την έννοια της συνταγματικά προστατευόμενης ιδιοκτησίας και ειδικότερα για το εάν στην έννοια αυτή εμπίπτουν ή όχι τα περιουσιακά ενοχικά δικαιώματα και τα δικαιώματα σε άυλα αγαθά.

A. Η άποψη που υποστηρίζει τη στενή ερμηνεία της έννοιας της «ιδιοκτησία» του άρθρου 17 του Συντάγματος: στην έννοια αυτή υπάγονται μόνο τα εμπράγματα δικαιώματα

¹ Βλ. Π.Δ. Δαγτόγλου, Συνταγματικό Δίκαιο. Ατομικά Δικαιώματα, τόμος Β', Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή, 1991, σελ. 897-899, Κ. Χρυσόγονο, Ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα - Κομοτηνή, 2002, σελ. 337-338

² Βλ. Γ. Δρόσο, Συνταγματικοί περιορισμοί της ιδιοκτησίας και αποζημίωση, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 1997, σελ. 99

Σύμφωνα με την πρώτη άποψη, η οποία είναι και χρονικά προγενέστερη³, υποστηρίζεται ότι στη συνταγματική έννοια της ιδιοκτησίας (άρθρο 17 παρ. 1 του Συντάγματος) υπάγονται μόνο τα εμπράγματα δικαιώματα και όχι τα ενοχικά δικαιώματα και τα δικαιώματα σε άυλα αγαθά (δικαίωμα πνευματικής ιδιοκτησίας, δικαίωμα επί της εφευρέσεως, σήμα). Η επέκταση της έννοιας της ιδιοκτησίας στα ενοχικά δικαιώματα είχε χαρακτηριστεί ως «επισφαλής» και «μη συνάδουσα προς τα γενικώς κρατούντα».⁴ Ο Α. Σβώλος⁵ επεσήμανε «...η τοιαύτη επέκτασις της προστασίας δεσμεύει τας χείρας του νομοθέτου, μη δυναμένου να θίξη κοινωνικήν ή οικονομικήν κατάστασιν αντίθετον προς το συμφέρον των πολλών. Το απρόσβλητον άρα των κεκτημένων δικαιωμάτων, αποτελούν βλαβεράν τροχοπέδην της κοινωνικής πολιτικής, δεν ανταποκρίνεται εις την υπεροχήν του κοινωνικού συμφέροντος, η οποία, ως πολιτικόν στοιχείον, χαρακτηρίζει την μεταπολεμικήν δημοκρατίαν, ούτω δε εμμέσως αντιδρά κατ' αυτής της απαιτήσεως της ισότητος ».

Ως επιχειρήματα η άποψη αυτή επικαλείται τη φραστική διατύπωση της παραγράφου 1 του άρθρου 17 του Συντάγματος, όπου χρησιμοποιείται ο όρος

³ Βλ. Ν. Σαρίπολο, Σύστημα του Συνταγματικού Δικαίου της Ελλάδος εν συγκρίσει προς τα των ξένων κρατών, τόμος Γ', Αθήνα, 1923, Εκδόσεις Σάκκουλα Αθήνα – Κομοτηνή, Κλασική Νομική Βιβλιοθήκη, 1987, σελ. 235 επ., Ν. Σαρίπολο, Πραγματεία του Συνταγματικού Δικαίου της Ελλάδος, Αθήνα, 1851, Εκδόσεις Σάκκουλα Αθήνα – Κομοτηνή, Κλασική Νομική Βιβλιοθήκη, 1993, σελ. 906 - 907, Α. Σβώλο, Εξ αφορμής της υπ' αριθ. 438/1932 Α.Π. (Θεμ. ΜΔ' σελ. 97), Θέμις ΜΔ', 1933, σελ. 476, 477, Α. Σβώλο, Η ιδιοκτησία κατά τα συντάγματα της τελευταίας εικοσαετίας (1919-1939), Αρχείο Ιδιωτικού Δικαίου (ΑΙΔ) 1942, σελ. 21-23, Χρ. Σγουρίτσα, Συνταγματικόν Δίκαιον, Τόμος Β', Τεύχος Β', Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα, 1966, σελ. 170 - 171, Κ. Γεωργόπουλο, Ελληνικόν Συνταγματικόν Δίκαιον, Τεύχος Γ', Αθήνα, 1970, σελ. 179 - 180, Π. Κορδογιαννόπουλο, Το δίκαιον της αναγκαστικής απαλλοτριώσεως, Γενικό Μέρος, Ι, Εκδόσεις Ν. Τυλπερογλου, 1954, σελ. 51 - 52, Η. Κυριακόπουλο, Ελληνικόν Διοικητικόν Δίκαιον, Γ', Ειδικόν Μέρος, Θεσσαλονίκη, 1955, σελ. 334, Α. Μομφερράτο, Εγχειρίδιον του Αστικού Δικαίου, τόμος Α', Γενικαί Αρχαί, Αθήνα, 1914, σελ. 98, σημ. 2, Α. Ράικο, Η αναδρομικότης των νόμων εν των ελληνικώ και αλλοδαπώ συνταγματικώ δικαίω, ΕΔΔΔ 1966, σελ. 257-258, Α. Μάνεση/Α. Μανιτάκη, Κρατικός Παρεμβατισμός και Σύνταγμα (έλεγχος τραπεζών βάσει α.ν. 1665/1951 και ν. 431/1976), ΝοΒ 29, 1981, σελ. 1209 [Η ίδια γνωμοδότηση είναι δημοσιευμένη και στο Α. Μάνεση, Α. Μανιτάκη, Γ. Παπαδημητρίου, Η υπόθεση «Ανδρεάδη» και το οικονομική Σύνταγμα, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή 1991, σελ. 13], Α. Μάνεση, Γ. Παπαδημητρίου, Κρατικός Παρεμβατισμός και Σύνταγμα, σε Α. Μάνεση, Α. Μανιτάκη, Γ. Παπαδημητρίου, Η υπόθεση «Ανδρεάδη» και το οικονομικό Σύνταγμα, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή 1991, σελ. 68 και 77, Ε. Βενιζέλο, Τα όρια της αναθεώρησης του Συντάγματος 1975, Θεσσαλονίκη, 1984, σελ. 160, υποσ. 12, Β. Οικονομίδη, Στοιχεία του Αστικού Δικαίου. Ανατύπωσις εκ της Β' Εκδόσεως. Βιβλίον Δεύτερον. Εμπράγματα Δίκαια, Αθήνα 1925, σελ. 112, Σ. Λύτρα, Η έννοια των διοικητικών προστίμων και η συνταγματικότητα της επιβολής τους, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή, 1986, σελ. 269, Ε. Βενιζέλο, Το Αναθεωρητικό Κεκτημένο, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα - Κομοτηνή 2002, σελ. 181

⁴ Βλ. Ν. Σαρίπολο, Σύστημα του Συνταγματικού Δικαίου της Ελλάδος εν συγκρίσει προς τα των ξένων κρατών, ό.π., σελ. 237-238, ο οποίος παραθέτει απόσπασμα από την επί του άρθρου 17 του Συντάγματος έκθεση της συνταγματικής επιτροπής της Β' Αναθεωρητικής Βουλής (1911). Στην ίδια έκθεση αναφερόταν ότι: «Δια του όρου ιδιοκτησία δηλούται αναμφηρίστως το δικαίωμα της κυριότητος, κατά τον υπό του αστικού δικαίου διδόμενον χαρακτηρισμόν αυτού, μετά των παρομαρτουσών αυτώ νομίμων εξουσιών χρήσεως, καρπώσεως κλπ»

⁵ Βλ. Α. Σβώλο, ΑΙΔ 1942, ό.π., σελ. 23

«ιδιοκτησία» και όχι «περιουσία».⁶ Σύμφωνα με το γραμματικό αυτό επιχείρημα η έννοια της ιδιοκτησίας έχει ένα πολύ συγκεκριμένο και παραδοσιακά καθορισμένο νόημα, στο περιεχόμενο του οποίου εντάσσονται μόνο τα εμπράγματα δικαιώματα.⁷ Σύμφωνα με την ίδια θέση, η σύνδεση μεταξύ του όρου ιδιοκτησία και εμπραγμάτων δικαιωμάτων επιβεβαιώνεται από τη σχετική γλωσσική παράδοση όχι μόνο της νομικής επιστήμης, αλλά και της ίδιας της ελληνικής κοινωνίας, όπου συναντώνται παράλληλα οι όροι ιδιοκτησία (που αναφέρεται στα εμπράγματα δικαιώματα) και περιουσία (που περιλαμβάνει τα ενοχικά δικαιώματα). Επίσης και η δομή των διατάξεων των άρθρων 17 και 18 του Συντάγματος, στις οποίες εξειδικεύεται η προστασία της ιδιοκτησίας, είναι προσανατολισμένη στα εμπράγματα και όχι στα ενοχικά δικαιώματα.⁸ Έτσι, μια διασταλτική ερμηνεία του όρου «ιδιοκτησία», ώστε να υπαχθούν στη ρύθμιση του άρθρου 17 του Συντάγματος και τα ενοχικά και γενικά τα περιουσιακά δικαιώματα, θα ήταν κατάφωρα αντίθετη προς το γράμμα του ισχύοντος Συντάγματος⁹.

⁶ Αντίθετα ο όρος περιουσία συναντάται στα ακόλουθα συνταγματικά κείμενα: στο άρθρο 17 του Βουλγαρικού Συντάγματος του 1991: «1. Το περιουσιακό και κληρονομικό δικαίωμα διασφαλίζονται και προστατεύονται από τον νόμο. 2. Η περιουσία είναι ιδιωτική και δημόσια. 3. Η ιδιωτική περιουσία είναι απαραβίαστη...», στο άρθρο 41 του Ρουμανικού Συντάγματος του 1992: «Προστασία της ιδιωτικής περιουσίας. – 1. Το δικαίωμα στην περιουσία και οι οφειλές του κράτους στους πολίτες είναι κατοχυρωμένες ...2. Η ιδιωτική περιουσία προστατεύεται ισότιμα από τον νόμο, χωρίς διάκριση κατάχου...», στο άρθρο 11 του Χάρτη των θεμελιωδών δικαιωμάτων και θεμελιωδών ελευθεριών της Τσεχίας του 1992: «1. Κάθε άτομο έχει το δικαίωμα να διαθέτει περιουσία... », στο άρθρο 51 του Ομοσπονδιακού Γιουγκοσλαβικού Συντάγματος του 1992: «Το δικαίωμα κτήσεως περιουσίας και το δικαίωμα κληρονομιάς διασφαλίζονται σύμφωνα με το Σύνταγμα και το νόμο» (Βλ. Κ. Μαυριά – Α. Παντελή, Συνταγματικά Κείμενα Ελληνικά και Ξένα, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή 1996, σελ. 771, 800, 838, 891), στο άρθρο 64 του Πολωνικού Συντάγματος του 1997: «1. Καθένας έχει δικαίωμα στην ιδιοκτησία, σε άλλα περιουσιακά δικαιώματα, όπως και στην απόλαυση του δικαιώματος (κληρονομικής) διαδοχής...», στο άρθρο 20 του Σλοβακικού Συντάγματος του 1992: «1. Καθένας έχει δικαίωμα να έχει περιουσία...», στο άρθρο 45 του Συντάγματος του Μαυροβουνίου του 1992: «Η ιδιοκτησία είναι απαραβίαστη. Κανένας δεν μπορεί να στερηθεί την περιουσία του ή να υποστεί περιορισμό της, εκτός εάν τούτο επιβάλλεται από το δημόσιο συμφέρον, όπως αυτό ορίζεται από το νόμο, και υπό την προϋπόθεση δίκαιης αποζημιώσεως, η οποία δεν μπορεί να είναι κατώτερη της αγοραίας αξίας (του αντικειμένου)» (Θ. Τζώνου, Τα Συντάγματα της Κεντρικής και Νοτιοανατολικής Ευρώπης, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή, 2000, σελ. 426, 445-446, 589, 731)

⁷ Βλ. Ν. Σαρίπολο, Σύστημα του Συνταγματικού Δικαίου της Ελλάδος εν συγκρίσει προς τα των ξένων κρατών, ό.π., σελ. 252-255: «Νόμος τις, προσβάλλων άνευ προηγουμένης αποζημιώσεως κεκτημένα περιουσιακά δικαιώματα, μη όντα δικαιώματα «ιδιοκτησίας», αλλ' ενοχικά, δεν είνε αντισυνταγματικός, καθόσον το άρθρον 17 του συντάγματος δεν προστατεύει παν είδος κεκτημένων περιουσιακών δικαιωμάτων, αλλά μόνον την «ιδιοκτησίαν». Το άρθρον 17 του συντάγματος, αποτελούν εξαίρεσιν περιορίζουσιν την παντοδυναμίαν της νομοθετικής εξουσίας, δέον να ερμηνεύηται στενώς, μη επεκτεινόμενης της περί «ιδιοκτησίας» διατάξεως αυτού κατ' αναλογίαν εις άλλας περιπτώσεις».

⁸ Βλ. Α. Παπακωνσταντίνου, Η προστασία των περιουσιακών δικαιωμάτων σε υπερνομοθετικό επίπεδο: μεταξύ δογματικής και σύγχρονων αναγκών (Παρατηρήσεις με αφορμή την ΑΠ 43/2002), ΤοΣ 2002, σελ. 414, 420-421

⁹ Βλ. Α. Μάνεση, Α. Μανιτάκη, ΝοΒ 29, 1981, ό.π., σελ. 1209

Άλλο βασικό επιχείρημα της άποψης αυτής είναι η βούληση του ιστορικού συνταγματικού νομοθέτη.¹⁰ Στην αναθεώρηση του άρθρου 17 του Συντάγματος του 1911, διατηρήθηκε ο όρος ιδιοκτησία, παρόλο που είχε προταθεί η αντικατάστασή του από τον όρο περιουσία προς προστασία κάθε κεκτημένου περιουσιακού δικαιώματος.¹¹ Στη Συντακτική Συνέλευση του 1921-1922 είχε επίσης προταθεί η αντικατάσταση του όρου ιδιοκτησία από τη λέξη περιουσία, προκειμένου να προστατεύεται κάθε κεκτημένο περιουσιακό δικαίωμα, πρόταση που επίσης απορρίφθηκε.¹² Κατά τη διάρκεια των προπαρασκευαστικών εργασιών για το Σύνταγμα του 1952 προτάθηκε η εισαγωγή της συνταγματικής προστασίας των ενοχών, αλλά αποκρούστηκε ρητά.¹³ Κατά την αναθεώρηση του Συντάγματος του 1975, ο συνταγματικός νομοθέτης ενέμεινε και πάλι στην χρήση του όρου ιδιοκτησία και δεν υιοθέτησε τον όρο περιουσία.¹⁴

¹⁰ Βλ. Α. Μάνεση, Α. Μανιτάκη, ΝοΒ 29, 1981, ό.π., σελ. 1209: «Αν ο Έλληνας δικαστής εξακολουθεί να μην ταυτίζει την έννοια της ιδιοκτησίας με εκείνη της περιουσίας, εμμένοντας στην παραδοσιακή αντίληψη της ιδιοκτησίας – σύμφωνα με την οποία στο καθ' ύλην ευρύτερο περιεχόμενο της ανήκουν μόνον τα εμπράγματα δικαιώματα και ιδίως η κυριότητα επί ακινήτων ή και κινητών... είναι διότι συμμορφώνεται απλώς προς τη βούληση του συντακτικού νομοθέτη», Κ. Μποτόπουλο, Η προστασία της μετοχής και το άρθρο 17 του Συντάγματος, Ελλ.Δικ. 35, 1994, σελ. 276, Α. Παπακωνσταντίνου, ΤοΣ 2002, ό.π., σελ. 421- 422

¹¹ Βλ. Ν. Σαρίπολο, Σύστημα Συνταγματικού Δικαίου της Ελλάδος εν συγκρίσει προς τα των ξένων κρατών, ό.π., σελ. 235, σημ. 4 και σελ. 236: Η προμελέτη της Κυβερνήσεως Δραγούμη πρότεινε την αναθεώρηση του άρθρου 17 προς προστασία κάθε κεκτημένου συνταγματικού δικαιώματος, για το λόγο ότι το άρθρο 17 λέγοντας ιδιοκτησία δεν περιλαμβάνει κάθε περιουσιακό δικαίωμα. Το ψήφισμα της Βουλής της 18 Φεβρουαρίου 1910 ανέφερε: «Η διάταξις του άρθρου 17 δέον να σαφηνισθή, καθοριζομένης της έννοιας της ιδιοκτησίας». Το ραλλικό προσχέδιο περί αναθεωρητέων διατάξεων του συντάγματος πρότεινε το άρθρο 17 να αναθεωρηθεί ως εξής: «Ουδείς στερείται της περιουσίας αυτού», ώστε να επεκταθεί «επί παντός αντικειμένου περιουσίας». Όμως η Επιτροπή αναθεώρησης του Συντάγματος της Β' Αναθεωρητικής Βουλής πρότεινε να διατηρηθεί ο όρος «ιδιοκτησία» στο άρθρο 17, ώστε η προστασία να μην εκτείνεται σε κάθε κεκτημένο περιουσιακό δικαίωμα

¹² Βλ. Ν. Σαρίπολο, Σύστημα Συνταγματικού Δικαίου της Ελλάδος εν συγκρίσει προς τα των ξένων κρατών, ό.π., σελ. 236, και σημ. 2: Στην από 13 Μαρτίου 1921 συνεδρίαση της ενδεκαμελούς επιτροπής των εισηγητών ο πληρεξούσιος Μάτσης πρότεινε αντί για τη λέξη «ιδιοκτησία» να τεθεί η λέξη «περιουσία» για να προστατεύονται και τα ενοχικά δικαιώματα. Η επιτροπή αποφάσισε σύμφωνα με την εισήγηση του Σωτηριάδη, με μειοψηφία μόνο του Μάτση να παραμείνει ο όρος ιδιοκτησία, υπό την έννοια της οποίας νοούνται τα εμπράγματα δικαιώματα επί κινητών και ακινήτων. Με την ενδεκαμελή επιτροπή συμφώνησε και η ολομέλεια της συνταγματικής επιτροπής και έτσι ψηφίσθηκε το άρθρο 17 με τον όρο «ιδιοκτησία» από τη Γ' Εθνική Συνέλευση. Και στο άρθρο 19 του Συντάγματος του 1925, όπως αυτό ψηφίστηκε από την Δ' Εθνική Συνέλευση διατηρήθηκε ο όρος «ιδιοκτησία»

¹³ Βλ. Π.Δ. Δαγτόγλου, ΕΕΝ 33, 1966, ό.π., σελ. 25 και υποσημείωση 86, όπου αναφέρεται ότι απορρίφθηκε πρόταση του Γ. Μπακόπουλου περί συνταγματικής προστασίας δικαιωμάτων από δάνεια προς το κράτος και η πρόταση του Ι. Μελά, η οποία αφορούσε όρους ακύρωσης «συμβάσεων ενοχικού χαρακτήρα» μεταξύ Δημοσίου ή νομικού προσώπου δημοσίου δικαίου και ιδιωτών. Κατά της συνταγματικής προστασίας των ενοχών τάχθηκαν οι Χ.Γ. Θηβαίος, Εισηγησις επί των άρθρων 3-20 του Συντάγματος 1864/1911, Αθήνα 1947, σελ. 47-48, Πρακτικά της Επιτροπής Αναθεωρήσεως του Συντάγματος τ. Δ', σελ. 1256, Θ. Τσάτσος και Ηλ. Λαγάκος, Ειδική Εισήγησις επί της αναθεωρήσεως του άρθρου 17 του Συντάγματος περί ιδιοκτησίας, Αθήνα 1947

¹⁴ Βλ. Πρακτικά Υποεπιτροπών της επί του Συντάγματος του 1975, σελ. 467, 478 επ (αγορεύσεις Χ. Μέσσαρη και Α. Κανελλόπουλου) και Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής επί του Συντάγματος 1975 (αγόρευση Α. Κανελλόπουλου). Ο Αθ. Κανελλόπουλος διατύπωσε την άποψη, αγορεύοντας στην

Και κατά την πρόσφατη αναθεώρηση ο συνταγματικός νομοθέτης δε διεύρυνε το εννοιολογικό περιεχόμενο της έννοιας της ιδιοκτησίας του άρθρου 17 του Συντάγματος με βασική σκέψη ότι τα περιουσιακά δικαιώματα προστατεύονται σύμφωνα με την ελληνική νομολογία από το άρθρο 5 παρ. 1 και 3 του Συντάγματος, και όχι από το άρθρο 17 το αφορά στην προστασία των εμπράγματων δικαιωμάτων.¹⁵ Ως σημαντικός λόγος για την επιφυλακτικότητα του αναθεωρητικού νομοθέτη να υιοθετήσει τις θέσεις της θεωρίας προβλήθηκε η διαφοροποίηση την οποία θα επέφερε η ενδεχόμενη πρόβλεψη κάλυψης των περιουσιακών δικαιωμάτων από το άρθρο 17 Συντάγματος ως προς το είδος της επιβαλλόμενης αποζημίωσης ενόψει της αναγκαστικής απαλλοτρίωσης.¹⁶ Απορρίφθηκε έτσι από την πλειοψηφία της Βουλής η πρόταση του κόμματος της μείζονος αντιπολίτευσης να προστεθεί νέα παράγραφος 8 στο άρθρο 17, σύμφωνα με την οποία «νόμος, που εκδίδεται μία φορά μόνο, μπορεί να ορίσει και άλλα περιουσιακά δικαιώματα που υπάγονται στην κατά το άρθρο αυτό έννοια και προστασία της ιδιοκτησίας».¹⁷ Υποστηρίχθηκε από τη θεωρία

Β' Υποεπιτροπή της επί του Συντάγματος 1975 Κοινοβουλευτικής Επιτροπής, ότι: «Η γνώμη μου είναι, ότι πρέπει να διατηρήσω τον όρον «ιδιοκτησία». Δεν μπορούμε να βάλουμε κανένα άλλον όρον στην θέση του. Αν βάλουμε (τον όρο) «περιουσία», αυτό σημαίνει, ότι περιλαμβάνονται και τα ενοχικά δικαιώματα, πράγμα το οποίον δεν είναι στις προθέσεις του νομοθέτου», βλ. επίσης Α. Κανελλόπουλο, Συνταγματικά ανέκτα, Εκδοτική Εστία, Αθήνα, 1992, σελ. 200

¹⁵ Αγόρευση Ε. Βενιζέλου ενώπιον της Επιτροπής Αναθεώρησης του Συντάγματος, Πρακτικά, Συνεδρίαση της 18^{ης} Νοεμβρίου 1997, σελ. 77: «διαφωνώ με την εξομείωση των περιουσιακών δικαιωμάτων με τα εμπράγματα δικαιώματα και την προστασία τους, γιατί παραδοσιακά, νομολογιακά, τα περιουσιακά δικαιώματα στη χώρα μας προστατεύονται επαρκέστατα κατά το άρθρο 5 παρ. 1 και 3 του Συντάγματος» Αγόρευση Α. Κανταρτζή, ειδικού αγορητή του ΚΚΕ, ενώπιον της Επιτροπής Αναθεώρησης του Συντάγματος, Πρακτικά, Συνεδρίαση της 4^{ης} Νοεμβρίου 1997, σελ. 10: «όσον αφορά την πρόταση της Νέας Δημοκρατίας για την αναθεώρηση του άρθρου 17, μας βρίσκει αντίθετους η διεύρυνση των περιουσιακών δικαιωμάτων που περιλαμβάνονται στην ατομική ιδιοκτησία με νέα περιουσιακά δικαιώματα» Αγόρευση του Φ. Κουβέλη, ειδικού αγορητή του Συνασπισμού της Αριστεράς και της Προόδου ενώπιον της Επιτροπής Αναθεώρησης του Συντάγματος, Πρακτικά, Συνεδρίαση της 4^{ης} Νοεμβρίου 1997, σελ. 13: «θεωρώ ότι θα μας οδηγήσει σε κινδύνους εάν στο πλαίσιο αναθεώρησης του άρθρου 17 υπάρξει προσθήκη για τη δυνατότητα υπαγωγής και άλλων περιουσιακών δικαιωμάτων στην, κατά το άρθρο αυτό, έννοια και προστασία της ιδιοκτησίας. Ας μείνουμε στη ρύθμιση αυτή, διότι είναι υπαρκτός ο κίνδυνος, εάν διευρύνουμε το πλαίσιο των δικαιωμάτων, να έχουμε αυθαίρετες δικαστικές κρίσεις». Βλ. επίσης Ε. Βενιζέλο, Το Αναθεωρητικό Κεκτημένο, ό.π., σελ. 181, Ξ. Κοντιάδη, Ο νέος συνταγματισμός και τα θεμελιώδη δικαιώματα μετά την αναθεώρηση του 2001, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή 2002, σελ. 425 επ

¹⁶ Η προβλεπόμενη από το άρθρο 17 παρ. 2 του Συντάγματος αποζημίωση είναι «πλήρης» και «προηγούμενη», ενώ, αντίθετα, κατά το άρθρο 1 του Πρώτου Πρόσθετου Πρωτοκόλλου της Ευρωπαϊκής Σύμβασης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και την αντίστοιχη πάγια νομολογία του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου χαρακτηρίζεται «εύλογη». Βλ. Ε. Βενιζέλο σε Πρακτικά των Συνεδριάσεων και Έκθεση, σελ. 221 – 222

¹⁷ Βλ. Γ. Σωτηρέλη – Θ. Ξηρό, Η αναθεώρηση του Συντάγματος (1993-2001), Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή 2001, σελ. 94. Αγόρευση Ι. Βαρβιτσιώτη ενώπιον της Επιτροπής Αναθεώρησης του Συντάγματος, Πρακτικά, Συνεδρίαση της 4^{ης} Νοεμβρίου 1997, σελ. 20: «είναι γενική τάση σε ολόκληρη της Ευρώπη και σε όλα τα κράτη τα οποία προβλέπουν τη συνταγματική προστασία της ιδιοκτησίας, η διεύρυνση της έννοιας της ιδιοκτησίας να είναι και πέραν των εμπραγμάτων δικαιωμάτων». Αγόρευση Άννας Ψαρούδα - Μπενάκη ενώπιον της Επιτροπής Αναθεώρησης του Συντάγματος, Πρακτικά, Συνεδρίαση της 11^{ης} Νοεμβρίου 1997, σελ. 18: «δεν προστατεύουμε σωστά τον

ότι τυχόν συνταγματική παραπομπή σε εφάπαξ εκδιδόμενο νόμο για τον προσδιορισμό των προστατευόμενων περιουσιακών δικαιωμάτων θα ήταν άστοχη, εφόσον ο προσδιορισμός αυτός γίνεται στην πραγματικότητα από το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου.¹⁸ Η υιοθέτηση τέτοιας πρότασης θα μπορούσε να οδηγήσει σε αντίθετο αποτέλεσμα από το επιδιωκόμενο, αφού η ύπαρξη μιας παρόμοιας ρητής διάταξης θα οδηγούσε πιθανότατα στο εξ αντιδιαστολής συμπέρασμα, ότι δηλαδή η έννοια της ιδιοκτησίας κατά το άρθρο 17 του Συντάγματος περιορίζεται στα εμπράγματα δικαιώματα, ενώ τα «άλλα περιουσιακά δικαιώματα» δε θα μπορούσαν να αποτελέσουν αντικείμενο προστασίας παρά μόνο εφόσον προέβλεπε κάτι τέτοιο ο κατά την προτεινόμενη νέα παράγραφο 8 του άρθρου 17 εφάπαξ εκδιδόμενος νόμος.¹⁹ Ορθότερη υπήρξε η θέση που υποστηρίχθηκε στη θεωρία να προστεθεί στο κείμενο του άρθρου 17 του Συντάγματος μία ερμηνευτική δήλωση, ώστε να διευκρινισθεί ότι η έννοια της «ιδιοκτησίας» κατά το άρθρο αυτό είναι ταυτόσημη με την έννοια της περιουσίας, κατά το άρθρο 1 του Πρώτου Πρόσθετου Πρωτοκόλλου της Ευρωπαϊκής Σύμβασης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου.²⁰ Άλλη άποψη που υποστηρίχθηκε στη θεωρία ήταν να επεκταθεί ρητά η συνταγματική προστασία τουλάχιστον σε εκείνα τα

πολίτη σήμερα με την εξέλιξη της οικονομίας, όταν τις εγγυήσεις του άρθρου 17 για την προστασία της ιδιοκτησίας τις περιορίζουμε μόνο στο δικαίωμα της κυριότητας και δεν τις επεκτείνουμε και στα λοιπά περιουσιακά αγαθά, δηλαδή κυρίως στην έννοια της περιουσίας» Βλ. επίσης Ι. Βαρβιτσιώτη, *Η Ελλάδα μπροστά στο 2000*. Ένα νέο συνταγματικό πλαίσιο, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή 1998, σελ. 93-96 (ιδίως υποσημείωση 86 στη σελ. 95, όπου εκφράζεται επιφύλαξη ως προς την εφάπαξ επέκταση της ιδιοκτησίας, αφού οι κοινωνικές ανάγκες αλλάζουν σε συντομότατο χρονικό διάστημα). Στην πρόταση της Εθνικής Επιτροπής για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου προς την Αναθεωρητική Βουλή (βλ. http://www.nchr.gr/category.php?category_id=52) αναφέρονται, μεταξύ άλλων, τα ακόλουθα: «*Η Εθνική Επιτροπή για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου αποφάσισε (ομόφωνα) να προτείνει προς την Αναθεωρητική Βουλή: ... (β) Να κατοχυρωθεί συνταγματικά η περιουσία στο σύνολό της (όλα τα περιουσιακά δικαιώματα, συμπεριλαμβανομένων και των ενοχικών... Αιτιολογία: Τα μειονεκτήματα του ισχύοντος συνταγματικού πλαισίου και οι δυσκολίες που ανέκυψαν κατά την εφαρμογή του συνοψίζονται στα εξής: α) Δεν καλύπτονται -τουλάχιστον έτσι όπως ερμηνεύεται το άρθρο 17 από τα δικαστήρια- όλα τα περιουσιακά δικαιώματα και ιδίως τα ενοχικά δικαιώματα, τα οποία σήμερα ως περιουσιακό στοιχείο έχουν μεγαλύτερη έκταση και σημασία από τα ακίνητα, β) Δεν προστατεύεται ρητώς η πνευματική ιδιοκτησία ούτε όμως και το κληρονομικό δικαίωμα, γ) Δεν προβλέπεται αποζημίωση για περιορισμούς της ιδιοκτησίας οι οποίοι δεν συνιστούν μεν τύποις και κατά κυριολεξία απαλλοτρίωση, αλλά περιορίζουν την ιδιοκτησία κατ' ουσίαν και σε τέτοιο βαθμό, ώστε η χρήση και η κάρπωση να καθίστανται αδύνατες...)*»

¹⁸ Βλ. Κ. Χρυσόγονο, Μία βεβαιωτική αναθεώρηση, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα - Κομοτηνή, 2000, σελ. 50-51

¹⁹ Βλ. Κ. Χρυσόγονο, Η ενσωμάτωση της Ευρωπαϊκής Σύμβασης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου στην εθνική έννομη τάξη, ό.π., σελ. 205

²⁰ Βλ. Κ. Χρυσόγονο, Μία βεβαιωτική αναθεώρηση, ό.π., σελ. 51

απόλυτα και αποκλειστικά δικαιώματα (βιομηχανική και πνευματική ιδιοκτησία) που προσομοιάζουν με τα εμπράγματα.²¹

Σύμφωνα με την ίδια άποψη, που υποστηρίζει τη στενή έννοια της συνταγματικά προστατευόμενης ιδιοκτησίας, ο συνταγματικός νομοθέτης, όπου ήθελε να κάνει ένα περαιτέρω βήμα και να προχωρήσει στην προστασία και των ενοχικών δικαιωμάτων το έκανε ρητά: στο άρθρο 106 παρ. 3, 4 και 5 του Συντάγματος προστατεύεται το σύνολο των περιουσιακών δικαιωμάτων που συνδέονται με τη λειτουργία της επιχείρησης, ενώ στο άρθρο 107 παρ. 1 παρέχεται αυξημένη νομική προστασία στα εισαγόμενα από την αλλοδαπή κεφάλαια.²² Ύστερα από τη θέσπιση των άρθρων 106 και 107 έχει εκλείψει ένας από τους βασικούς λόγους για τους οποίους υποστηρίζεται η διεύρυνση της έννοιας της ιδιοκτησίας, όπως ορίζεται στο άρθρο 17 του Συντάγματος.²³ Εάν ο συντακτικός νομοθέτης ήθελε να καλύψει το σύνολο των περιουσιακών δικαιωμάτων θα το έκανε με την ίδια σαφήνεια, όπως με τις πιο πάνω διατάξεις.²⁴

Η ίδια άποψη επικαλείται και μια τελολογική προσέγγιση της συνταγματικής διάταξης του άρθρου 17: ο αποκλεισμός των περιουσιακών ενοχικών δικαιωμάτων από τη συνταγματική προστασία της ιδιοκτησίας δικαιολογείται από την ανάγκη δημοσιονομικής προστασίας του κράτους, εφόσον η επέκταση του πεδίου εφαρμογής του δικαιώματος της ιδιοκτησίας στα δικαιώματα αυτά θα συνεπαγόταν ανυπολόγιστο δημοσιονομικό κόστος.²⁵ Ακόμη, ο σκεπτικισμός απέναντι στη διεύρυνση της έννοιας της ιδιοκτησίας φαίνεται να οφείλεται και στο φόβο της υπερπροστασίας, σε βάρος του κοινωνικού συνόλου, της καπιταλιστικής ιδιοκτησίας, η οποία συνίσταται κυρίως από μη εμπράγματα αξίες.²⁶

Την πιο πάνω άποψη ακολούθησε για μακρό χρονικό διάστημα και η πάγια νομολογία και των τριών ανώτατων ελληνικών δικαστηρίων, του Συμβουλίου της

²¹ Βλ. Γ. Κατρούγκαλο, Αναθεώρηση των κλασικών δικαιωμάτων και εγγυήσεων, σε Δ. Τσάτσου, Ευ. Βενιζέλου, Ξ. Κοντιάδη (επιμ), Το Νέο Σύνταγμα. Πρακτικά συνεδρίου για το αναθεωρημένο Σύνταγμα του 1975/1986/2001 (Αθήνα, 14 και 15 Ιουνίου), Αθήνα-Κομοτηνή 2001, σελ. 62 και Ξ. Κοντιάδη, ό.π., σελ.430

²² Βλ. Δ. Κόρσο, Σύνταγμα και ενοχικά δικαιώματα, Ελεγκτικό Συνέδριο, Τιμητικός Τόμος για τα 150 χρόνια, Αθήνα, 1984 σελ. 215-216

²³ Βλ. Α. Μάνεση, Α. Μανιτάκη, ΝοΒ 29, 1981, ό.π., σελ. 1209

²⁴ Βλ. Α. Τάκη, Μερικές ενοχές για τα ενοχικά δικαιώματα, ΤοΣ 1996, σελ. 914-916, για τα δύο ερμηνευτικά ενδεχόμενα που προκύπτουν από το γράμμα του άρθρου 106 Σ, τόσο της επέκτασης όσο και του περιορισμού της συνταγματικής προστασίας της έννοιας της ιδιοκτησίας.

²⁵ Βλ. Αθ. Παπακωνσταντίνου, ΤοΣ 2002, ό.π., σελ. 414

²⁶ Βλ. Γ. Κασιμάτη, Η απόφαση 40/1998 της Ολομέλειας του Αρείου Πάγου. Οι βάσεις εφαρμογής της αρχής σεβασμού και προστασίας της αξίας του ανθρώπου και της εγγύησης της ιδιοκτησίας, ΝοΒ 47, 1999, σελ. 718 και Μελέτες ΙΙΙ, 1974-1999, Θεμελιώδη Δικαιώματα και Κοινωνικό Κράτος, Εκδόσεις Σάκουλα, Αθήνα - Κομοτηνή, 2000, σελ.177

Επικρατείας,²⁷ του Αρείου Πάγου²⁸ και του Ελεγκτικού Συνεδρίου²⁹, η οποία

²⁷ ΣτΕ 610/1930, σύμφωνα με την οποία «ο νόμος 4727 (του 1930), περί εξοφλήσεως των προσωρινών τίτλων (επιτρόπων) του β' αναγκαστικού δανείου δι' οριστικών τοιούτων του αυτού δανείου εις τα 65% της ονομαστικής αυτών αξίας δεν αντίκειται εις διάταξιν τινά του Συντάγματος και δή της του άρθρου 19... καθότι το άρθρον τούτο προστατεύει την εν στενή εννοία ιδιοκτησίαν, ήτις ανάγεται εις προστασίαν των επί κινητών και ακινήτων εμπραγμάτων δικαίων, ουχί δε εις προστασίαν παντός κεκτημένου δικαιώματος (και ενοχικού)...Εν προκειμένω οι τίτλοι εισίν αποδεικτικά υφιστάμενης ενοχικής συμβάσεως (του δανείου), δυναμένης ελευθέρως, άνευ ουδενός περιορισμού, να ρυθμισθή υπό του νόμου...», ΣτΕ 445/1931, στην οποία κρίθηκε ότι δεν προσβάλλει το συνταγματικά κατοχυρωμένο δικαίωμα ιδιοκτησίας ιδιοκτήτη ιδιωτικού ξένου σχολείου η απόφαση του Υπουργικού Συμβουλίου που απαγορεύει τη φοίτηση Ελλήνων μαθητών του Δημοτικού Σχολείου στα ξένα σχολεία που λειτουργούν στην Ελλάδα, «εφόσον εν τη εννοία της ιδιοκτησίας...δεν περιλαμβάνονται και ενοχικά απαιτήσεις», ΣτΕ 266/1932, σύμφωνα με την οποία από καμία διάταξη του Συντάγματος δεν απαγορεύεται να ανατραπεί με νόμο η συντελεσθείσα παραγραφή του δικαιώματος του Δημοσίου για επιβολή φόρου κληρονομιών, ΣτΕ 614/1933 σύμφωνα με την οποία δεν αντίκειται στο άρθρο 19 «η διάταξις του εδαφίου 2 του άρθρου 3 του νόμου 5671 (του 1933), ήτις χορηγεί δι' ωρισμένον λόγον και εντός ωρισμένης προθεσμίας εις τε τον Οικονομικόν Έφορον και τον φορολογούμενον το δικαίωμα να αιτήσωνται την αναθεώρησιν αποφάσεων τελεσιδίκων και αμετακλήτων και δη δια της δικαστικής οδού», ΣτΕ 679/1933, σύμφωνα με την οποία δεν αντίκειται στο άρθρο 19 Σ η απόφαση της Επιτροπής Απαλλοτριώσεων Αθηνών, με την οποία καθορίστηκε βάσει νόμου η διανομή σε ορισμένη έκταση με τρόπο διαφορετικό σε σχέση με προγενέστερη απόφαση της ίδιας Επιτροπής, αφού νόμιμα μεταβάλλονται τα ενοχικά δικαιώματα μελών του προσφεύγοντος Συνεταιρισμού, τα οποία με την προγενέστερη απόφαση της Επιτροπής είχαν αποκτήσει δικαίωμα διανομής κλήρου 16 στρεμμάτων, ΣτΕ 12/1934, σύμφωνα με την οποία δεν συνιστά παράβαση του άρθρου 19 Σ η προβολή δικαιώματος απλής διακατοχής, ΣτΕ 136/1937 δεν προστατεύονται συνταγματικά τα δικαιώματα των στρατιωτικών επί των βαθμών που φέρουν, ΣτΕ 723/1938, σύμφωνα με την οποία δεν απολετούν συνταγματικά προστατευόμενο δικαίωμα ιδιοκτησίας τα επί της συγκοινωνίας δικαιώματα, δηλαδή οι πάσης φύσεως άδειες κυκλοφορίας, ΣτΕ 798/1940 και 799/1940 οι οποίες δέχθηκαν ότι δεν αντιβαίνει στο συνταγματικά κατοχυρωμένο δικαίωμα της ιδιοκτησίας ο ν. 2000/1939 που επιβάλλει στην προσφεύγουσα εταιρία «το σύστημα της εκ περιτροπής εργασίας», κρίνοντας ότι «Η οικονομική δε επιβάρυνσις ην επιβάλλει ο νόμος ούτος...εις τον εργοδότην, υπόχρεων κατ' αναβίωσιν συμβατικών σχέσεων λυθισών εν τω παρελθόντι να επαναπροσλάβη απολυθέν προσωπικόν και μισθοδοτήσῃ τούτο υποχρεωτικώς εντός του ορίου αποδοχών, όπερ καθώρισεν η απόφασις του Υφυπουργού Εργασίας, αποτελεί κατ' ουσίαν εισφοράν, προωρισμένην προς κάλυψιν της εκ της ανεργίας ανακυπτούσης ανάγκης, ...Η εκ ανάγκης δε των πραγμάτων επιβάρυνσις του εργοδότη και αν κριθή, ότι ουδέν άλλο είνε ή μονομερής δημιουργία ενοχικών δικαιωμάτων υπέρ τρίτων επαγομένη περιουσιακάς συνεπείας εις βάρος του εργοδότη, δεν προσκρούει εις το Σύνταγμα μη κατοχυρώνον τα ενοχικά δίκαια του εργοδότη», ΣτΕ 70/1941 και 71/1941, σύμφωνα με τις οποίες δεν προστατεύεται συνταγματικά ενοχικό δικαίωμα του αιτούντος που προκύπτει από τη συμβατική σχέση που τον συνδέει με την ασφαλιστική εταιρία, ΣτΕ 510/1941, που έκρινε ότι δεν αντίκειται στην συνταγματική προστασία της ιδιοκτησίας η διάταξη της παραγράφου 2 του άρθρου 18 του α.ν. 332/1936 που προέβλεπε αναδρομική εφαρμογή της διάταξης της παραγράφου 1 του ίδιου άρθρου, σύμφωνα με την οποία ήταν δυνατή κατ' εξαίρεση η εγγραφή του υπέχοντος φορολογική υποχρέωση στους οικείους φορολογικούς καταλόγους και μετά την άρροδο του χρόνου παραγραφής (πενταετίας) της σχετικής φορολογικής αξίωσης εναντίον του Δημοσίου, ΣτΕ 119/1952 και 124/1952 και με τις οποίες κρίθηκε ότι η παραχώρηση δικαιώματος χρήσης συγκεκριμένης έκτασης για βοσκή έναντι ετήσιου τυπικού ανταλλάγματος «προσομοιάζει ... προς οιονεί μίσθωσιν και δεν έχει εμπράγματον χαρακτήρα» και συνεπώς ανάκληση της πιο πάνω παραχώρησης δεν αντίκειται στο άρθρο 17Σ, ΣτΕ 598/1953, σύμφωνα με την οποία «οι μέτοχοι διαρκούσης της λειτουργίας της ανωνύμου εταιρείας μόνον ενοχικά δικαιώματα έχουσι, άτινα δεν περιλαμβάνονται εις την εκ του άρθρου 17 του Συντάγματος προστασίαν» και συνεπώς δεν αντίκειται στο άρθρο 17 Σ η προβλεπόμενη από το 26/27.2.1953 β.δ αναγκαστική συγχώνευση ανώνυμων τραπεζιτικών εταιριών, ΣτΕ 170/1959 δεν εμπίπτουν στο άρθρο 17 Σ τα συνταξιοδοτικά δικαιώματα, ΣτΕ 1094/1987 και 1095/1987, όπου κρίθηκε ότι «...η αύξηση του κεφαλαίου (της εταιρίας που έχει τεθεί υπό την προσωρινή διοίκηση του Οργανισμού Ανασυγκρότησης Επιχειρήσεων σε εφαρμογή του ν. 1386/1983), στην περίπτωση αυτή (άρθρο 8 παρ. 8 του ν. 1386/1983) και η ενδεχόμενη αλλοίωση της θέσης των μετόχων .. συνδέονται με την επιβίωση της επιχείρησης χάρι του δημοσίου συμφέροντος και δεν αντίκειται στο Σύνταγμα που με καμιά διάταξή του δεν εμποδίζει τη λήψη, για λόγους δημοσίου συμφέροντος, γενικών νομοθετικών μέτρων που θα έθιγαν τη θέση της

πλειοψηφίας στη γενική συνέλευση της ανώνυμης εταιρίας. Το αποτέλεσμα αυτό δεν απαγορεύει ... ούτε το άρθρο 17 που προστατεύει μόνο τα εμπράγματα δικαιώματα και όχι τα ενοχικά, όπως είναι αυτά που έχει ο μέτοχος της εταιρείας σε σχέση με τη διοίκησή της» (στις αποφάσεις αυτές εκφράστηκε αντίθετη άποψη από τη μειοψηφία), ΣτΕ 2705/1991 που έκρινε ότι η συνταγματική προστασία της ιδιοκτησίας εκτείνεται μόνο στα εμπράγματα δικαιώματα (εκφράστηκε αντίθετη άποψη από τη μειοψηφία) και κατά συνέπεια επιτρέπεται βάσει του ν. 1740/1987 η αναγκαστική απαλλοτρίωση ιδανικών μεριδίων ιδιωτών σε ιχθυοτροφεία του Δημοσίου, τόσο στο πράγμα όσο και στη συναφή εκμετάλλευση που συνεχεται άρρηκτα με αυτό, ΣτΕ 2261/1994, που έκρινε ότι «...η μετά αναδρομικής ισχύος κατάργησις των διατάξεων δια των οποίων προεβλέπετο αρχικώς η χορήγηση συμπληρωματικού εφάπαξ βοηθήματος εκ του Ταμείου Αλληλοβοήθειας εις τους αποκαθισταμένους βάσει του ν. 1447/1984 και η αναδρομική στέρησης του δικαιώματος τούτου δεν αντίκειται προς τας διατάξεις του ισχύοντος Συντάγματος ... Το καταργηθέν...δικαίωμα είναι ενοχικής φύσεως και δεν προστατεύεται ούτε εκ των περί προστασίας της ιδιοκτησίας διατάξεων του άρθρου 17 του Συντάγματος» Βλ. επίσης), Ν. Γρηγορίου, Η προστασία της ιδιοκτησίας δια μέσου της νομολογίας του Συμβουλίου της Επικρατείας, ΝοΒ4, 1956, σελ. 124-125, Ι. Σαρμά, Το δημοκρατικό κοινωνικό κράτος δικαίου. Η νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή 2003, σελ. 345 Βλ. επίσης ΔιοικΕφΑθ 1162/1984, ΤοΣ ΙΑ, 1985, σελ. 86 επ., σύμφωνα με την οποία δεν αντίκειται στο άρθρο 17 Σ η διάταξη του άρθρου 13 του ν. 1384/1983 σχετικά με τον καθορισμό ανωτάτου ορίου στο εφάπαξ χρηματικό βοήθημα του ν. 103/1975, το οποίο εφαρμόζεται σε όσους εξέρχονται σε ορισμένο χρόνο από την υπηρεσία, για τις αξιώσεις των οποίων μέχρι της δημοσίευσής του δεν εκδόθηκαν αμετάκλητες δικαστικές αποφάσεις

²⁸ ΑΠ 50/1894, Θέμις Ε' (1894-1895), σελ. 196, σύμφωνα με την οποία «...ούτε το άρθρον 17 του Συντάγματος παρεβίασεν ο νόμος ούτος (άρθρα 1 και 22 του ΑΦΠς'), διότι δεν υστέρησε τον αιτούντα της ιδιοκτησίας του, καθότι η παράλειψις του να συμπεριληφθή εις τους γενομένους προβιβασμούς και η εκ τούτου στέρησις της αυξήσεως της μισθοδοσίας δεν αποτελεί στέρησιν ιδιοκτησίας...», ΑΠ 136/1935, Θέμις ΜΣΤ', 1935, σελ. 920 – 921, που έκρινε ότι δεν αντίκειται στο άρθρο 19 για την προστασία της ιδιοκτησίας, «οι διατάξεις του άρθρου 1 του νόμου 5260/1931... δι' ων... 'θεωρούνται παραγεγραμμένα και απεσβεσμένα πάσαι οικειοκλήσεις εξαγωγέων κατά του Δημοσίου απορρέουσας εκ της εφαρμογής του νόμου 2612 περί συνδικάτου τραπεζών και των μετά την κατάργησιν τούτου νυθ. διαταγμάτων περί συναλλάγματος επί εξωτερικού εν γένει, οι δε εκκρεμείς υποθέσεις είτε ενώπιον των δικαστηρίων είτε ενώπιον οικισθήποτε αρχής, κηρύσσονται κατηρηγμένα', ως και ότι 'θεωρείται εξ υπαρχής άκυρον το άρθρον 8 του από 12 Μαρτίου 1925 εκτελεστικού του νόμ. 3260 (1925) διατάγματος, οι δε δυνάμει αυτού εισπράξαντες παρά του Δημοσίου οιονδήποτε ποσόν υποχρεούνται εις της επιστροφής του'», ΑΠ 227/1935, Θέμις ΜΣΤ', 1935, σελ. 991-993, «... η διάταξις νόμου (άρθρο 2 του ν. 3895/1929) δι' ης αφαιρείται...η...εκ της ανωμάλου παρακαταθήκης (από τραπεζική κατάθεση) προκύπτουσα ενοχική απαίτησις του καταθέτου (Κοινότητας Λευκάδας) και μεταβιβάζεται εις έτερον νομικόν πρόσωπον (Ταμείον Κοινωφελών Έργων Λευκάδας) δεν αντιτίθεται εις το ισχύον Σύνταγμα και δη εις την διάταξιν του άρθρου 19 τούτου, δι' ης προστατεύεται η επί ενσωμάτων κινητών και ακινήτων ιδιοκτησία, δηλονότι το δικαίωμα της επ' αυτών κυριότητος μετά των παρομαρτουσών αυτή νομίμων αξιώσεων, ουχί δε και αι ενοχικά αιαιτήσεις του προσώπου, αι δεν ασφαρίζει η μνησθείσα διάταξις του Συντάγματος από της παντοδυναμίας της νομοθετικής εξουσίας...», ΑΠ 78/1936, Θέμις ΜΖ', 1936, σελ. 470-471, που έκρινε ότι «...η δια του ως άνω αναγκ. διατάγματος (29 Ιουλίου 1932) ρύθμισις κατ' αναδρομήν των προϋφιστάμενων μεταξύ δανειστών και οφειλετών εις ξένον νόμισμα ή συνάλλαγμα σχέσεων (συγκεκριμένα προβλεπόνταν ότι οφειλές κάθε φύσης σε ξένο νόμισμα ή συνάλλαγμα, πληρωτέες στην Ελλάδα, γεννημένες πριν από τις 26.4.1932 λογίζονται από την ημέρα δημοσίευσής του ν.δ. ότι μετατρέπονται σε οφειλές δραχμών...Στις καταθέσεις αυτές υπάγονται και οι καταθέσεις σε ξένο νόμισμα ή συνάλλαγμα που βρίσκονται στις τράπεζες στις 26.4.1932) δεν αντίκειται εις το άρθρ. 19 ...του Συντάγματος», όμοια και η ΑΠ 481/1936, Θέμις ΜΗ', 1937, σελ. 401-402, ΑΠ 605/1939, Θέμις ΝΑ', 1940, σελ. 213-214, σύμφωνα με την οποία δεν αντίκειται στο άρθρο 19 του Συντάγματος για την προστασία της ιδιοκτησίας οι διατάξεις άρθρων 11 και 15 του ν. 1197/1938, με βάση τις οποίες «έλαβε κύρος η κατά την έκδοσίν της άκυρος...απόφασις του Υπουργού των Σιδηροδρόμων και Αυτοκινήτων, δι' ης το λεωφορείον β' τάξεως του αναιρεσειόντος μετετράπη εις φορτηγόν τοιούτον, και ότι η απόφασις του Συμβουλίου της Επικρατείας, η αναγνωρίσασα...την ακυρότητα ταύτην της αποφάσεως, δεν αίρει την μεταγενεστέρως δια του α. νομ. 1197 θεσπισθείσαν εγκυρότητα αυτής...», ΑΠ111/1941, Θέμις ΝΒ', 1941, σελ. 374-375, που έκρινε ότι δεν είναι αντισυνταγματική η διάταξη «...του άρθρ. 5 παρ.1 του ν.δ. της 26/6/1935 «περί ρυθμίσεως των προς την Εθνικήν Κτηματικήν Τράπεζαν χρεών», ήτις κατά την παρ. 3 του αυτού άρθρου ισχύει αναδρομικώς από 29 Ιουλίου 1932 και εφαρμόζεται και επί των εκκρεμών κατά πρώτον ή δεύτερον βαθμόν δικών...», ΑΠ 97/1945, Θέμις ΝΣΤ', 1945, σελ. 338-339, σύμφωνα με την οποία δεν προσβάλλει την

προστατευόμενη από το άρθρο 17 του Συντάγματος ιδιοκτησία το άρθρο 9 του ν. 1184/1944 «*με τον οποίο συνιστάται ... ενοχικόν δικαίωμα του κατά την έναρξιν της ισχύος του ποιουμένου εισέτι χρήσιν του μισθίου μισθωτού, δι' ον η ενοχική σχέσις της μισθώσεως είχαν λυθή βάσει των προϊσχυουσών διατάξεων δια τελεσιδίκου ή αμετακλήτου δικαστικής αποφάσεως λόγω καθυστέρήσεως μισθωμάτων, όπως εξακολουθήσει ποιούμενος χρήσιν αυτού κατ' αναγκαστικήν παράτασιν του χρόνου της μισθώσεως υπό τον όρον της εντός μηνός από της ισχύος του καταβολής παρ' αυτού των καθυστερούμενων μισθωμάτων*», όμοια και η ΑΠ 159/1945, Θέμις ΝΣΤ', 1945, σελ. 25 – 27, με την οποία κρίθηκε το κύρος του ερμηνευτικού ενοικιοστασίου ν.438/1945, ΑΠ 465/1948, Θέμις Ξ', 1949, σελ. 420-421 «... εκ του περιεχομένου της πρώτης παρ. του άρθρ. 13 του ...156/1946 νόμου, καθ' ο' η αληθής έννοια του καθορισμού του μισθώματος διατάξεων της περί ενοικιοστασίου βοσκών νομοθεσίας είναι ότι το υπ' αυτών καθοριζόμενον μίσθωμα ισχύει και δια τας μισθώσεις των βοσκών τας συναπτομένας κατόπιν δημοπρασίας' σαφώς προκύπτει ότι περί ερμηνευτικής πρόκειται διατάξεως, αναδρομικήν ως τοιαύτης έχουσης ισχύν...εφαρμοζομένης ούτω και επί των προ της δημοσιεύσεως του...συνομολογηθεισών εν δημοπρασίαις μισθώσεων, μη αντικειμένης δε εις τας διατάξεις του άρθρ. 17 του εν ισχύι Συντάγματος...», ΑΠ 293/1950, Θέμις ΞΑ', 1950, σελ. 602-603, 716-717, σύμφωνα με την οποία δεν είναι αντισυνταγματικός νόμος που ορίζει ότι εισφορές εργοδοτών που καταβάλλονται σε αλληλοβοηθητικό ταμείο κατά κινδύνου ασθένειας εργαζομένων θα καταβάλλονται σε άλλο ταμείο, ΑΠ 601/1952, ΞΔ', 1953, 63-65, σύμφωνα με την οποία δεν είναι αντισυνταγματική η διάταξη του άρθρου 3 παρ. 2 του ν.δ. 470/1947, η οποία ορίζει ότι οι οφειλές του Δημοσίου από αντάλλαγμα χρήσης επιταχθέντων από αυτό πλοίων από 1.9.1939 έως 12.10.1944 διαγράφονται (συνάγεται μάλιστα ότι στη διαγραφή αυτή υπάγονται και οι οφειλές που έχουν αναγνωριστεί με τελεσίδικη απόφαση), ΑΠ 773/1954, Θέμις ΞΣΤ', 1955, σελ. 9-10, σύμφωνα με την οποία δεν αντίκειται στο άρθρο 17 του Συντάγματος οι διατάξεις του άρθρου μόνου του ν.δ. 2914/1954, με βάση τις οποίες η Τράπεζα της Ελλάδος υποχρεούται να μετατρέψει σε δραχμές και κάθε ποσό συναλλάγματος, το οποίο μεταβιβάστηκε πριν από την ισχύ του ν.δ. 2914/1954 σε αυτήν από τον υπόχρεο σύμφωνα με το άρθρο 1 του ν. 2064/1939 πλοιοκτήτη ή πλοίαρχο, ΑΠ 480/1955, ΝοΒ 1956, σελ. 84, σύμφωνα με την οποία δεν αντίκειται στο άρθρο 17 του Συντάγματος η με μεταγενέστερο νόμο μετατροπή της απαίτησης σε είδος, η οποία προέρχεται από σύμβαση ανταλλαγής, σε χρηματική απαίτηση, βάσει τιμής που καθορίζεται από τον Υπουργό Επισιτισμού, ΑΠ 287/1956, ΝοΒ 4, 1956, σελ. 903, σύμφωνα με την οποία δεν είναι αντισυνταγματική η διάταξη του άρθρου 5 του ν.δ. 3398/1955, με την οποία απαιτήσεις κατά του Οργανισμού Λιμένος Πειραιώς εργατών φορτοεκφορτώσεως που απορρέουν από εργασιακή σχέση και έχουν γεννηθεί μέχρι 31.12.1951 παραγράφονται και οι εκκρεμείς δίκες καταργούνται, εφόσον δεν έχει εκδοθεί μέχρι της ισχύος του ν.δ. αυτού τελεσίδικη απόφαση, ΑΠ 118/1969, ΝοΒ 17, σελ. 806, σύμφωνα με την οποία δεν αντίκειται στο Σ17 η αναδρομική κατάργηση με τη συντακτική πράξη 58/1945 του δικαιώματος του εκμεταλλευτού αλυκών (που καλλιεργούνται προς εξαγωγή άλατος στο εξωτερικό) να απαιτήσει από το Κράτος ποσότητα άλατος ίση προς αυτήν που διατίθεται για εσωτερική κατανάλωση ή αποζημίωση με βάση το ν.δ. 1096/1942, ΑΠ 444/1969, ΝοΒ 18, 1970, σελ. 33 επ., σύμφωνα με την οποία δεν αντίκειται στο άρθρο 21 Σ για την προστασία της ιδιοκτησίας διάταξη του άρθρου 12 του ν.δ. 169/1969 που ορίζει ότι παραγράφονται οι απαιτήσεις έκτακτου εργατικού προσωπικού που έχει προσληφθεί από στρατιωτικές υπηρεσίες για συμπληρωματική αμοιβή ή αποζημίωση από αδικαιολόγητο πλουτισμό, εάν η γενεσιουργός αιτία των απαιτήσεων αυτών ανάγεται στο παρελθόν και δεν έχει εκδοθεί αμετάκλητη δικαστική απόφαση, ΑΠ 894/1975, ΤοΣ 1976, σελ. 363 επ. (όμοια με την ΑΠ 601/1952, βλ. πιο πάνω στην ίδια υποσημείωση), ΑΠ 1355/1977, ΝοΒ 26, 1978, σελ. 1058-1059, σύμφωνα με την οποία δεν είναι αντισυνταγματική η διάταξη του άρθρου 1 του ν.δ. 473/1974, που καταργεί αναδρομικά νομοθετικές διατάξεις που αφορούν σε καταβολή μερισμάτων ή άλλων βοηθημάτων από ασφαλιστικά ταμεία, χωρίς όμως να θίγει δικαιώματα που έχουν αναγνωριστεί με τελεσίδικες ή αμετάκλητες δικαστικές αποφάσεις, ΑΠ 391/1985, ΤοΣ ΙΒ', 1986, σελ. 676- 678, η οποία δέχθηκε ότι δεν αντίκειται στο άρθρο 17 Σ οι διατάξεις του ν. 45 της 12/16.5.1975, σύμφωνα με τις οποίες τα ποσά που βεβαιώθηκαν και εισπράχθηκαν από τις εταιρίες πετρελαίου και τους πρατηριούχους λιανικής πώλησης με βάση την 1701/1974 κοινή υπουργική απόφαση των Υπουργών Οικονομικών, Εμπορίου και Βιομηχανίας περιέρχονται στο Δημόσιο ως έσοδο αυτού και καταργούνται οι εκκρεμείς δίκες που αφορούν στην καταβολή στο Δημόσιο της σύμφωνα με το νόμο αυτόν διαφοράς, ΑΠ 7/1990(Ολ), Ελλ.Δικ. 31, 1990, σελ. 556 - 557, και Δ 21, 1990 σελ. 908 επ., η οποία έκρινε ότι δεν αντίκειται στο άρθρο 17Σ η διάταξη του άρθρου 14 παρ. 1 του ν. 1810/1988, με την οποία παραγράφονται τα δικαιώματα κατ' αποκοπή οδοιπορικών εξόδων του προσωπικού της ΕΛ.ΑΣ. και καταργούνται όλες οι εκκρεμείς δίκες, και αντίθετες παρατηρήσεις Σταματόπουλου, όμοιες και οι ΑΠ 2049/1990, ΕΕΝ1991, σελ. 794 - 795, ΑΠ 345/1994, ΝοΒ 43, 1995, σελ. 246 - 247, ΑΠ 31/1990, Αρμ 5, 1990, σελ. 452 επ., σύμφωνα με την οποία ο ν.431/1976 που καθιερώνει μέτρα που αφορούν τη λειτουργία και τον έλεγχο των τραπεζών

περιορίζει τη συνταγματική προστασία της ιδιοκτησίας στα εμπράγματα δικαιώματα, αποκλείοντας από αυτήν τα ενοχικά δικαιώματα, καθώς και τα δικαιώματα επί άυλων αγαθών. Χαρακτηριστική όσο αφορά στην προστασία του δικαιώματος της πνευματικής ιδιοκτησίας είναι η απόφαση 99/1940 του Εφετείου Ναυπλίου³⁰ που έκρινε ότι «...υπό του Συντάγματος προστατεύεται μόνον η επί ενσωμάτων κινητών και ακινήτων ιδιοκτησία μετά των παρομαρτουσών αυτή νομίμων αξιώσεων...Τοιαύτη όμως δεν δύναται να λογισθή και η πνευματική ιδιοκτησία, καθόσον η εν τω συγχρόνω δικαίω αναγνώρισις των προϊόντων του πνεύματος ως αντικειμένων δικαιωμάτων προσδίδει μεν επ' αυτών κυριαρχικόν δικαίωμα προσομοιάζον προς το της κυριότητος, αλλά ταύτα χαρακτηρίζονται ως ασώματα πράγματα και οι θεμελιώδεις κανόνες περί των ενσωμάτων πραγμάτων ουδαμώς δύνανται να μετενεχθώσιν επί των ασωμάτων...

(διπλασιασμός μετοχικού κεφαλαίου, υποχρεωτική διάθεση των 9/10 των νέων μετοχών σε πρόσωπα εκτός του κύκλου των παλαιών μετόχων) και η απόφαση για αύξηση του μετοχικού κεφαλαίου με βάση το νόμο αυτό «...μπορεί βεβαίως να προκαλέσουν στους παλαιούς μετόχους αλλοίωση της θέσεώς τους ως μετόχων έναντι της Τραπεζής, συνδέεται όμως με την επιβίωση της Τραπεζής, χάριν του προαναφερόμενου δημοσίου συμφέροντος και αποτελούν θεμιτούς περιορισμούς, που δεν απαγορεύονται από τις διατάξεις των άρθρων 5 παρ. 1 και 3 του Συντάγματος ούτε από το άρθρο 17 αυτού με το οποίο προστατεύονται μόνο τα εμπράγματα δικαιώματα και όχι τα ενοχικά, δηλαδή τα απορρέοντα από το αξιόγραφο της μετοχής, μεταξύ των οποίων και το δικαίωμα προτιμήσεως των παλαιών μετόχων σε περίπτωση αύξησεως του μετοχικού κεφαλαίου προς κάλυψη των νέων μετοχών. Η μετοχή, ως αξιόγραφο, προστατεύεται από το Σύνταγμα, με την έννοια ότι ο κοινός νομοθέτης δεν μπορεί να θίγει τον πυρήνα της, δηλαδή το εμπράγματο επ' αυτού δικαίωμα του μετόχου, είτε με αφαίρεση του τίτλου από τον κάτοχό του, είτε της απαγορεύσεως της μεταβιβάσεως της, είτε της εκμνηστεύσεως της οικονομικής της αξίας. Από καμιά συνταγματική διάταξη δεν προστεούνται τα ενοχικά δικαιώματα του μετόχου απέναντι στην εταιρία και επομένως ο κοινός νομοθέτης μπορεί να διευρύνει ή να περιορίσει αυτά. Στην περίπτωση διπλασιασμού του μετοχικού κεφαλαίου Τραπεζής δεν θίγεται ο πυρήνας των παλαιών μετόχων, αφού ούτε αφαιρείται η κατοχή από αυτούς, ούτε εκβιάζεται η μεταβίβασή τους σε τρίτους, ούτε εκμνηστεύεται η οικονομική τους αξία, αφού οι νέοι μέτοχοι θα μετάσχουν στο κεφάλαιο, καταβάλλοντας την αξία των μετοχών αυτών, ούτε τους απαγορεύεται να μετάσχουν στα κέρδη ή στο προϊόν της εκκαθαρίσεως», ΑΠ 721/1992, ΕΕΝ 60, 1993, σελ. 544 επ., η οποία έκρινε ότι δεν προσβάλλεται το άρθρο 17Σ από την πρόβλεψη του άρθρου 24 παρ. 4 του ν. 1868/1989, σύμφωνα με την οποία οι δικηγόροι, οι οποίοι είχαν απολυθεί από τον ΟΤΕ με τις διατάξεις των ν.1232/1982 και ν.1400/1983, επανέρχονται στον ΟΤΕ, αλλά δεν έχουν δικαίωμα να λάβουν μισθούς ή άλλες απολαβές ή αποζημιώσεις για το ενδιάμεσο χρονικό διάστημα από την απόλυσή τους έως την επάνοδό τους στην υπηρεσία, ΑΠ 363/1995 (Β' Πολιτικό Τμήμα), ΝΟΜΟΣ/1995, σύμφωνα με την οποία δεν αντίκειται στο άρθρο 17 του Συντάγματος το άρθρο 14 του ν. 1810/1988, με βάση το οποίο παραγράφονται αξιώσεις αξιωματικών του λιμενικού σώματος κατά του Δημοσίου για καταβολή κατ' αποκοπή οδοιπορικών εξόδων, ΑΠ 564/2000, Ελλ.Δικ. 41, 2000, σελ. 1620 επ., σύμφωνα με την οποία δεν αντίκειται στο άρθρο 17 Σ το άρθρο 20 παρ. 15 του ν. 2556/1997 που ορίζει ότι οι μισθολογικές προαγωγές των υπαλλήλων του ΟΓΑ φθάνουν μέχρι το βασικό μισθό του βαθμού Α1 και ότι οι εκκρεμείς δίκες για προαγωγή στο βαθμό του γενικού διευθυντή καταργούνται, Α. Φλώρο, Επισκόπησις της νομολογίας επί της εννοίας της στερήσεως ιδιοκτησίας κατά το άρθρο 17 του Συντάγματος, Ελλ.Δικ. 7, 1966, σελ. 653 –654, 673, 677. Βλ. επίσης ΠολΠρωτΑθ 15050/1977, ΤοΣ 4, 1978, σελ. 510 επ., ΠολΠρωτΑθ 13256/1979, ΝοΒ28, 1980, σελ. 1244 επ. και Σ1981, σελ. 121 επ., ΕφΑθ 10657/1980, ΝοΒ 29, 1981 σελ. 1284 επ. (γι' αυτές βλ. πιο πάνω στην ίδια υποσημείωση ΑΠ 31/1990)

²⁹ ΕλΣυν 101/1978, ΕΔΚΑ 1978, σελ. 32, ΕλΣυν 140/1994 (Ολομέλεια), ΕΔΚΑ ΛΣΤ', 1994, σελ. 418, σύμφωνα με τις οποίες το συνταξιοδοτικό δικαίωμα, ως δικαίωμα ενοχικής και όχι εμπράγματης φύσης, δεν εμπίπτει στην προστασία του άρθρου 17 Σ

³⁰ Βλ. Θέμις ΝΒ', 1941, σελ. 471 επ.

Κατά συνέπειαν, (η πνευματική ιδιοκτησία) μη υποκειμένη εις την υπό του Συντάγματος παρεχομένην διασφάλισιν της ιδιοκτησίας, υπόκειται εις τα εκάστοτε επιταγὰς της Νομοθετικής Εξουσίας».

Β. Η άποψη που υποστηρίζει την ευρύτερη ερμηνεία της έννοιας της ιδιοκτησίας: σε αυτήν υπάγεται κάθε περιουσιακό δικαίωμα

Η πιο πάνω θέση έχει εγκαταλειφθεί από το μεγαλύτερο μέρος της θεωρίας³¹
³², η οποία υποστηρίζει ότι στην έννοια της ιδιοκτησίας του άρθρου 17 του

³¹ Αρχικοί υποστηρικτές της επέκτασης της συνταγματικής έννοιας της ιδιοκτησίας: Θ. Τσάτσος, Η συνταγματική προστασία των ατομικών περιουσιακών δικαιωμάτων, Αθήνα, 1928, σελ. 87-88, ο οποίος επεσήμαινε ότι: «*Εν τοις ελληνικοῖς συντάγμασι του 1844 και του 1864, άρθ. 12 και 17, εγένετο χρήσις του ὀρου ιδιοκτησία. Ἀλλ' ἡ δήμευσις αποκλείεται του ελληνικοῦ θετικοῦ δικαίου και κατὰ το σύνταγμα του 1844, άρθ. 13, και κατὰ το σύνταγμα του 1864, άρθ. 18. Ἡ λογική συνέχεια των δύο διατάξεων αποκλείει την περιοριστικὴν ερμηνείαν της εννοίας της ιδιοκτησίας των άρθ. 12 και 17. Ἀρα ιδιοκτησία κατὰ τα ελληνικά συντάγματα εἶναι τα περιουσιακά δικαιώματα ὡς σύνολον*», Κρασσάς, Σύστημα Αστικού Δικαίου, τόμος Ι, γενικά διδασκαλικά, 2^η έκδοσις, 1904, σελ. 133, Σ. Ευκλείδης, Η Πολιτική Δικονομία ὡς ἰσχύει ἐν Ἑλλάδι, τόμ. Ι, τεύχος Γ', 1903, σελ. 133 (οι παραπομπές σε Κρασσά και Ευκλείδη εἶναι ἀπὸ το Ν. Σαρίπολο, Σύστημα του Συνταγματικοῦ Δικαίου..., ὁ.π., σελ. 125, υποσ. 1), Διομήδους Κυριάκου, Ἑρμηνεία του Ἑλληνικοῦ Συντάγματος, Τόμος Πρώτος, Ἐκδόσεις Σακελλαρίου, Αθήνα, 1904, σελ. 157: «*Ἡ λέξις του άρθρου ιδιοκτησία περιλαμβάνει την τε ἀκίνητον και την κινήτην, την τε φυσική και την νομικήν*», Κ. Τριανταφυλλόπουλος, Θέμις. ΜΣΤ, 1935, σελ. 449: «*...οι νόμοι οὔτοι, ἀν ἀπέκοψαν ἀνευ ἀποζημιώσεως κεκτημένα δικαιώματα του Δήμου υπέρ της εταιρίας, και κατὰ τούτο εἶναι ἄκυροι, ἄτε ἀντιβαίνοντες εις το άρθρον 17, μετέπειτα 19 του Συντάγματος, ὅπερ ὑπὸ τον ὀρον «ιδιοκτησία», παρὰ την κρατούσαν γνώμην, ...εννοεῖ οὐχί τα ἐμπράγματα δικαιώματα, ἀλλὰ την περιουσίαν ἐν γένει, περιουσίαν δε αποτελούν και αι ἐνοχικά απαιτήσεις*», και (του ἰδίου) Κύρος νόμου κρίνοντος ὠρισμένας διαφοράς, ΕΕΝ Κ, 1953, σελ. 187-188: «*Ἡ διάκρισις αὐτή μεταξύ θεραπείας σπουδαίας κοινωνικῆς ἀνάγκης ἀφ' ενός και ἀποσβέσεως ἢ περιορισμοῦ ἐνοχικῶν δικαιωμάτων χάριν ἀπλῶς και μόνον πλουτισμοῦ των οφειλετῶν ἀφ' ἐτέρου ἀποτελεῖ κατὰ την γνώμην μου ἀκλόνητον φραγμόν κατὰ της διαδεδομένης παρ' ἡμῖν ἀντιλήψεως ὅτι τα ἐνοχικά δικαιώματα εἶναι γενικῶς ἔρμαιον παντοδυναμίας του νομοθέτου*», Κ. Τριανταφυλλόπουλος/Γ. Μαριδάκης, Ζητήματα κύρους διατάξεων του Ν.Δ. /τος «*Περὶ ὁργανώσεως της διανομῆς της ηλεκτρικῆς ἐνέργειας*», ΕΕΝ 23, 1956, σελ. 613, Μ. Δένδιας – Χρ. Σγουρίτσας, Γνωμοδότηση, ΕΕΝ 23, 1956, σελ. 618-620, ὅπου ἀναφέρεται ὅτι «*...Προστατεύον το Σύνταγμα την ιδιοκτησίαν δεν προστατεύει ἀπλῶς την γυμνήν κυριότητα, ἀλλὰ την ἐνυπάρχουσαν οικονομικὴν ἀξίαν...*», Α. Λίτοβατς, ΝοΒ10, 1962, σελ. 1140 - 1141, Μ. Κυπραίος, Το πρόβλημα της αναδρομικῆς δυνάμεως του νόμου, ΝοΒ 11, 1963, σελ. 1169 ἐπ, κυρίως 1172-1173, Π.Δ. Δαγτόγλου, Η συνταγματική εξέλιξις ἀπὸ της ἐισαγωγῆς του ἰσχύοντος Συντάγματος μέχρι το θανάτου του Βασιλέως Παύλου (1952-1964), ΕΕΝ 33, 1966, σελ. 24 - 25, Γ. Κασσιμάτης, Η συνταγματική έννοια της ιδιοκτησίας και η διεύρυνση αὐτῆς, ΕΔΔΔ1974, 205, Π. Γέμτος, Ἀντιμετώπισις του πληθωρισμοῦ ὡς οικονομικόν και νομικόν πρόβλημα. Συγχρόνως συμβολή εις την διερεύνησιν των θεμελιακῶν σχέσεων των πραγματολογικῶν και των κανονιστικῶν ἐπιστημῶν, Ἀρμ. 12, 1976, σελ. 837-839, Α. Γαζής, Η ἐπίδρασις του Συντάγματος ἐπὶ του ἀστικού δικαίου, σε Η ἐπίδρασις του Συντάγματος του 1975 ἐπὶ του ἰδιωτικοῦ και ἐπὶ του δημοσίου δικαίου, Δημοσιεύματα του Ἑλληνικοῦ Ἰνστιτούτου Διεθνούς και Ἀλλοδαποῦ Δικαίου 9, Αθήνα, 1976, σελ. 24-25 και (του ἰδίου) Γενικά Ἀρχαί του Αστικού Δικαίου, Τεύχος Β' Αἱ δικαιοπραξίαι, Αθήνα, 1973, σελ. 101, υποσ. 51, Α. Γεωργιάδης, Ἐγχειρίδιο Ἐμπράγματος Δικαίου, Τεύχος Γ', 1983, σελ. 236.

³² Στὴ Γερμανία ἡδὴ ἀπὸ το 1923 ὑποστηρίχθηκε ἀπὸ τον Martin Wolff στο ἀρθρο του "Reichsverfassung und Eigentum" (Festgabe für Wilhelm Kahl, Tübingen, 1923) ὅτι η συνταγματική ἐγγύησις της ιδιοκτησίας καλύπτει ὄχι μόνον τα ἐμπράγματα ἀλλὰ και κάθε περιουσιακό δικαίωμα. Τὴ διευρυμένη έννοια της συνταγματικῆς προστατευόμενης ιδιοκτησίας δέχθηκε το Γερμανικὸ Ἀκυρωτικὸ ἡδὴ με την ἀπόφαση του της 13.12.1924 (RGZ 109, 319) σε σχέση με το ἀρθρο 153 του Συντάγματος της Βαϊμάρης και την ἐπανάλαβε το Ομοσπονδιακὸ Συνταγματικὸ Δικαστήριον (BGHZ 6,270) σε σχέση με το ἀρθρο 14 του Συντάγματος του 1949. Βλ. ἐπίσης BVerfGE 24, 367. 25, 112. 31, 229/238

Συντάγματος περιλαμβάνονται όχι μόνο τα εμπράγματα, αλλά και όλα τα περιουσιακά δικαιώματα. Η έννοια «ιδιοκτησία» του Συντάγματος δεν ταυτίζεται με την έννοια «κυριότητα» του Αστικού Δικαίου, αλλά είναι μια έννοια γένους, η οποία περιλαμβάνει όλες τις μορφές ιδιοκτησιακών σχέσεων, μια από τις οποίες είναι η κυριότητα.³³ Η ατομική ιδιοκτησία ως θεσμός αποτελεί τη νομική δυνατότητα εξουσίασης οικονομικών αγαθών για τα άτομα γενικά και αφηρημένα και περιλαμβάνει όλες τις νομικές δυνατότητες ιδιοκτησιακής εξουσίας, ενώ ως δικαίωμα αφορά κάθε πρόσωπο - φορέα ιδιοκτησίας, στρέφεται κατά παντός και εκτείνεται σε όλα τα περιουσιακά δικαιώματα.³⁴ Ως ιδιοκτησιακό δικαίωμα οφείλουμε να εννοούμε κάθε νομική ευχέρεια που είτε επιτρέπει στο άτομο τον με οποιοδήποτε τρόπο έλεγχο υλικών πόρων στο πλαίσιο της αυτόνομης εκπλήρωσης των βιοτικών του αναγκών είτε αποτελεί αντικείμενο των συναλλακτικών ή συνεργατικών δραστηριοτήτων του ατόμου στο πλαίσιο της ελεύθερης συμμετοχής του στην οικονομική ζωή, διασφαλίζοντας έτσι σε αυτό την ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητάς του.³⁵ Σκοπός της συνταγματικής προστασίας της ιδιοκτησίας είναι η νομική διασφάλιση των υλικών προϋποθέσεων, έτσι ώστε ο καθένας να μπορεί ελεύθερα και με δική του πρωτοβουλία να διαμορφώνει τη ζωή του.³⁶

(βλ. σχετικά Λ. Κοτσίρη, Σκέψεις σχετικά με τον ουσιαστικό πυρήνα της μετοχικής ιδιοκτησίας, Αρμ 1986, σελ.663, Α. Γέροντα, ό.π., σελ. 421, υποσ. 392, Γ. Κασιμάτη, Η συνταγματική έννοια της ιδιοκτησίας και η διεύρυνσις αυτής, ΕΔΔΔ1974, σελ. 209 και Μελέτες ΙΙΙ, ό.π., σελ. 147, Α. Φλώρο Τινά περί των άρθρων 104, 17 και 3 του Συντάγματος και περί διακριτικής εξουσίας της διοικήσεως, ΝοΒ2, 1954, σελ. 100). Σήμερα υποστηρίζεται ομόφωνα ότι η έννοια της συνταγματικά προστατευόμενης ιδιοκτησίας περιλαμβάνει όχι μόνο το εμπράγματο δικαίωμα της κυριότητας αλλά όλα τα περιουσιακά δικαιώματα. Βλ. σχετικά Mautz – Dürig, Grundgesetz, Kommentar, Band II, Papier LFG 31 Mai 1994, Art 14, Randnummer 56 επόμενα, σελ. 48 επ., Otto Depenheuer σε Mangoldt, Klein, Starck, GG Bonner Grundgesetz, Band 1, 4. Auflage, Art 14, Randnummer 50-51, σελ. 1658-1659, Brun– Otto Bryde σε Münch, Kunig, Grundgesetz- Kommentar, Band 1. 4. Auflage, Art 14, Randnummer 11-30, σελ. 830-842

³³ Βλ. Α. Γαζή, Η επίδρασις του Συντάγματος ..., ό.π., σελ. 25, Π. Γέμτο, Αρμ 12, 1976, ό.π., σελ. 837, Γ. Δρόσο, ό.π., σελ. 106

³⁴ Βλ. Γ. Κασιμάτη, ΕΔΔΔ1974, ό.π., σελ. 205, 210, 212-214 και Μελέτες ΙΙΙ, ό.π., σελ.143-144, 149, 152-156.

³⁵ Βλ. Α. Τάκη, ΤοΣ 1996, ό.π., σελ. 930-931, Π. Γέμτο, Αρμ 12, 1976, ό.π., σελ. 837

³⁶ Βλ. Λ. Κοτσίρη, Αρμ 1986, ό.π., σελ. 663, Π.Δ. Δαγτόγλου, Συνταγματικό Δίκαιο. Ατομικά Δικαιώματα, τόμος Β', ό.π., σελ. 896 και τις εκεί παραπομπές στη νομολογία του Ομοσπονδιακού Γερμανικού Δικαστηρίου: Το Ομοσπονδιακό Γερμανικό Συνταγματικό Δικαστήριο στην από 18 Δεκεμβρίου 1968 (BVerfGE 24, 367, 389) απόφασή του δέχθηκε ότι «Το δικαίωμα της ιδιοκτησίας είναι ένα στοιχειώδες ατομικό δικαίωμα που βρίσκεται σε εσωτερική συνάφεια με την εγγύηση της προσωπικής ελευθερίας. Αποσκοπεί να διατηρήσει για το φορέα του ένα χώρο ελεύθερο στην περιουσιακή περιοχή και να του κάνει δυνατή και υπεύθυνη τη διαμόρφωση της ζωής του έτσι, ώστε η εγγύηση της ιδιοκτησίας ως δικαϊκή επιλογή να εξυπηρετεί τη διασφάλιση του ατομικού δικαιώματος της ελεύθερης ανάπτυξης της προσωπικότητας». Επίσης στην από 16 Μαρτίου 1971 (BVerfGE 30, 292, 334) απόφασή του, το Ομοσπονδιακό Γερμανικό Συνταγματικό Δικαστήριο επανέλαβε ότι η εγγύηση της ιδιοκτησίας συμπληρώνει την ελευθερία ανάπτυξης της προσωπικότητας, αναγνωρίζοντας στο

Ο όρος ιδιοκτησία που χρησιμοποιεί ο συντακτικός νομοθέτης δεν είναι ταυτόσημος με τον όρο του εμπράγματος δικαιώματος της κυριότητας, όπως συμβαίνει με τον όρο που χρησιμοποιείται σε άλλα συντάγματα (γαλλικό: *propriete* και γερμανικό: *Eigentum*).³⁷ Το συνταγματικό δικαίωμα επί της ιδιοκτησίας δε θεμελιώνει για πρώτη φορά την νομική εξουσία επί περιουσιακών αγαθών, αλλά προϋποθέτει αυτή θεμελιωμένη επί ήδη υφιστάμενων δικαιωμάτων του φορέα αυτού. Δεν πρέπει συνεπώς να υπάρχει σύγχυση μεταξύ ιδιοκτησίας και κυριότητας, η οποία αποτελεί μορφή ιδιοκτησίας. Ο όρος ιδιοκτησία είναι όρος περιγραφικός και όχι τεχνικός, νομικά καθορισμένου περιεχομένου, όπως η κυριότητα και τα άλλα εμπράγματα δικαιώματα: δεν αναφέρεται σε ορισμένο τύπο νομικής εξουσίασης αγαθών, αλλά στο σύνολο των νομικών τύπων εξουσίασης αγαθών. Από τη χρησιμοποίηση του όρου ιδιοκτησία στο άρθρο 17 δεν είναι δυνατό να συναχθεί επιχείρημα υπέρ της άποψης ότι προστατεύονται συνταγματικά μόνο τα εμπράγματα δικαιώματα, αλλά επιχείρημα αντίθετο στην άποψη αυτήν: Εάν ο νομοθέτης ήθελε, να μπορεί κάποιος να στερηθεί μόνο την ιδιοκτησία υπό τη στενή έννοια με τις προϋποθέσεις του άρθρου 17 και όχι τα ενοχικά δικαιώματα, θα διατύπωνε ρητά τη θέλησή του αυτή, αφού η στέρηση των δικαιωμάτων περιουσιακού χαρακτήρα δεν αποτελεί «*τι το αυτονόητον και νομικώς έλλογον εις δημοκρατικόν κράτος δικαίου*»³⁸.

Ο περιορισμός της συνταγματικής προστασίας στα εμπράγματα δικαιώματα δεν ανταποκρίνεται στις σύγχρονες κοινωνικοοικονομικές συνθήκες³⁹. Δε συμφωνεί προς την αρχή της ασφάλειας δικαίου και την καλή πίστη που διατρέχει τη συνταγματική έννομη τάξη⁴⁰, η οποία, για να εκπληρώσει την αποστολή της στη διαρκή ροή και ανανέωση της πραγματικότητας, πρέπει να συμβαδίζει μαζί της⁴¹.

άτομο τα αποκτηθέντα με εργασία και παροχές περιουσιακά αγαθά. Βλ. επίσης απόφαση της 22 Μαΐου 1979 του Ομοσπονδιακού Συνταγματικού Δικαστηρίου (BVerfGE 51, 193, 218)

³⁷ Βλ. Γ. Κασιμάτη, ΝοΒ 47, 1999, ό.π., σελ. 718 και Μελέτες ΙΙΙ, ό.π., σελ. 178, Γ. Κασιμάτη, Η νέα έννοια της ιδιοκτησίας και της ιδιοκτησιακής προστασίας. Με αφορμή την απόφαση ΑΠ (Ολ.) 40/1998, ΕΕμπΔ 1999, ό.π., σελ. 189

³⁸ Βλ. Γ. Κυπραίος, ΝοΒ 11, 1963, ό.π., σελ. 1173

³⁹ Βλ. Θ. Τσάτσο, ο οποίος ήδη το 1928, ό.π., σελ. 81 υποστήριζε ότι: «...όσοι λόγοι πρόκεινται δια ν' αποτελή συστατικόν της ατομικής ασφαλείας το απαραβίαστον του ατομικού δικαιώματος της ιδιοκτησίας, τόσοι λόγοι πρόκεινται δια ν' αποτελή συστατικόν της ατομικής ασφαλείας το απαραβίαστον του συνόλου των εμπραγμάτων δικαιωμάτων, αλλά και απάντων των ατομικών περιουσιακών δικαιωμάτων, διότι τα περιουσιακά δικαιώματα μίαν εκπληρούσι λειτουργίαν εν τη κοινωνία», Βλ. επίσης Π. Παραρά, Σύνταγμα και Ευρωπαϊκή Σύμβαση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, Αθήνα - Κομοτηνή, 1996, σελ. 73, Κ. Χορομίδης, Η αναγκαστική απαλλοτρίωση, Θεσσαλονίκη 1997, σελ. 49, ο οποίος μάλιστα αναφέρει ότι η στενή έννοια της ιδιοκτησίας «δεν ανταποκρίνεται στα σημερινά κοινωνικά δεδομένα της θεώρησης της ιδιοκτησίας ως κοινωνικού λειτουργήματος»

⁴⁰ Βλ. Α. Βαμβέτσο, Τρία φλέγοντα συνταγματικά ζητήματα, ΕΔΔΔ 1963, σελ. 350 - 351

⁴¹ Βλ. Α. Γέροντα, Η σύμφωνη με το Σύνταγμα ερμηνεία και ο έλεγχος της συνταγματικότητας των νόμων στη Δυτική Γερμανία, ΤοΣ Η', 1982, ό.π., σελ. 8

Σταθερό εννοιολογικό στοιχείο της ιδιοκτησίας είναι η κοινωνική της φύση, η οποία προσδιορίζει και την μεταβλητότητα της φύσης της.⁴² Για να επιτελέσει το ατομικό δικαίωμα της ιδιοκτησίας την κοινωνική του αποστολή, κρίνεται αναγκαίο να περιφρουρηθούν και να διατηρηθούν σταθερά έναντι της νομοθετικής εξουσίας τα περιουσιακά δικαιώματα που συνδέονται με την οικονομική ασφάλεια του πολίτη.⁴³ Η αποκλειστική προστασία εμπράγματων δικαιωμάτων ανταποκρίνεται στη δομή και τις οικονομικές αξίες μιας προβιομηχανικής κοινωνίας, όπου η ακίνητη ιδιοκτησία ήταν πιο πολύτιμη.⁴⁴ Στη σύγχρονη εποχή, όμως, την υλική βάση για την ελεύθερη διαμόρφωση της ζωής του ανθρώπου δεν παρέχει πια τόσο η κυριότητα πάνω σε ακίνητα ή κινητά πράγματα όσο η προσωπική εργασία καθενός και η συμμετοχή του στις κοινωνικές παροχές.⁴⁵ Σήμερα, οικονομικά πολύ σημαντικότερα είναι τα ενοχικά δικαιώματα, η πνευματική, η βιομηχανική, η μετοχική ιδιοκτησία και γενικά τα δικαιώματα στα άυλα αγαθά, όπως τα δικαιώματα πελατείας, επωνυμίας, σήματος εφευρέσεων,⁴⁶ με αποτέλεσμα να καθίσταται αναγκαία η επέκταση της συνταγματικής προστασίας και στα δικαιώματα αυτά.

Ο αποκλεισμός των ενοχικών δικαιωμάτων που μπορούν να ανέρχονται σε τεράστια ποσά ή να αποτελούν καταθέσεις μιας ολόκληρης ζωής από τη συνταγματική προστασία, σημαίνει ότι η ιδιοποίηση ή εκμνηδένισή τους από το κράτος μπορεί να γίνει χωρίς αποζημίωση.⁴⁷ Κάτι τέτοιο όμως αντιστρατεύεται στον «προσελκυστικό χαρακτήρα του Συντάγματος» που συνίσταται στο να «κερδίσει» τον πολίτη, να ικανοποιεί τις ελπίδες του, τις διαμορφωμένες αντιλήψεις και τα συμφέρόντά του.⁴⁸ Η μη προστασία τους δε συμβάλλει ούτε στην οικονομική

⁴² Βλ. Γλ. Σιούτη, Δίκαιο Περιβάλλοντος, Γενικό Μέρος Ι Δημόσιο Δίκαιο και Περιβάλλον, Εκδόσεις Σάκκουλα Αθήνα – Κομοτηνή, 1993, σελ. 72

⁴³ Βλ. Δ. Κόρσο, ό.π., σελ. 218, Α. Τάχο, Ελληνικό Διοικητικό Δίκαιο, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα - Θεσσαλονίκη, 2000, σελ. 771, Γ. Μπαλή, Η στάσις της δικαστικής εξουσίας παρ' ημίν έναντι της νομοθετικής, Θέμις ΝΖ', 1946, σελ. 35

⁴⁴ Βλ. Π.Δ. Δαγτόγλου, Συνταγματικό Δίκαιο. Ατομικά Δικαιώματα, Τόμος Β', ό.π., σελ. 902, Κ. Πολυζωγόπουλο, Κρατικοποίηση επιχειρήσεων, ΕΔΔΔ 1981, σελ. 324

⁴⁵ Βλ. Κ. Χρυσόγονο, Ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα, ό.π., σελ. 347-348 και τις εκεί παραπομπές

⁴⁶ Βλ. Α. Γέροντα, Δημόσιο Οικονομικό Δίκαιο, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα - Κομοτηνή, 2002, σελ. 420

⁴⁷ Βλ. Π.Δ. Δαγτόγλου, Συνταγματικό Δίκαιο. Ατομικά Δικαιώματα, τόμος Β', ό.π., σελ. 902

⁴⁸ Βλ. Α. Γέροντα, ΤοΣ Η', 1982, ό.π., σελ. 10 και Α. Γεωργιάδη, Προβλήματα συνταγματικότητας του άρθρου 45 παρ. 3 του ν. 2172/1995, Δ26, σελ. 230 επ. ο οποίος, αντικρούοντας το επιχείρημα της βούλησης του ιστορικού νομοθέτη που προβάλλει η άποψη που υποστηρίζει τη στενή έννοια της ιδιοκτησίας, παρατηρεί ότι η προσκόλληση στη βούληση του ιστορικού νομοθέτη, όταν έρχεται σε αντίθεση με τη βιοτική εξέλιξη, εμποδίζει την εναρμόνιση του συνταγματικού κανόνα με το έντονα ανθρωπιστικό ιδεώδες που αποπνέουν κατά τη συνολική εκτίμησή τους οι διατάξεις με τις οποίες κατοχυρώνονται τα ατομικά δικαιώματα.

σταθερότητα και την ανάπτυξη του τόπου, ούτε στην εμπέδωση σχέσεων εμπιστοσύνης μεταξύ κράτους και πολιτών.⁴⁹

Με βάση τα παραπάνω, δεν μπορεί να θεωρείται αποφασιστικής σημασίας το επιχείρημα ότι ο συντακτικός νομοθέτης δεν ήθελε να επεκτείνει τη συνταγματική προστασία της ιδιοκτησίας στα περιουσιακά δικαιώματα. Κατά την ερμηνεία πρέπει να αναζητηθεί το νόημα της συνταγματικής διάταξης, όπως αυτή διατυπώθηκε, ανεξάρτητα από τη βούληση του ιστορικού νομοθέτη (αντικειμενική θεωρία).⁵⁰ Η ιστορική εξέλιξη επιφέρει και την αντίστοιχη εξέλιξη του νοηματικού περιεχομένου του συνταγματικού κανόνα.⁵¹ Εξάλλου, συντακτικός νομοθέτης συνειδητά επέλεξε τον όρο ιδιοκτησία, γιατί ο όρος αυτός, ως αόριστη νομική έννοια, καθιστά δυνατή την αφομοίωση των πραγματικών εξελίξεων⁵², παρέχοντας στη νομολογία την ευχέρεια να προσαρμόσει, χωρίς ερμηνευτικά εμπόδια, το περιεχόμενο της συνταγματικά προστατευόμενης ιδιοκτησίας στις εκάστοτε κοινωνικοοικονομικές συνθήκες.⁵³

Ο περιορισμός της συνταγματικής προστασίας της ιδιοκτησίας δε συμβιβάζεται με το πνεύμα του Συντάγματος⁵⁴, όπως εμφανίζεται από το σύστημα των διατάξεων του, όπως:

⁴⁹ Βλ. Π.Δ. Δαγτόγλου, Συνταγματικό Δίκαιο. Ατομικά Δικαιώματα, τόμος Β', ό.π, σελ. 902, Α. Γέροντα, Δημόσιο Οικονομικό Δίκαιο, ό.π, σελ. 422

⁵⁰ Βλ. Ν. Παπαντωνίου, Γενικές Αρχές του Αστικού Δικαίου, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα, 1983, σελ. 57 - 58, Α. Γεωργιάδη, Ζητήματα συνταγματικότητας του ν. 431/1976 «περί συμπληρώσεως και τροποποιήσεως των περί λειτουργίας και ελέγχου των τραπεζών διατάξεων», ΤοΣ 1988, σελ. 488, Θ. Λιακόπουλο, Βιομηχανική ιδιοκτησία, Εκδόσεις Σάκκουλα, Δίκαιο και Οικονομία, 2000, σελ.61, Μ. Σταθόπουλο, Οικονομική ελευθερία, οικονομικό σύστημα και Σύνταγμα, (Παρατηρήσεις πάνω στη συνταγματικότητα του άρθρ. 2 του ν. 1046/1980), ΤοΣ Ζ', 1981, σελ. 524. Βλ. επίσης Α. Τάκη, ΤοΣ 1996, ό.π., σελ. 909 - 910, ο οποίος ασκεί έντονη κριτική κατά της ιστορικής ερμηνείας του άρθρου 17 παρ. 1 του Συντάγματος, που επικαλούνται οι υποστηρικτές της στενής ερμηνείας της έννοιας της ιδιοκτησίας, επισημαίνοντας ότι «...κάθε απόπειρα να συναχθούν από το νόημα που ορισμένο ιστορικό πρόσωπο απέδωσε σε ορισμένες εκφράσεις, κάποια χρονική στιγμή στο παρελθόν, κανονιστικά συμπεράσματα για το μέλλον, πάσχει από σοβαρές εγγενείς αδυναμίες. Πρόκειται καταρχήν για την πρακτική δυσχέρεια, αν όχι αδυναμία, να απομονώσει κανείς τα κρίσιμα ιστορικά γεγονότα που συνιστούν τις περιστάσεις εκφοράς των εκφράσεων, των οποίων το νόημα αναζητείται...Οι οπαδοί της ιστορικής ερμηνείας παραβλέπουν το προφανές γεγονός ότι κάθε ιστορικό τεκμήριο που θα υποβοηθούσε την αναζήτηση του νοήματος της κρίσιμης συνταγματικής διάταξης, όπως πρακτικά συνεδριάσεων, επίσημες ή ανεπίσημες δηλώσεις ιστορικών προσώπων ... αποτελεί με τη σειρά του «κείμενο» προς ερμηνεία»

⁵¹ Βλ. Δ. Τσάτσο, Συνταγματικό Δίκαιο, τόμος Α', Θεωρητικό Θεμέλιο, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα - Κομοτηνή, 1985, σελ. 152

⁵² Βλ. Α. Γέροντα, ΤοΣ Η, 1982, ό.π., σελ. 9, Γ. Παπαδημητρίου, Το μεθοδολογικό οικοδόμημα της ερμηνείας του Συντάγματος, σε Δ. Τσάτσο (επιμέλεια) Η ερμηνεία του Συντάγματος, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα - Κομοτηνή, 1995, σελ. 265, όπου γίνεται επίσης αναφορά στη «γενική διατύπωση» και την «ανοιχτότητα» των ορισμών του Συντάγματος

⁵³ Βλ. Γ. Κασιμάτη, ό.π., ΝοΒ 47, 1999, σελ.718 και Μελέτες ΙΙΙ, ό.π, σελ. 178, ΕΕμπΔ 1999, ό.π., σελ. 190

⁵⁴ Βλ. Α. Γεωργιάδη, Γνωμοδότηση, Ελλ.Δικ. 24, 1983, σελ. 602

i. το άρθρο 5 παρ. 1 του Συντάγματος, όπου καθιερώνεται η οικονομική ελευθερία και εξασφαλίζεται η δυνατότητα στον καθένα να συμμετέχει στην οικονομική ζωή της χώρας⁵⁵, να αποκτά αγαθά οικονομικής αξίας και να δημιουργεί περιουσία, αλλά και το δικαίωμα του καθενός να διατηρεί και να διαθέτει τα αγαθά οικονομικής αξίας και την περιουσία που δημιουργήσει.⁵⁶

ii. το άρθρο 106 παρ. 3-5, όπου προστατεύεται ρητά η επιχείρηση, καθώς επιτρέπεται η εξαγορά και η αναγκαστική συμμετοχή του κράτους σε αυτήν υπό ορισμένες μόνο προϋποθέσεις.⁵⁷ Με τη διάταξη αυτή καθίσταται φανερό ότι ο συντακτικός νομοθέτης θέλησε την επέκταση της συνταγματικής προστασίας της ιδιοκτησίας και σε άλλα περιουσιακά δικαιώματα, εκτός από τα εμπράγματα.⁵⁸ Θα αποτελούσε νομικά παράδοξο παρόμοια στη δομή και τη λειτουργία απόλυτα περιουσιακά δικαιώματα να προστατεύονται όταν κρατικοποιείται η επιχείρηση (άρθρο 106 παρ. 3) - στοιχεία της οποίας αποτελούν και τα δικαιώματα βιομηχανικής ιδιοκτησίας - αλλά να μην προστατεύονται αυτοτελώς κατά το άρθρο 17 του Συντάγματος όσα από αυτά μπορούν να μεταβιβαστούν και χωρίς την επιχείρηση.⁵⁹ Από τη συνδυασμένη ερμηνεία των άρθρων 5 παρ.1 και 106 παρ. 2-5 του Συντάγματος διαπιστώνεται ότι οι βασικές έννοιες που συναντώνται σε αυτά (οικονομική ελευθερία, ιδιωτική οικονομική πρωτοβουλία, εξαγορά επιχείρησης, συμμετοχή στην επιχείρηση, έλεγχος επιχείρησης) προϋποθέτουν και εμπεριέχουν ένα κοινό εννοιολογικό έδαφος, το οποίο καλύπτει με τον ευρύτερο δυνατό τρόπο όλες τις σχέσεις που έχουν οικονομικό περιεχόμενο και επιβάλλουν την εξεύρεση μιας συνταγματικής έννοιας της ιδιοκτησίας που να καλύπτει όλες τις μορφές των οικονομικών δικαιωμάτων.⁶⁰

Γ. Η «ιδιοκτησία» στο άρθρο 17 του Συντάγματος και η πνευματική ιδιοκτησία

⁵⁵ Βλ. Α. Τάκη, ΤοΣ 1996, ό.π., σελ. 928 και 933, Θ. Λιακόπουλο, Η οικονομική ελευθερία αντικείμενο προστασίας στο δίκαιο του ανταγωνισμού, 1981, σελ. 68 επ., Μ. Σταθόπουλο, ΤοΣ Ζ', 1981, ό.π., σελ. 522. Για τη συνταγματική προστασία της οικονομικής ελευθερίας βλ. πιο κάτω Κεφάλαιο Β της Ενότητας II

⁵⁶ Βλ. Γ. Δρόσο, ό.π., σελ. 111

⁵⁷ Βλ. Π.Δ.Δαγτόγλου, Ι. Συνταγματική προστασία της μετοχής, II. Η αρχή της προηγούμενης ακροάσεως του ενδιαφερομένου, ΝοΒ 27, 1979, σελ. 1410, Κ. Πολυζωγόπουλο, ΕΔΔΔ 1981, ό.π., σελ. 326 - 331, Θ. Λιακόπουλο, Η συνταγματική προστασία της βιομηχανικής ιδιοκτησίας, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα - Κομοτηνή, 1986, σελ. 26, Γ. Δρόσο, ό.π., σελ. 112-120

⁵⁸ Βλ. Α. Κοτσίρη, Αρμ 1986, ό.π., σελ. 663

⁵⁹ Βλ. Θ. Λιακόπουλο, Βιομηχανική Ιδιοκτησία, ό.π., σελ. 62, Θ. Λιακόπουλο, Η συνταγματική προστασία της βιομηχανικής ιδιοκτησίας, ό.π., σελ. 26

⁶⁰ Βλ. Γ. Δρόσο, ό.π., σελ. 120-121

Στη συνταγματική έννοια της ιδιοκτησίας εμπίπτει και η πνευματική ιδιοκτησία, όσο αφορά στα περιουσιακά δικαιώματα του δημιουργού, σύμφωνα με την άποψη που υποστηρίζεται στη γερμανική θεωρία.⁶¹ Και από τη νομολογία του Γερμανικού Συνταγματικού Δικαστηρίου γίνεται δεκτό ότι το έργο και η δημιουργική παροχή που ενσωματώνεται σε αυτό απολαμβάνουν τη συνταγματική προστασία της ιδιοκτησίας όσο αφορά την περιουσιακή τους όψη.⁶² Το ίδιο ισχύει και για τα περιουσιακά δικαιώματα φορέων συγγενικών δικαιωμάτων.⁶³ Η συνταγματική εγγύηση της ιδιοκτησίας υποχρεώνει τον κοινό νομοθέτη να αποδώσει στο δημιουργό το περιουσιακό αποτέλεσμα της καλλιτεχνικής του δημιουργίας και να παράσχει σε αυτόν την ελευθερία να το διαθέτει με δική του ευθύνη.⁶⁴ Όμως ο κοινός νομοθέτης δεν είναι υποχρεωμένος να καθορίσει τα δικαιώματα του δημιουργού αντικειμενικά και χρονικά απεριόριστα, αλλά μπορεί να ορίσει ότι η πνευματική δημιουργία, ύστερα από την πάροδο ορισμένου χρόνου, είναι ελεύθερα προσιτή.⁶⁵ Προκειμένου, επίσης, να καταστεί δυνατή η αξιοποίηση του έργου σύμφωνα και με την κοινωνική αποστολή που επιτελεί η πνευματική ιδιοκτησία, επιτρέπεται να προβλέπονται στη νομοθεσία για την πνευματική ιδιοκτησία περιορισμοί του δικαιώματος του δημιουργού.⁶⁶

Και στην ελληνική θεωρία η κρατούσα άποψη δέχεται ότι στην έννοια της ιδιοκτησίας του άρθρου 17 του Συντάγματος εντάσσεται και πνευματική ιδιοκτησία.⁶⁷

⁶¹ Βλ. Mautz – Dürig, Grundgesetz, Kommentar, Band II, ό.π., Art 14, Randnummer 195, σελ. 111, Otto Depenheuer σε Mangoldt, Klein, Starck, GG Bonner Grundgesetz, ό.π., Art 14, Randnummer 151, σελ. 1699-1700, Brun– Otto Bryde σε Münch, Kunig, Grundgesetz- Kommentar, ό.π., Art 14, Randnummer 17, σελ. 834-835, H. Hubmann, Urheberrecht und Verlagsrecht, München, 1978, σελ. 69-71, G. Roeber, Urheberrecht oder geistiges Eigentum, Baden- Baden, 1956, σελ. 36

⁶² Βλ. BVerfGE 31, 229 (240). 31, 270 (272). 49, 382 (392). 79, 29 (40)

⁶³ Βλ. BVerfGE 81, 208 για τους ερμηνευτές – εκτελεστές καλλιτέχνες

⁶⁴ Βλ. BVerfGE 31, 229 (240). 31, 270 (272).

⁶⁵ Βλ. BVerfGE 31, 275 (287)

⁶⁶ Βλ. BVerfGE 31, 229, 343. 79, 1, 25

⁶⁷ Βλ. Π.Δ. Δαγτόγλου, Συνταγματικό Δίκαιο. Ατομικά Δικαιώματα, Τόμος Β', ό.π., σελ. 904, Α. Τάχο, ό.π., σελ. 772, Κ. Χρυσόγονο, Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα, ό.π., σελ. 348, Γέροντα, Δημόσιο Οικονομικό Δίκαιο, ό.π., σελ. 422, Γ. Κασιμάτη, Η προστασία των καλλιτεχνών και η συνταγματικότητα των νόμων 1064 και 1075 του 1980, ΝοΒ 29, 1981, σελ. 7 επ., Α. Αργυριάδη, Μαγνητοταινίες και προστασία των καλλιτεχνών κατά τους νόμους 1064/1980 και 1075/1980, ΝοΒ29, 1981, σελ. 5, Δ. Κόρσο, ό.π., σελ. 216, Α. Γεωργιάδη, ΤοΣ 1988, ό.π., σελ. 488, Α. Κοτσίρη, Αρμ 8, 1986, ό.π., σελ. 662, Α. Κοτσίρη, Δίκαιο Πνευματικής Ιδιοκτησίας, Εκδόσεις Σάκκουλα Θεσσαλονίκη, 1999, σελ. 28-29, Γ. Κουμάντο, Πνευματική Ιδιοκτησία και συγγενικά δικαιώματα, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα - Κομοτηνή, 2002, σελ. 37, Δ. Καλλινίκου, Πνευματική ιδιοκτησία και συγγενικά δικαιώματα, Εκδόσεις Σάκκουλα, Δίκαιο και Οικονομία, 2000, σελ. 9, Μ.Θ. Μαρίνο, Πνευματική Ιδιοκτησία, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα - Κομοτηνή, 2000, σελ. 39, Μ.Θ. Μαρίνο, Η νομική φύση της αναγκαστικής άδειας εκμετάλλευσης σε δίπλωμα ευρεσιτεχνίας, ΝοΒ31, 1983, σελ. 789-790, Θ. Λιακόπουλο, Βιομηχανική Ιδιοκτησία, ό.π., σελ. 60, Θ. Λιακόπουλο, Η συνταγματική προστασία της βιομηχανικής ιδιοκτησίας, ό.π., σελ. 24, Γ. Σκουρή, Η συνταγματική προστασία της διαφήμισης στην Ελλάδα, σε Β. Σκουρή, Κ. Ιωάννου, Η ελευθερία της διαφήμισης, Εκδόσεις Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη, 1996, σελ. 29-30 (ο οποίος

Όπως αναφέρεται και πιο πάνω, τα μη εμπράγματα δικαιώματα, όπως αυτά της πνευματικής και βιομηχανικής ιδιοκτησίας, έχουν μεγαλύτερη οικονομική και προσωπικά αξία από τα εμπράγματα δικαιώματα στη σύγχρονη κοινωνική και επιχειρηματική πραγματικότητα.⁶⁸ Έχει επισημανθεί χαρακτηριστικά ότι: *«Πραγματικά δύσκολα γίνεται αντιληπτό, γιατί να προστατεύεται συνταγματικά η κυριότητα επάνω σ' ένα κουτί τσιγάρα αξίας λίγων δραχμών και όχι μία κατάθεση σε Τράπεζα ύψους πολλών εκατομμυρίων ή το περιουσιακό δικαίωμα του δημιουργού πάνω στα προϊόντα της διάνοιάς του»*.⁶⁹

Ακόμη και υποστηρικτές της στενής έννοιας⁷⁰ της ιδιοκτησίας υποστήριξαν την άποψη ότι η πνευματική ιδιοκτησία προστατεύεται από το άρθρο 17 του Συντάγματος, τονίζοντας τη μεγάλη σημασία που έχει η πνευματική ιδιοκτησία για το κοινωνικό σύνολο.⁷¹

αναφέρεται στην συνταγματική προστασία της βιομηχανικής ιδιοκτησίας), Α. Γαζή, ό.π., σελ. 25, Ξ. Κοντιάδη, ό.π., σελ. 430, Γ. Κατρούγκαλο, ό.π., σελ. 62, Δ. Σαραφιανό, Η συνταγματική προστασία της πνευματικής ιδιοκτησίας και κοινωνία της πληροφορίας. Σχέσεις σύγκρουσης ή παραπληρωματικότητας; ΤοΣ 2003, <http://tosyntagma.ant-sakkoulas.gr/theoria/>, Κ. Χορομίδη, Η αναθεώρηση του Συντάγματος (άρθρα 90, 94, 95, 110 και 17), Αρμ. 2001, σελ. 35, Κ. Χορομίδη, Η αναγκαστική απαλλοτρίωση, ό.π., σελ. 49, Γ. Γεραπετρίτη, Η αναθεώρηση του άρθρου 17 του Συντάγματος, ΔτΑ2001, σελ. 412, Ε. Τροβά, Οι τομές για το περιβάλλον στην αναθεώρηση του 2001. Ένας αειφόρος τόπος για την πολιτεία, στο Δ.Τσάτσου, Ευ. Βενιζέλου, Κοντιάδη (επιμ), Το Νέο Σύνταγμα. Πρακτικά συνεδρίου για το αναθεωρημένο Σύνταγμα του 1975/1986/2001 (Αθήνα, 14 και 15 Ιουνίου), Αθήνα-Κομοτηνή 2001, σελ. 135-136, Α. Λίποβατς, ΝοΒ 10, 1962, ό.π., σελ. 1140-1141, Ι. Κοϊμτζάγλου, Στοιχεία Δημοσίου Δικαίου, Εκδόσεις Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη, 2001, σελ. 95,

⁶⁸ Βλ. Α. Γέροντα, Δημόσιο Οικονομικό Δίκαιο, ό.π., σελ. 422, Α. Γεωργιάδη, ΤοΣ 1988, ό.π., σελ. 488, Α. Λίποβατς, ΝοΒ 10, 1962, σελ. 1141.

⁶⁹ Βλ. Α. Γεωργιάδη, Εγχειρίδιο Εμπράγματος Δίκαιο, ό.π., σελ. 236. Βλ. επίσης Κ. Χορομίδη, Αρμ 2001, ό.π. σελ. 35, ο οποίος παρατηρεί ότι: *«Δεν είναι νοητό για τις σύγχρονες αντιλήψεις, να μην προστατεύεται η πνευματική ιδιοκτησία και είναι «σόλοικο» το Σύνταγμα να προστατεύει τα κοινά αποκτήματα του ανθρώπου και να στερεί από παρόμοια προστασία το ωραιότερο δημιούργημα του ανθρώπου»*

⁷⁰ Βλ. Ν. Σαρίπολο, Πραγματεία του Συνταγματικού Δικαίου της Ελλάδος, Αθήνα, 1851 ό.π., σελ. 907-909, ο οποίος, αναφερόμενος στο περιεχόμενο της συνταγματικής έννοιας της ιδιοκτησίας, έγραφε χαρακτηριστικά: *«Και μέχρι τούδε μεν περί υλικής ελαλήσαμεν ιδιοκτησίας, υπολείπεται δε ημίν να διαπραγματευθώμεν περί ενός άλλου είδους ιδιοκτησίας ευγενεστέρου του πρώτου, τοσούτον μάλλον, καθώς δεν είναι ιδιωφελής ως η πρώτη. Η φιλολογική ιδιοκτησία διαφέρει πάσης άλλης, διότι χρήζει νομικής τινος διατάξεως όπως υπάρξη, ενώ πάσα άλλη ιδιοκτησία είτε κινητή είτε ακίνητος, αποκτάται δια της κατοχής, και διατηρείται δι' αυτής, και τοι μη πάντοτε και διαρκώς ενεργουμένης. Οι δε περί φιλολογικής ιδιοκτησίας νόμοι δύνανται ν' αφομοιωθώσιν εν μέρει τοις απογορευτικοίς παραγγέλμασι των Ρωμαίων (interdicta prohibitoria), διότι προς ουδέν άλλο σκοποῦσιν εμμή ν' απαγορεύσωσι τους αγοραστάς βιβλίου τινός, ή εκτύπου εικόνας, να εκδώσωσιν αυτά άνευ της συναινέσεως του συγγραφέως. Είπομεν δε, ότι η ιδιοκτησία αυτή δεν είναι ιδιωφελής, διότι εκ καλού τινος και προσοδοφόρου αγρού ή οίκου μόνος ο κύριος αυτών ωφελείται ,ενώ εκ των κόπων επιστήμονός τινός ή φιλόλογου, ούτος μεν ουδέν άλλο ως επι το πολύ ωφελείται, εμμή την τιμήν, ότι ευεργέτησε την ανθρωπότητα, η δι' ανθρωπότης όλη καρπούται τα εκ της ευφύας και των μελετών του συγγραφέως αγαθά...Δύνатаι όμως να κράτος να ιδιοποιηθή και αυτάς (πνευματική και βιομηχανική ιδιοκτησία) λόγω κοινής ωφελείας αποζημιούν προηγουμένως τους συγγραφείς και ευρετάς»*.

⁷¹ Αντίθετη η θέση της νομολογίας, Εφ. Ναυπλ. 99/1940, βλ. πιο πάνω Κεφάλαιο Α. της παρούσας ενότητας.

Το βασικό επιχείρημα των υποστηρικτών της στενής έννοιας της ιδιοκτησίας, η ιστορική ερμηνεία του άρθρου 17 του Συντάγματος, δεν μπορεί σε καμία περίπτωση να υποστηριχθεί για την πνευματική ιδιοκτησία. Στις προπαρασκευαστικές συζητήσεις των αναθεωρήσεων του άρθρου 17 του Συντάγματος ο φόβος για τη διεύρυνση της προστατευόμενης ιδιοκτησίας εντοπιζόταν περισσότερο στην υπαγωγή κάθε περιουσιακού δικαιώματος (της περιουσίας γενικότερα) και όχι ειδικά συγκεκριμένων δικαιωμάτων, όπως η πνευματική ιδιοκτησία.⁷² Το δικαίωμα της πνευματικής ιδιοκτησίας είναι ένα απόλυτο δικαίωμα⁷³, διαφορετικής φύσης από τα ενοχικά δικαιώματα, των οποίων η παραδοσιακή θέση θέλει την εξαίρεση από τη συνταγματική εγγύηση της ιδιοκτησίας.⁷⁴

Η υπαγωγή της έννοιας της πνευματικής ιδιοκτησίας στη συνταγματική διάταξη είναι άσχετη από την άποψη που θα θεωρηθεί ορθότερη για τη νομική φύση της πνευματικής ιδιοκτησίας.⁷⁵ Η συνταγματική προστασία της πνευματικής ιδιοκτησίας δεν εξαρτάται ούτε από τη χρησιμοποίηση του κοινού όρου ιδιοκτησία στην ονομασία του δικαιώματος και στο Σύνταγμα ούτε από την αναγνώριση της πνευματικής ιδιοκτησίας ως είδους κυριότητας.⁷⁶

Από το σκοπό της διάταξης του άρθρου 17 του Συντάγματος, ο οποίος συνίσταται στην περιφρούρηση, απέναντι στην κρατική αυθαιρεσία, κάθε απόλυτου δικαιώματος πάνω σε οποιοδήποτε αντικείμενο, καθίσταται σαφές ότι δεν μπορεί να εξαιρεθεί από την προστασία του άρθρου αυτού το απόλυτο δικαίωμα της πνευματικής ιδιοκτησίας, το οποίο χαρακτηρίζεται από τον πολύ στενό σύνδεσμο ανάμεσα στο πρόσωπο του δικαιούχου και το πνευματικό δημιούργημα.⁷⁷

⁷² Βλ. Θ. Λιακόπουλο, Βιομηχανική Ιδιοκτησία, ό.π., σελ. 61

⁷³ Βλ. άρθρο 1 παρ. 1 του ν. 2121/1993, όπου το περιουσιακό (όπως και το ηθικό) δικαίωμα του πνευματικού δημιουργού χαρακτηρίζεται ως αποκλειστικό και απόλυτο, Δ. Καλλινίκου, ό.π., σελ. 16-18, Μ.Θ. Μαρίνο, Πνευματική Ιδιοκτησία, ό.π., σελ. 136-137: Απόλυτο δικαίωμα σημαίνει ότι η πνευματική ιδιοκτησία έχει ισχύ έναντι όλων και δίνει στο δημιουργό την εξουσία να στραφεί και να αποκρούσει κάθε προσβολή τρίτων πάνω στο έργο. Αποκλειστικό δικαίωμα σημαίνει ότι ο δημιουργός έχει την άμεση και αποκλειστική εξουσία πάνω στο έργο του και ότι μόνο αυτός μπορεί να επιτρέψει ή να απαγορεύσει την εκμετάλλευσή του.

⁷⁴ Βλ. Γ. Κασιμάτη, ΝοΒ 29, 1981, ό.π. σελ. 8

⁷⁵ Βλ. Γ. Κουμάντο, Πνευματική Ιδιοκτησία, ό.π., σελ. 37, Γ. Κασιμάτη, ΝοΒ 29, 1981, ό.π., σελ. 7

⁷⁶ Βλ. Γ. Κουμάντο, Πνευματική Ιδιοκτησία, ό.π., σελ. 37

⁷⁷ Βλ. Γ. Κουμάντο, Πνευματική Ιδιοκτησία, ό.π., σελ. 37, Μ.Θ. Μαρίνο, ΝοΒ 31, 1983, ό.π., σελ. 789-790 Βλ. Α. Τάκη, ΤοΣ 1996, ό.π., σελ. 919, υποσ. 30 ο οποίος υποστηρίζει ότι η άποψη που συνδέει την ιδιοκτησία του άρθρου 17 Σ με τα απόλυτα δικαιώματα πάσχει από αδικαιολόγητο φορμαλισμό και σελ. 919-922, όπου αναφέρει ότι περιεχόμενο των συνταγματικά προστατευόμενων δικαιωμάτων μπορούν να αποτελέσουν και τα ενοχικά διαπλαστικά δικαιώματα, με τα οποία εκδηλώνεται τόσο η θετική όψη των συνταγματικών ελευθεριών (αυτοκαθορισμός του φορέα τους κατά την απόλαυσή τους: γέννηση, μεταβολή και κατάργηση εννόμων σχέσεων) όσο και η αρνητική όψη των

Αποφασιστική σημασία για την υπαγωγή και της πνευματικής ιδιοκτησίας στην έννοια της ιδιοκτησίας έχει όχι τόσο η εξουσία διάθεσης του φορέα της (κατά την έννοια του άρθρου 1000 ΑΚ) στο σχετικό αντικείμενο, αλλά η χρησιμότητα που έχει για το φορέα της, δηλαδή το γεγονός ότι αποτελεί τη βάση για την ανάπτυξη, σε υλικό και πολιτιστικό επίπεδο, της προσωπικότητάς του.⁷⁸ Προς την ιδιωτική χρησιμότητα της πνευματικής ιδιοκτησίας, συναρτάται βέβαια και η αναγκαία εξουσία διάθεσης, η οποία μόνο στη διάστασή της αυτή μπορεί να προστατεύεται. Από την κοινωνική δέσμευση της ιδιοκτησίας, σύμφωνα με το άρθρο 17 παρ. 1 του Συντάγματος, συνάγεται ότι και η πνευματική ιδιοκτησία προστατεύεται μόνο στον πυρήνα του περιουσιακού δικαιώματος του δημιουργού και όχι σε όλες τις δυνατές εκδηλώσεις του δικαιώματος αυτού, όπως αυτές διαγράφονται από τον κοινό νομοθέτη.⁷⁹

Δ. Το άρθρο 1 του Πρώτου Πρόσθετου Πρωτοκόλλου της Ευρωπαϊκής Σύμβασης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου

Σε αντίθεση με την ελληνική νομολογία η οποία αρνείται να περιλάβει τα ενοχικά δικαιώματα στο πεδίο προστασίας της διάταξης της παραγράφου 1 του άρθρου 17 του Συντάγματος, η νομολογία του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΕΔΔΑ) και της Ευρωπαϊκής Επιτροπής των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΕΕΔΑ) δέχεται πάγια ότι το άρθρο 1 του Πρώτου Πρόσθετου Πρωτοκόλλου της Ευρωπαϊκής Σύμβασης για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου καλύπτει την προστασία κάθε οικονομικά αποτιμητού ιδιωτικού δικαιώματος, ακόμη και απλών οικονομικών συμφερόντων και κατοχυρώνει το δικαίωμα του καθένα για ειρηνική απόλαυση των περιουσιακών του αγαθών.⁸⁰

Στο άρθρο 1 του Πρώτου Πρόσθετου Πρωτοκόλλου της Ευρωπαϊκής Σύμβασης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΠΠρΠρωτ ΕΣΔΑ), που κυρώθηκε με το ν.δ. 53 της 19/20.9.1974 *«Περί κυρώσεως της εν Ρώμη την 4^{ην} Νοεμβρίου 1950 υπογραφείσης συμβάσεως δια την προάσπισιν των δικαιωμάτων του ανθρώπου και των θεμελιωδών ελευθεριών, ως και του προσθέτου εις αυτήν πρωτοκόλλου των Παρισίων*

συνταγματικών ελευθεριών (δημιουργία χώρου ελεύθερης, από ξένες παρεμβάσεις, δράσης του φορέα τους: αξιώσεις άρσης της προσβολής ή ανόρθωσης της ζημίας σε περιπτώσεις επεμβάσεων στη σφαίρα ελευθερίας ενός υποκειμένου δικαίου παρά τη θέλησή του)

⁷⁸ Βλ. Θ. Λιακόπουλο, Βιομηχανική Ιδιοκτησία, ό.π., σελ. 62, Θ. Λιακόπουλο, Η συνταγματική προστασία της βιομηχανικής ιδιοκτησίας, ό.π., σελ. 27

⁷⁹ Βλ. Θ. Λιακόπουλο, Βιομηχανική Ιδιοκτησία, ό.π., σελ. 62, Θ. Λιακόπουλο, Η συνταγματική προστασία της βιομηχανικής ιδιοκτησίας, ό.π., σελ. 27

⁸⁰ Βλ. Θ. Μέλφο, Η προστασία των ενοχικών δικαιωμάτων κατά το Σύνταγμα και την Ευρωπαϊκή Σύμβαση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου. Σχόλιο με αφορμή την Ολ. ΑΠ40/1998, ΤοΣ 2001, σελ. 98

της 20^{ης} Μαρτίου 1952» (Α' 256) ορίζεται ότι: «Παν φυσικόν ή νομικόν πρόσωπον δικαιούται σεβασμού της περιουσίας του. Ουδείς δύναται να στερηθή της ιδιοκτησίας αυτού ειμή δια λόγους δημοσίας ωφελείας και υπό τους προβλεπόμενους, υπό του νόμου και των γενικών αρχών του διεθνούς δικαίου όρους. Αι προαναφερόμεναι διατάξεις δεν θίγουν το δικαίωμα παντός κράτους όπως θέση εν ισχύι νόμους ους ήθελε κρίνει αναγκαίον προς ρύθμισιν της χρήσεως αγαθών συμφώνως προς το δημόσιον συμφέρον ή προς εξασφάλισιν της καταβολής φόρων ή άλλων εισφορών ή προστίμων».

Η έννοια της ιδιοκτησίας του άρθρου 1 του ΠΠρΠρωτ ΕΣΔΑ είναι ευρύτατη⁸¹ και έχει το χαρακτηριστικό γνώρισμα της αυτονομίας⁸². Κατά την αρχή της αυτονομίας έννοιες που συναντώνται στο κείμενο της ΕΣΔΑ και των Πρόσθετων Πρωτοκόλλων της δεν έχουν κατ' ανάγκη το ίδιο περιεχόμενο με τις ίδιες έννοιες των εθνικών εννόμων τάξεων, αλλά ερμηνεύονται ανεξάρτητα από τις επιμέρους ερμηνείες κατά τα εθνικά δίκαια.⁸³

Λόγω της διαφορετικής ορολογίας μεταξύ των επιμέρους εδαφίων του άρθρου 1 του ΠΠρΠρωτ ΕΣΔΑ στο γαλλικό ("biens" και "propriété") και το αγγλικό ("possessions" και "property") κείμενο δημιουργήθηκε το ερώτημα εάν όλοι οι όροι αναφέρονται στο ίδιο έννομο αγαθό, αφού από την ορολογική διαφοροποίηση θα μπορούσε να συναχθεί το συμπέρασμα ότι υπάρχει και εννοιολογική διαφοροποίηση μεταξύ των χρησιμοποιούμενων όρων, αφού οι όροι biens/possessions (αγαθά) φαίνεται να είναι ευρύτεροι και να περιλαμβάνουν κάθε είδους περιουσιακό δικαίωμα, σε σχέση με τους όρους propriété /property (ιδιοκτησία).⁸⁴ Το Ευρωπαϊκό

⁸¹ Βλ. Ε. Ρούκουνα, Διεθνής προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, Ίδρυμα Μαραγκοπούλου για τα δικαιώματα του ανθρώπου, Εκδόσεις Εστία, Αθήνα 1995, σελ. 197

⁸² Βλ. Α. Καϊδατζή, Η επίδραση της Ευρωπαϊκής Σύμβασης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου στο ελληνικό δημόσιο δίκαιο, ΕΔΔΑ 1999, σελ. 30, η οποία αναφέρεται στις δύο βασικές αρχές ερμηνείας της ΕΣΔΑ που έχει καθιερώσει το ΕΔΔΑ και η ΕΕΔΑ: την *αυτόνομη* ερμηνεία, δηλαδή την ερμηνεία που δε δεσμεύεται από τη διαφορετική σε κάθε χώρα ερμηνεία των νομικών όρων, αλλά προχωρά στη διάπλαση μιας νέας ομοιογενούς ερμηνείας και την *δυναμική – εξελικτική* ερμηνεία, η οποία ξεκινά από τη βασική θέση ότι η προστασία των δικαιωμάτων του ανθρώπου πρέπει να βαίνει διαρκώς βελτιούμενη με σταθερή προοπτική. Βλ. επίσης Δ. Παπαφιλίππου, Η Ευρωπαϊκή Σύμβαση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου στην έννομη τάξη και ο διοικητικός δικαστής, Αρμ. 1996, σελ. 958, ο οποίος αναφέρει ότι: «Η ΕΕΠΑΔ και το ΕδικΑΔ...έχουν καθιερώσει τη χρησιμοποίηση ορισμένων ερμηνευτικών «σταθερών» που ... τείνουν να ομογενοποιηθούν και να λειτουργήσουν σαν ένας κοινός τόπος όλων των εννόμων τάξεων των κρατών – μελών... Η ερμηνεία των σχετικών όρων – ρυθμίσεων, περιορισμών κλπ έχει έναν «αποστασιοποιημένο» χαρακτήρα απ' αυτήν που θα ονομάζαμε «εθνική» ερμηνεία»

⁸³ Βλ. Ι. Πέτρογλου, Η έννοια της ιδιοκτησίας κατά το άρθρο 1 του Πρώτου Πρόσθετου Πρωτοκόλλου της Ευρωπαϊκής Σύμβασης των δικαιωμάτων του ανθρώπου, ΕΔΚΑ 1995, σελ. 522.

⁸⁴ Βλ. Θ. Μέλφο, ΤοΣ 2001, ό.π., σελ. 100, Π.Δ. Δαγτόγλου, Συνταγματικό Δίκαιο. Ατομικά Δικαιώματα, τόμος Β', ό.π., σελ. 903-904, Ι. Πέτρογλου, ΕΔΚΑ 1995, ό.π., σελ. 514

Δικαστήριο των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου έκρινε ότι οι πιο πάνω όροι χρησιμοποιούνται στις διατάξεις του άρθρου 1 του ΠΠρΠρωτ ΕΣΔΑ με ταυτόσημη έννοια του «δικαιώματος επί της περιουσίας» (right of property).⁸⁵

Το βασικό χαρακτηριστικό της ιδιοκτησιακής αντίληψης του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου είναι ο προσανατολισμός προς το πνεύμα της παροχής ουσιαστικής προστασίας της ιδιοκτησίας που διέπει την εγγύηση του άρθρου 1 του ΠΠρΠρωτ ΕΣΔΑ, χωρίς φορμαλιστική προσήλωση στην πράξη ή παράλειψη της προσβολής της ή στα τυπικά στοιχεία της νομικής θεμελίωσης της ιδιοκτησίας που προσβλήθηκε.⁸⁶

Σύμφωνα με όσα έχουν γίνει δεκτά από το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και την Ευρωπαϊκή Επιτροπή στην έννοια της ιδιοκτησίας του άρθρου 1 του ΠΠρΠρωτ ΕΣΔΑ δεν εμπίπτουν μόνο τα εμπράγματα δικαιώματα επί κινητών και ακινήτων, αλλά και ενοχικά δικαιώματα καθώς επίσης δικαιώματα σε άυλα αγαθά.⁸⁷ Σημαντική ήταν η απόφαση που εξέδωσε το ΕΔΔΑ σε βάρος της Ελλάδας στην υπόθεση Ελληνικών Διυλιστηρίων Στραν και Στρατή Ανδρεάδη κατά Ελλάδας, στην οποία έγινε δεκτό ότι η διαιτητική απόφαση συνεπαγόταν τη δημιουργία αξίωσης αποζημίωσης των προσφευγόντων επαρκώς θεμελιωμένη, ώστε να είναι απαιτητή απέναντι στο Ελληνικό Δημόσιο.⁸⁸ Επίσης στις

⁸⁵ Βλ. αποφάσεις του ΕΔΔΑ στις υποθέσεις *Marckx* της 13^{ης} Ιουνίου 1979 (παρ. 63), *Sporrong and Lönnroth* της 23 Σεπτεμβρίου 1982 (παρ. 57), *Handyside* της 7^{ης} Δεκεμβρίου 1976 (παρ. 62), *Inze* της 28^{ης} Οκτωβρίου 1987 (παρ. 38)

⁸⁶ Βλ. Γ. Κασιμάτη, ΝοΒ47, 1999, ό.π., σελ. 720

⁸⁷ Βλ. Γ. Μητσόπουλο, Η προστασία των περιουσιακών δικαιωμάτων κατ' άρθρον 1 του Πρώτου Πρόσθετου Πρωτοκόλλου της Συμβάσεως της Ρώμης «*δια την προστασίαν των δικαιωμάτων του ανθρώπου και των θεμελιωδών ελευθεριών*», ΤοΣ 1987, σελ. 226, Π.Δ. Δαγτόγλου, Συνταγματικό Δίκαιο. Ατομικά Δικαιώματα, τόμος Β', ό.π., σελ. 903, Ι. Πέτρογλου, ΕΔΚΑ 1995, ό.π., σελ. 515-522, Α. Παπακωνσταντίνου, ΤοΣ 2002, ό.π., σελ. 434-435, Κ. Χρυσόγονο, Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα, ό.π., σελ. 348, Π. Παραρά, ό.π., σελ. 374 - 381, Α. Γέροντα, Δημόσιο Οικονομικό Δίκαιο, ό.π., σελ. 423 - 424, Γ. Δρόσο, ό.π., σελ. 59 επ, Ι. Σαρμά, Ελευθερία με υπεροχή του δικαίου. Η νομολογία του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, Εκδόσεις Σάκκουλα Αθήνα – Κομοτηνή 2003, σελ. 225 επ., Η. Καστανά, Γ. Κτιστάκη, Επισκόπηση της νομολογίας του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (1997-1998), Εκδόσεις Σάκκουλα Αθήνα – Κομοτηνή, 2000, σελ. 138 επ. και 223 επ.

⁸⁸ Απόφαση της 9^{ης} Δεκεμβρίου 1994, ΕΕΕυρΔ 4, 1995, σελ. 944 επ.: Με σύμβαση που συνήψε με την Ελληνική Κυβέρνηση κατά τη διάρκεια της δικτατορίας ο Στρατής Ανδρεάδης ανέλαβε την κατασκευή διυλιστηρίων στην περιοχή Μεγάρων Αττικής. Ενώ η Ελληνική Κυβέρνηση είχε ξεκινήσει τις απαλλοτριώσεις και έδωσε άδεια στον Ανδρεάδη για την εισαγωγή κεφαλαίων από το εξωτερικό, ένα χρόνο μετά την υπογραφή της σύμβασης διέταξε τη διακοπή των εργασιών και την επιστροφή των εκτάσεων που απαλλοτριώθηκαν στους αρχικούς ιδιοκτήτες. Η εταιρία Στραν ΑΕ, η οποία είχε ιδρυθεί με αποκλειστικό σκοπό την κατασκευή του έργου, άσκησε αγωγή στο Πρωτοδικείο Αθηνών, προκειμένου να αναγνωρισθεί η υποχρέωση του Ελληνικού Δημοσίου να της καταβάλει αποζημίωση για τα έξοδα που είχε πραγματοποιήσει σε εκτέλεση της πιο πάνω σύμβασης. Η απόφαση του διαιτητικού δικαστηρίου που εκδόθηκε στις 27.2.1984, έκρινε ότι το Ελληνικό Δημόσιο είχε υποχρέωση να αποκαταστήσει τη ζημία της προσφεύγουσας ύψους 116.273.442 δραχμών. Το Πρωτοδικείο απέρριψε το αίτημα του ελληνικού δημοσίου για ακύρωση της διαιτητικής απόφασης. Το

καταδικαστικές σε βάρος της Ελλάδας αποφάσεις του ΕΔΔΑ στις υποθέσεις Αντωνακόπουλος, Βορτσελά και Αντωνακόπουλος κατά Ελλάδας (απόφαση της 14^{ης} Δεκεμβρίου 1999)⁸⁹ και Γεωργιάδης κατά Ελλάδας (απόφαση της 28^{ης} Μαρτίου 2000)⁹⁰ έγινε δεκτό ότι τόσο η νομοθετική παρέμβαση με την οποία κηρύχθηκε ως παραγεγραμμένη ήδη επιδικασθείσα στους προσφεύγοντες (με τελεσίδικη απόφαση του Ελεγκτικού Συνεδρίου) απαίτηση για καταβολή συμπληρωματικής σύνταξης όσο και η άρνηση των διοικητικών οργάνων να συμμορφωθούν προς την πιο πάνω δικαστική απόφαση (και μάλιστα παρά την κήρυξη του νόμου που χαρακτήριζε την απαίτησή τους ως παραγεγραμμένη ως αντισυνταγματικού) συνιστούν παραβίαση του άρθρου 1 του ΠΠρΠρωτ ΕΣΔΑ. Με την πρόσφατη από 11 Απριλίου 2002 απόφασή του το ΕΔΔΑ στην υπόθεση Σμοκοβίτης και λοιποί κατά Ελλάδος έκρινε ότι

Εφετείο Αθηνών με την από 4.11.1986 απόφασή του επικύρωσε την απόφαση του Πρωτοδικείου. Ενώ η υπόθεση εκκρεμούσε ενώπιον του ΑΠ, εκδόθηκε ο ν. 1701/1987 που προέβλεπε ότι όλοι οι όροι και οι ρήτρες, συμπεριλαμβανομένων και των διαιτητικών, των συμβάσεων που καταρτίστηκαν από το δικτατορικό καθεστώς, καταργούνται αυτοδικαίως, οι σχετικές διαιτητικές αποφάσεις δεν ισχύουν και δεν εκτελούνται, και οι απαιτήσεις από τις πιο πάνω συμβάσεις κηρύσσονται παραγεγραμμένες. Η Ολομέλεια του Αρείου Πάγου - όπου παρέπεμψε την υπόθεση το Α' τμήμα, αφού έκρινε αντισυνταγματική τη σχετική διάταξη του ν. 1701/1987 - έκρινε την πιο πάνω διάταξη συνταγματική, ακύρωσε την από 4.11.1986 απόφαση του Εφετείου Αθηνών και συνακόλουθα την από 27.2.1984 διαιτητική απόφαση. Το ΕΔΔΑ έκρινε, ύστερα από προσφυγή του Ανδρεάδη και της Στραν ΑΕ, ότι η διαιτητική απόφαση που επιδίκασε την αποζημίωση ήταν τελεσίδικη, δεσμευτική, δεν υπέκειτο σε κανένα ένδικο μέσο στο πλαίσιο της διαιτητικής διαδικασίας και ήταν άμεσα εκτελεστή. Το Δικαστήριο έκρινε ότι η θέσπιση του ν. 1701/1987 συνιστούσε προσβολή των περιουσιακών δικαιωμάτων των προσφευγόντων (παράβαση του άρθρου 1 του ΠΠρΠρωτ ΕΣΔΑ), αφού: α. ήταν πλέον αδύνατο για αυτούς πρώτον να εξασφαλίσουν την εκτέλεση της τελεσίδικης διαιτητικής απόφασης, σύμφωνα με την οποία το Ελληνικό Δημόσιο όφειλε να τους καταβάλει συγκεκριμένα ποσά για δαπάνες που είχαν πραγματοποιήσει, και δεύτερον να διεκδικήσουν τουλάχιστον εκ νέου ενώπιον των δικαστηρίων τα ποσά αυτά. β. η επιλογή της νομοθετικής εξουσίας να παρέμβει στο στάδιο της διαδικασίας ενώπιον του Αρείου Πάγου με νόμο ανέτρεψε σε βάρος των προσφευγόντων την ισορροπία που πρέπει να υφίσταται ανάμεσα στην προστασία της ατομικής περιουσίας και τη διασφάλιση του δημόσιου συμφέροντος. Βλ. Γ. Δρόσο, ό.π., σελ. 80, Κ. Μπέη, Παρατηρήσεις στην πιο πάνω απόφαση, Δ 26, 1995, σελ. 261 επ., Τζ. Ηλιοπούλου Στράγγα, Προστασία των δικαιωμάτων του ανθρώπου με κάθε τίμημα; Ζητήματα σχετικά με την εκτέλεση των αποφάσεων του ΕυρΔΔΑ, Δ1996, σελ. 117 -119, Γ. Μητσόπουλο, Δεδικασμένον και εκτελεστότης αποφάσεως του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου επιδικαζούσης χρηματικήν απαίτησιν, Δ26, σελ. 860 επ., Για άλλες καταδικαστικές αποφάσεις κατά της Ελλάδας για πλημμελή προστασία της ιδιοκτησίας βλ. Γ. Δρόσο, ό.π., σελ. 79-83 [Υπόθεση Παπαμιχαλόπουλος κ.ά. κατά Ελλάδας, απόφαση ΕΔΔΑ της 24^{ης} Ιουνίου 1993, ΕΕΕυρΔ 1994, σελ. 704 (de facto απαλλοτρίωση η κατοχή από το Ναυτικό Ταμείο εκτάσεως που αφαιρέθηκε από τους προσφεύγοντες με νόμο του δικτατορικού καθεστώτος), υπόθεση Ιερών Μονών κατά Ελλάδας, απόφαση ΕΔΔΑ της 9^{ης} Δεκεμβρίου 1994, ΝοΒ 44, 1996, σελ. 287 επ (μεταβίβαση μέρους της ακίνητης περιουσίας των μονών στο Δημόσιο συνεπεία νόμου που καθιερώνει τεκμήριο κυριότητας υπέρ του Δημοσίου), υπόθεση Κατηκαρίδης κ.ά. κατά Ελλάδας, απόφαση ΕΔΔΑ της 15.11.1996 και υπόθεση Τσώμτσος κατά Ελλάδας, απόφαση ΕΔΔΑ της 15.11.1996, Αρμ. 1997, σελ. 428 επ και 432 επ (Αμάχητο τεκμήριο σύμφωνα με το οποίο οι παρόδιοι ιδιοκτήτες, δηλαδή εκείνοι των οποίων οι ιδιοκτησίες αποκτούν πρόσωπο επί της εθνικής οδού μετά η διάνοιξη της, δικαιούνται μειωμένη αποζημίωση. Οι ιδιοκτήτες δεν έχουν τη δυνατότητα να ισχυριστούν ότι στην πραγματικότητα οι εργασίες διάνοιξης της εθνικής οδού προκαλούν στο εναπομείναν μέρος των ακινήτων τους ζημιές)]

⁸⁹ Βλ. ΕΕΕυρΔ 2001, σελ. 219

⁹⁰ Βλ. ΕΕΕυρΔ 2001, σελ. 451

παραβιάστηκε το άρθρο 1 του ΠΠρΠρωτ ΕΣΔΑ, στην περίπτωση που, ενώ η απαίτηση των προσφευγόντων κατά δημόσιας αρχής για καταβολή πρόσθετων αποδοχών είχε αναγνωρισθεί με πρωτόδικη απόφαση και εκκρεμούσε η έφεση, εκδόθηκε νόμος που προέβλεπε αναδρομική παραγραφή των οικείων απαιτήσεων.⁹¹

Στα περιουσιακά δικαιώματα που εμπίπτουν στο πεδίο προστασίας του άρθρου 1 του ΠΠρΠρωτ ΕΣΔΑ περιλαμβάνονται η πελατεία μιας εμπορικής επιχείρησης⁹², η άδεια πώλησης ποτών σε εστιατόριο⁹³, η άδεια πολεοδόμησης μιας αγροτικής έκτασης (έστω και αν η άδεια αυτή αποτελεί την αρχική διοικητική ενέργεια και δε συνεπάγεται από μόνη της το δικαίωμα ανεγέρσεως κτισμάτων)⁹⁴, η μετοχή στις μετοχικές εταιρίες⁹⁵, αξιώσεις έναντι οργανισμών κοινωνικής ασφάλισης για καταβολή κοινωνικοασφαλιστικών παροχών, όταν αυτές συνδέονται με προηγούμενη καταβολή εισφορών του ασφαλισμένου ενόψει της καταβολής παροχών⁹⁶, η απαίτηση κατά του Δημοσίου για επιστροφή αχρεωστήτως καταβληθέντος φόρου⁹⁷, οι ασφάλειες *in rem*⁹⁸, τα δικαιώματα πνευματικής ιδιοκτησίας και ευρεσιτεχνίας⁹⁹.

⁹¹ Βλ. Ι. Σαρμά, ό.π., σελ. 241

⁹² ΕΔΔΑ απόφαση της 26^{ης} Ιουνίου 1986 στην υπόθεση *van Marle* και άλλοι κατά Ολλανδίας.

⁹³ ΕΔΔΑ απόφαση της 7^{ης} Ιουλίου 1989 στην υπόθεση *Tre Traktörer Aktiebolag* κατά Σουηδίας, αφού, όπως επισημαίνει το δικαστήριο η σχετική άδεια αποτελεί βασική προϋπόθεση για τη συνέχιση λειτουργίας της επιχείρησης και η αφαίρεσή της έχει δυσμενή επίδραση στην πελατεία και την αξία του εστιατορίου

⁹⁴ ΕΔΔΑ απόφαση της 29^{ης} Νοεμβρίου 1991 στην υπόθεση *Pine Valley Developments Ltd* και λοιποί κατά Ιρλανδίας

⁹⁵ ΕΔΔΑ απόφασης της 8^{ης} Ιουλίου 1986 στην υπόθεση *Lithgow* και λοιποί κατά Ηνωμένου Βασιλείου, όπου κρίθηκε ότι η αξία που περιέχεται στη μετοχή αποτελεί «έμμεση ιδιοκτησία επί της περιουσίας της εταιρίας». Στην υπόθεση αυτή κρίθηκε ότι η αφαίρεση μετοχών μεγάλων αεροναυπηγικών και ναυπηγικών επιχειρήσεων σε εφαρμογή προγράμματος κρατικοποιήσεων, χωρίς καταβολή της προσήκουσας αποζημίωσης αποτελεί προσβολή του άρθρου 1 του ΠΠρΠρωτ ΕΣΔΑ

⁹⁶ ΕΕΔΑ προσφυγή 5849/72 (υπόθεση *Müller* κατά Αυστρίας), που έκρινε ότι το δικαίωμα σε σύνταξη περιλαμβάνεται στο πεδίο προστασίας του άρθρου 1 του ΠΠρΠρωτ ΕΣΔΑ, όμως το άρθρο αυτό δεν κατοχυρώνει δικαίωμα στην καταβολή εκ μέρους του Κράτους σύνταξης προκαθορισμένου ύψους. Έκρινε επίσης ότι το σύστημα της κρατικής κοινωνικής ασφάλισης δεν πρέπει να ταυτίζεται με τη λειτουργία των ιδιωτικών ασφαλιστικών εταιριών, αφού πρέπει να λαμβάνει υπόψη και άλλες παραμέτρους και ιδίως παραμέτρους οικονομικής πολιτικής (βλ. σχετικά Ι. Πέτρογλου, ΕΔΚΑ 1995, ό.π., σελ. 519). ΕΔΔΑ απόφαση της 16^{ης} Σεπτεμβρίου 1996 στην υπόθεση *Gaygusuz* κατά Αυστρίας, ΕΕυρΔ17, 1997, σελ.795 επ., η οποία έκρινε ότι το επίδομα έκτακτης ανάγκης το οποίο προβλέπεται από την αυστριακή νομοθεσία για την ασφάλιση των ανέργων αποτελεί περιουσιακό αγαθό κατά την έννοια του άρθρου 1 του ΠΠρΠρωτ ΕΣΔΑ, ΕΔΔΑ απόφαση της 20^{ης} Ιουνίου 2002 στην υπόθεση *Αζινά* κατά Κύπρου, όπου κρίθηκε ότι το δικαίωμα σε σύνταξη εμπίπτει στο άρθρο 1 του ΠΠρΠρωτ ΕΣΔΑ στην περίπτωση που ο εργοδότης ανέλαβε γενικά να καταβάλει σύνταξη υπό συνθήκες που δύνανται να θεωρηθούν ως μέρος της σύμβασης εργασίας. Αντίθετα το ΕΔΔΑ με την απόφασή του της 18^{ης} Απριλίου 2002 στην υπόθεση *Ουζούνη* και λοιποί κατά Ελλάδος ότι δε συνιστά περιουσιακό δικαίωμα σύμφωνα με το άρθρο 1 ΠΠρΠρωτ ΕΣΔΑ, απαίτηση των προσφευγόντων για συνταξιοδοτική παροχή, η οποία προέκυπτε από πρωτόδικη απόφαση η οποία δεν ήταν οριστική (για την υπόθεση *Αζινά* και *Ουζούνη* βλ. Ι. Σαρμά, ό.π., σελ. 230-231).

⁹⁷ ΕΔΔΑ απόφαση της 16^{ης} Απριλίου 2002 στην υπόθεση *Dangeville* κατά Γαλλίας

Για να εμπίπτει ένα δικαίωμα στην έννοια της περιουσίας του άρθρου 1 του ΠΠρΠρωτ ΕΣΔΑ δεν απαιτείται να είναι εκτελεστό, δηλαδή να έχει εκδοθεί αναγνωριστική αυτού τελεσίδικη απόφαση, αλλά απλά να είναι επαρκώς θεμελιωμένο, ώστε να είναι απαιτητό.¹⁰⁰ Δεν ανήκουν αντίθετα, στην έννοια της περιουσίας του άρθρου 1 του ΠΠρΠρωτ ΕΣΔΑ απλές προσδοκίες κέρδους και η αποτίμησή τους στην αγορά.¹⁰¹ Έχει κριθεί από την Ευρωπαϊκή Επιτροπή των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου ότι οι απαιτήσεις που τελούν υπό αναβλητική αίρεση που δεν έχει ακόμη πληρωθεί¹⁰², και η απλή προσδοκία για μη μεταβολή του νομοθετικού καθεστώτος που καθορίζει το ύψος της αμοιβής συμβολαιογράφων¹⁰³, η απαίτηση του ιδιοκτήτη να διαμορφώνει το ενοίκιο όχι στο νομοθετικά ρυθμιζόμενο ύψος αλλά στο ύψος που ο ιδιοκτήτης ανέμενε ότι θα διαμορφωθεί από τη διάθεση του μισθίου με όρους ελεύθερης αγοράς¹⁰⁴ δεν εμπίπτουν στο πεδίο προστασίας του άρθρου 1 του ΠΠρΠρωτ ΕΣΔΑ.

Ε. Σχέση του άρθρου 17 του Συντάγματος και άρθρου 1 του ΠΠρΠρωτ ΕΣΔΑ

Από τη «ρήτρα επικουρικότητας» του άρθρου 60 της ΕΣΔΑ, σύμφωνα με την οποία «Ουδεμία των διατάξεων της παρούσης Συμβάσεως δύναται να ερμηνευθεί ως περιορίζουσα ή αναιρούσα τα δικαιώματα του ανθρώπου και θεμελιώδεις ελευθερίας, τα οποία τυχόν αναγνωρίζονται συμφώνως προς τους νόμους των Συμβαλλομένων Μερών ή προς πάσαν άλλην Σύμβασιν, την οποία ταύτα έχουν υπογράψει» προκύπτει

⁹⁸ ΕΔΔΑ απόφαση της 23^{ης} Φεβρουαρίου 1995 στην υπόθεση Gasus Dosier und Fördertechnik GmbH κατά Ολλανδίας, όπου κρίθηκε ότι το δικαίωμα του πωλητή επί του πράγματος που πώλησε με τον όρο της παρακράτησης της κυριότητας προστατεύεται από το άρθρο 1 του ΠΠρΠρωτ ΕΣΔΑ, ανεξάρτητα από το αν πρόκειται για προσβολή εμπράγματος δικαιώματος ή κατοχυρωμένου με εμπράγματος ασφάλεια ενοχικού δικαιώματος

⁹⁹ απόφαση της ΕΕΔΑ της 4^{ης} Οκτωβρίου 1990, προσφυγή 12633/87, βλ. σχετικά σε Ι. Σαρμά, ό.π., σελ. 227

¹⁰⁰ Βλ. Ι. Πέτρογλου, ΕΔΚΑ 1995, ό.π., σελ. 519, όπου σχολιασμός της απόφασης του ΕΔΔΑ στην υπόθεση Στρατής Ανδρεάδης και Στραν ΑΕ κατά Ελλάδας, Κ. Μπέη, Παρατηρήσεις (στην από Ιανουαρίου 1995 έκθεση του εισηγητή αρεοπαγίτη Δ. Κονδύλη), Δ26, 1995, σελ. 349

¹⁰¹ Βλ. Π.Δ. Δαγτόγλου, Συνταγματικό Δίκαιο. Ατομικά Δικαιώματα, τόμος Β', ό.π., σελ. 904, Γ. Δρόσο, ό.π., σελ. 61, Δ. Εμμανουηλίδη, Η αντισυνταγματική παραγραφή επιδίκων αξιώσεων κατά του Δημοσίου εν γένει, ΔτΑ 2003, σελ.555-556. Βλ. επίσης, Ε. Σπηλιωτόπουλο, Η συνταγματική προστασία των περιουσιακών δικαιωμάτων, ΔτΑ 2001, σελ. 137, ο οποίος ορίζει το «γεγεννημένον» μη εμπράγματο περιουσιακό δικαίωμα «κατά την ευρεία έννοια» και «κατά την στενή έννοια»

¹⁰² ΕΕΔΑ Προσφυγή 7775/1977, Υπόθεση Mario de Napolés Pascoco κατά Βελγίου, για την υπόθεση αυτή βλ. Ι. Πέτρογλου, ΕΔΚΑ 1995, ό.π., σελ. 518

¹⁰³ ΕΕΔΑ Προσφυγή 8410/1978, Υπόθεση Χ κ. Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας, για την υπόθεση αυτή βλ. Ι. Πέτρογλου, ΕΔΚΑ 1995, ό.π., σελ. 518

¹⁰⁴ Απόφαση ΕΔΔΑ της 19^{ης} Δεκεμβρίου 1989 στην υπόθεση Mellacher κ.ά. κατά Αυστρίας,, Γ. Δρόσο, ό.π., σελ. 61

ότι οι διατάξεις της Σύμβασης δεν μπορούν να περιορίσουν την προστασία που παρέχεται σε συγκεκριμένο δικαίωμα από την εθνική νομοθεσία, αλλά μπορούν να την επεκτείνουν. Με βάση τη διάταξη αυτή, το άρθρο 1 του ΠΠρΠρωτ ΕΣΔΑ επιτρεπτά επεκτείνει το πεδίο προστασίας και σε περιουσιακά δικαιώματα, τα οποία σύμφωνα με την παραδοσιακή άποψη της θεωρίας και την κρατούσα θέση της νομολογίας δεν καλύπτονται από τη διάταξη της παραγράφου 1 του άρθρου 17 του Συντάγματος.¹⁰⁵

Ακόμη και αν θεωρηθεί ότι τα περιουσιακά δικαιώματα δεν προστατεύονται από το άρθρο 17 του Συντάγματος, ισχύει η προστασία τους από το άρθρο 1 του ΠΠρΠρωτ ΕΣΔΑ και το άρθρο 28 παρ. 1 του Συντάγματος έναντι κάθε αντίθετης ρύθμισης σε επίπεδο κοινού νόμου. Όποια ερμηνευτική εκδοχή και αν ακολουθήσουμε σχετικά με τη σχέση των διατάξεων του Συντάγματος και της Ευρωπαϊκής Σύμβασης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου¹⁰⁶, πρέπει να θεωρηθεί

¹⁰⁵ Βλ. Θ. Μέλιο, ΤοΣ 2001, ό.π., σελ. 103

¹⁰⁶ Η παράγραφος 1 του άρθρου 28 του Συντάγματος ορίζει, όσο αφορά στη σχέση εθνικού και διεθνούς δικαίου, ότι «Οι γενικά παραδεδομένοι κανόνες του διεθνούς δικαίου, καθώς και οι διεθνείς συμβάσεις, από την επικύρωσή τους με νόμο και τη θέση τους σε ισχύ σύμφωνα με τους όρους καθεμιάς, αποτελούν αναπόσπαστο μέρος του εσωτερικού ελληνικού δικαίου και υπερισχύουν από κάθε άλλη αντίθετη διάταξη νόμου...». Η κρατούσα άποψη στη θεωρία δέχεται ότι η διάταξη αυτή της παραγράφου 1 του άρθρου 28 του Συντάγματος αποδίδει στις διεθνείς συμβάσεις σχετικά αυξημένη τυπική ισχύ, δηλαδή τυπική ισχύ υπέρτερη της ισχύος των τυπικών νόμων, αλλά υποδεέστερη του τυπικού Συντάγματος, από το οποίο και προσδιορίζεται η θέση τους στην ιεραρχία των κανόνων δικαίου: Βλ. Ε. Βενιζέλο, Μαθήματα Συνταγματικού Δικαίου, Τόμος Ι, Εκδόσεις Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη, 1991, σελ. 142-143, Δ. Τσάτσο, Συνταγματικό Δίκαιο, τόμος Α', Θεωρητικό Θεμέλιο, ό.π., σελ. 280, Π.Δ. Δαγτόγλου, Γενικό Διοικητικό Δίκαιο, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα - Κομοτηνή, 1997, σελ. 118, Ι. Αραβαντινό, Εισαγωγή στην Επιστήμη του Δικαίου, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα, 1983, σελ. 121, Ε. Ρούκουνα, Διεθνές Δίκαιο, Τεύχος Πρώτο - Σχέσεις διεθνούς και εσωτερικού δικαίου. Τρόποι παραγωγής του διεθνούς δικαίου- Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα - Κομοτηνή, 1997, σελ. 61-62, 64-65, Κ. Ιωάννου, Προβλήματα ερμηνείας του άρθρου 28 παρ. 1 του Συντάγματος 1975, σε Κρατερού Ιωάννου, Ανάλεκτα 1962-1997, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα - Κομοτηνή 1999, σελ. 440-441 (Το άρθρο αυτό πρωτοδημοσιεύθηκε στο συλλογικό τόμο Πέντε χρόνια εφαρμογής του Συντάγματος του 1975, Κομοτηνή 1981, σελ. 97 επ.), Κ. Ιωάννου σε Κ. Ιωάννου, Κ. Οικονομίδη, Χ. Ροζάκη, Α. Φατούρο, Δημόσιο Διεθνές Δίκαιο (Σχέσεις Διεθνούς και Εσωτερικού Δικαίου), Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα - Κομοτηνή, 1990, σελ. 189 - 190, Α. Ράικο, Συνταγματικό Δίκαιο, τόμος Α' Εισαγωγή - Οργανωτικό Μέρος, τεύχος Α', Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα - Κομοτηνή, 1989, σελ. 148-149 Φ. Βεγλερή, Η σύμβαση των δικαιωμάτων του ανθρώπου και το Σύνταγμα, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα, 1977, σελ. 64, 96 επ., ο οποίος αναφέρει (σελ. 103) ότι «η προτίμηση την οποίαν ο δικαστής υποχρεούται κατά το άρθρο 28 παρ. 1 να δώσει στη σύμβαση απέναντι του αντιθέτου μ' αυτή μεταγενεστέρου νόμου, προϋποθέτει ότι η σύμβαση δεν αντιτίθεται η ίδια στο Σύνταγμα. Αν η σύμβαση πάσχει από τέτοιο ελάττωμα, από το οποίο ο αντίθετος νόμος είναι απαλλαγμένος, ο νόμος αυτός ανακτά την καταργητική του δύναμη και ο δικαστής πρέπει να τον εφαρμόσει δίνοντας έτσι την τελευταία λέξη στο δίκαιο το σύμφωνο με το Σύνταγμα», Φ. Βεγλερή, Η Σύμβαση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και το Σύνταγμα, ΤοΣ Γ', 1977, σελ. 213-214, 218, Α. Μανιτάκη, Κράτος δικαίου και δικαστικός έλεγχος της συνταγματικότητας, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα - Θεσσαλονίκη, 1994, σελ. 383, Α. Μανιτάκη - Ν. Παρασκευόπουλο, Το άρθρο 106 ΚΠοινΔ εν όψει του Συντάγματος και της Ευρωπαϊκής Σύμβασης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, Υπεράσπιση 1991, σελ. 1256, Φ. Αρναούτογλου, Νόμος αντίθετος προς διεθνή σύμβαση είναι αντισυνταγματικός; ΤοΣ Η', 1982, σελ. 552-553, ο οποίος απαντά αρνητικά στο ερώτημα εάν νόμος αντίθετος σε διεθνή σύμβαση είναι αντισυνταγματικός: Αρνείται την «άμεση» αντισυνταγματικότητα (σελ. 552-554) τέτοιου νόμου (η οποία θα ήταν νοητή εάν αναγνωριζόταν

αναμφίβολη η παράλληλη ισχύ των διατάξεων του άρθρου 17 του Συντάγματος και του άρθρου 1 του ΠΠρΠρωτ ΕΣΔΑ.¹⁰⁷ Η «ευρωπαϊκή δημόσια τάξη των δικαιωμάτων

στη διεθνή σύμβαση συνταγματική ισχύ) με το επιχείρημα ότι η απονομή συνταγματικής ισχύος έχει τόσο σοβαρές συνέπειες, ώστε δεν μπορεί να συναχθεί, όταν ο συντακτικός νομοθέτης αποφεύγει να την απονεμίσει ρητά. Αρνείται επίσης και την «έμμεση» αντισυμβατικότητα (σελ. 554-561) τέτοιου νόμου (δηλαδή ότι ο νόμος που αντίκειται στη διεθνή σύμβαση εκδίδεται κατά παράβαση του άρθρου 28 παρ. 1 και είναι για το λόγο αυτό αντισυνταγματικός), με βασικό επιχείρημα ότι η κύρια συνέπεια της έμμεσης έστω ένταξης της διεθνούς σύμβασης στην έννοια της συνταγματικότητας θα ήταν ότι ο Έλληνας δικαστής θα όφειλε να εξετάζει τη συμφωνία του κάθε νόμου όχι μόνο προς το Σύνταγμα, αλλά και προς όλες τις συμβάσεις που έχει υπογράψει και κυρώσει η Ελλάδα. Μια τέτοια διεύρυνση όμως της υποχρέωσης των δικαστηρίων για έλεγχο της συνταγματικότητας των νόμων δε θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι ήθελε ο συντακτικός νομοθέτης θεσπίζοντας τα άρθρα 28 παρ. 1 και 93 παρ. 4. Μ Κυπραίος, Ο έλεγχος της συνταγματικότητας των νόμων από τα δικαστήρια. Συμβολή στην ερμηνεία του άρθρου 28 του Συντάγματος για ένταξη στην ΕΟΚ, Τιμ. Τόμος ΣτΕ 1929-1979, τόμος Ι, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή, 1979, σελ. 226, Τζ. Ηλιοπούλου - Στράγγα, Η εκτέλεση των αποφάσεων του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων. Ζητήματα διεθνούς και εθνικού δικαίου, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα, 1996, σελ. 58, Τζ. Ηλιοπούλου - Στράγγα, Δ 27, ό.π., σελ. 137, Γ. Δρόσο, ό.π., σελ. 43, Γ. Δρόσο, Ελληνική συνταγματική τάξη και Ευρωπαϊκές Κοινότητες στις διεθνείς σχέσεις, Εκδόσεις Σάκκουλα Αθήνα – Κομοτηνή, 1987, σελ. 63, Α. Παπακωνσταντίνου, σε σημειώματά του στην ΑΠ 1465/2001, ΤοΣ2001, σελ. 105-106, Α. Παπακωνσταντίνου, Η προστασία των περιουσιακών ενοχικών δικαιωμάτων... (Παρατηρήσεις με αφορμή την ΑΠ 43/2002), ΤοΣ 2002, σελ. 430 - 431 και 444), Α. Παπακωνσταντίνου, Η νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας για το άρθρο 6 της Ευρωπαϊκής Συμβάσεως Δικαιωμάτων του Ανθρώπου: Η οριακή εφαρμογή του άρθρου από τον εθνικό δικαστή και οι επιπτώσεις στην συγκρότηση του δικανικού συλλογισμού από την τυπική αναγνώριση της εισδοχής της ΕΣΔΑ στην Ευρωπαϊκή Κοινοτική έννομη τάξη, ΔιΔικ 7, 1995, σελ. 16, Κ. Χρυσόγονο, Η σημασία της νομολογίας του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου για τον Έλληνα Δικαστή. Στο περιθώριο της ΟΛΑΠ 40/1998, ΔτΑ 18/ 2003, σελ. 550, Κ. Χρυσόγονο, Η (μη) εφαρμογή της ΕΣΔΑ από τα ελληνικά δικαστήρια, ΤοΣ 2002, σελ. 678, Μ. Σταθόπουλο, ΤοΣ Ζ', 1981, ό.π., σελ. 531, Α. Γεωργιάδη, Δ26, ό.π., σελ. 232, Γ. Κατρούγκαλο, Η επίδραση της ΕΣΔΑ στην εσωτερική έννομη τάξη, ΤοΣ 2002, σελ. 687-688, Γ. Παπαδημητρίου, Ο Έλληνας δικαστής και η ΕΣΔΑ, ΤοΣ 2002, σελ. 676, Α. Καϊδατζή, ΕΔΔΔ 1999, ό.π., σελ. 23, Ν. Αντωνόπουλο, Η Ευρωπαϊκή Σύμβαση περί προστασίας των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (μια δεκαετία), ΕΕΝ 31, 1964, σελ. 149, Α. Κατράνη, Ευρωπαϊκό κοινοτικό δίκαιο και προστασία των δικαιωμάτων του ανθρώπου από το Εθνικό Σύνταγμα, ΕΕΕυρΔ 1983, σελ. 606 – 608. Τη θέση αυτή της θεωρίας ακολουθεί και η νομολογία των ελληνικών δικαστηρίων: ΑΠ 1603/1991, Ελλ.Δικ. 1993, σελ. 332 επ., ΑΠ 1650/1992, ΤοΣ 1993, σελ. 846 επ., ΣτΕ 4590/1976, 395/1978, 2960/1983, 4751/1998, 1930/1998, ΕφΑθ 10616/1990, Δ 24/1993, σελ. 692 επ. Αντίθετα προς την κρατούσα άποψη, βλ. Γ. Βλάχο, Το Σύνταγμα της Ελλάδος, Επίμετρο στο Α.Ι. Σβώλου – Γ.Κ. Βλάχου, Σύνταγμα της Ελλάδος, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή, 1979, σελ. 98-99, που υποστηρίζει ότι: «Στο εν γένει σύστημα του Συνταγματικού δικαίου των ενιαίων - συγκεντρωτικών κρατών, όπως η Ελλάδα, δεν υπάρχει χώρος για μία τριπλή ιεραρχία συνταγματικών, υπο συνταγματικών και συνήθων νόμων... Στην περίπτωση που μας ενδιαφέρει εδώ, και κατά το εσωτερικό και κατά το διεθνές ευρωπαϊκό δίκαιο - στο οποίο συμμετέχει και η Ελλάς από το γεγονός της επικυρώσεως της Ευρωπαϊκής Συμβάσεως των Δικαιωμάτων - πρόκειται περί συνταγματικής ύλης, της οποίας η ένταξη στο ελληνικό δίκαιο θα ήταν άτοπο να θεωρηθεί ότι την υποβιβάζει σε ένα κλιμάκιο κατώτερο από την όμοια ή την ανάλογη ύλη των γηγενών συνταγματικών διατάξεων. Υπεροχή απέναντι των νόμων, στην προκειμένη περίπτωση, σημαίνει, συνεπώς, εξομοίωση προς κανόνα συνταγματικού επιπέδου, στους οποίους, κατά τη λογική του Δικαίου, υπόκειται το σύνολο του νομοθετικού - αλλά και του εθιμικού και κανονιστικού εσωτερικού δικαίου» και Γ. Τενεκίδου, Δημόσιον Διεθνές Δίκαιον, Τόμος Α', Τμήμα Πρώτον, Γενική θεωρία του δημόσιου διεθνούς δικαίου. Αι πηγαι του διεθνούς δικαίου, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, 1977, σελ. 176: «Η νομολογία των διεθνών διαιτητικών ή δικαστικών οργάνων σαφώς καθιερεί τον κανόνα της ιεραρχικής υπεροχής του διεθνούς κανόνος έναντι του εσωτερικού: 1. Η αρχή αυτή αφορά, εν πρώτοις, την περίπτωσην συγκρούσεως συνθήκης και συνταγματικής διατάξεως, ήτις δέον να υποχωρή προ της αντίθετου διεθνούς συμβατικής διατάξεως»

¹⁰⁷ Βλ. Γ. Μητσόπουλο, ΤοΣ 1987, ό.π., σελ. 231, Δ. Ευρυγένη, Η Ευρωπαϊκή Σύμβαση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, Τριάντα χρόνια (1953-1983), ΕΕΕυρΔ1983, σελ. 482, ο οποίος επισημαίνει: «Στο δίκαιο των θεμελιωδών δικαιωμάτων ισχύει η αρχή της υπεροχής του κανόνα που

του ανθρώπου», η οποία περιέχεται στην ΕΣΔΑ,¹⁰⁸ δεν μπορεί να δεχθεί παρεκκλίσεις ούτε και όταν αυτές ερείδονται σε συνταγματικές διατάξεις.¹⁰⁹ Για την εθνική, και ειδικότερα την ελληνική, έννομη τάξη και τα δικαιοδοτικά της όργανα η προτεραιότητα του Συντάγματος μπορεί να είναι δεδομένη και αναμφισβήτητη. Από τη σκοπιά όμως των δικαιοδοτικών οργάνων της ΕΣΔΑ, το είδος του εθνικού κανόνα, κατ' επίκληση και εφαρμογή του οποίου τα εθνικά όργανα παραβίασαν τη Σύμβαση, δεν μπορεί να αποτελέσει ανασταλτικό παράγοντα για τη διαπίστωση της παραβίασης αυτής και την επιβολή ενδεχόμενων κυρώσεων.¹¹⁰

Η αρχή της υπεροχής του Συντάγματος έναντι των Διεθνών Συμβάσεων που έχουν καταστεί εσωτερικό δίκαιο, σύμφωνα με το άρθρο 28 του Συντάγματος, που γίνεται δεκτή από την κρατούσα γνώμη¹¹¹, δεν τίθεται σε εφαρμογή παρά μόνο στην περίπτωση που η μια διάταξη λογικά εκβάλλει την άλλη και ο συνδυασμός είναι αδύνατος.¹¹² Όταν, αντίθετα, ο διεθνής συμβατικός κανόνας διευρύνει την προστασία που παρέχει το Σύνταγμα, δεν είναι αντίθετος προς αυτό. Αντίθετα, συμπληρώνει το Σύνταγμα, εμπλουτίζοντας και εξειδικεύοντας το κανονιστικό περιεχόμενο των συνταγματικών διατάξεων, που εγγυώνται κατ' αρχήν και κατά βάση αρχές και δικαιώματα με το ίδιο περιεχόμενο.¹¹³ Έτσι, στην προκειμένη περίπτωση, το άρθρο

παρέχει τη μεγαλύτερη προστασία, η αρχή της «πλειοδοσίας». Όταν η εθνική συνταγματική κατοχύρωση συμβαίνει να υστερεί από το απαγορευτικό για τον κοινό νομοθέτη ελάχιστο όριο ευρωπαϊκής προστασίας, είναι νομικά και πολιτικά δυσεξήγητο να μην ενισχύεται η συνταγματική έκφραση των θεμελιωδών δικαιωμάτων με την ευρωπαϊκή και, γενικότερα, τη διεθνή διάσταση» Βλ. και τη θέση που διατυπώθηκε από τις αποφάσεις ΣτΕ 3502/1994 (παραπεμπτική στην επταμελή σύνθεση του Δ' Τμήματος) και ΣτΕ 249/1997 (παραπεμπτική στην Ολομέλεια) ότι η ΕΣΔΑ και το ΠΠρΠρωτ ΕΣΔΑ έχουν καταστεί πρωτογενές κοινοτικό δίκαιο δια της ευθείας παραπομπής που γίνεται σε αυτά από τη Συνθήκη για την Ευρωπαϊκή Ένωση-άρθρο ΣΤ παρ. 2- (και στις δύο περιπτώσεις είχε ζητηθεί ακύρωση πράξης του Διευθυντή του ΙΚΑ με την οποία εντελλόταν η απαγόρευση εξόδου από τη χώρα του αιτούντος λόγω χρεών προς το ΙΚΑ). Την επιφύλαξη του στη θέση αυτή του ΣτΕ διατυπώνει ο Ι. Πέτρογλου, Υπερσυνταγματική ισχύς του κοινοτικού δικαίου και της ΕΣΔΑ. Αντισυνταγματικότητα απαγόρευσης εξόδου από τη χώρα. Παρατηρήσεις στην Σ.Ε. 249/1997 (Δ' Τμήμα), ΕΔΚΑ ΛΘ', 1997, σελ. 75, υποστηρίζοντας ότι δεν φαίνεται να συνάγεται από το άρθρο ΣΤ παρ. 2 της ΣυνθΕΕ ότι τα δικαιώματα που προστατεύονται από την ΕΣΔΑ έχουν καταστεί πρωτογενές δίκαιο, καθώς στο άρθρο αυτό αναφέρεται ότι η Ένωση σέβεται τα δικαιώματα αυτά ως γενικές αρχές του κοινοτικού δικαίου, χωρίς όμως αυτές να αποτελούν πρωτογενές κοινοτικό δίκαιο. Τη θέση των πιο πάνω αποφάσεων δε φαίνεται ακολουθεί η ΣτΕ 1545/1995, η οποία ακολούθησε την παραπεμπτική ΣτΕ 3502/1994

¹⁰⁸ Βλ. Στ. Μαθία, Εισαγωγή στην Ευρωπαϊκή Σύμβαση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, ΕλλΔικ. 1999, σελ. 732, ΕΔΔΑ απόφαση της 23.3.1995 στην υπόθεση Λοϊζίδου κατά Τουρκίας

¹⁰⁹ Βλ. Κ. Χρυσόγονο, ΔτΑ 18/ 2003, ό.π., σελ. 551

¹¹⁰ Βλ. Κ. Χρυσόγονο, Η ενσωμάτωση της Ευρωπαϊκής Σύμβασης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου στην Εθνική Έννομη Τάξη, ό.π., σελ. 194-195

¹¹¹ Βλ. πιο πάνω υποσημείωση 106

¹¹² Βλ. Φ. Βεγλερή, ΤοΣ Γ', 1977 ό.π., σελ. 219, σημ. 170, και Η Σύμβαση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και το Σύνταγμα, ό.π., σελ. 104, υποσ. 170, Κ. Χρυσόγονο, ΤοΣ 2002, ό.π., σελ. 678

¹¹³ Βλ. Κ. Ιωάννου, σε Κ. Ιωάννου, Κ. Οικονομίδη, Χ. Ροζάκη, Α. Φατούρο, Δημόσιο Διεθνές Δίκαιο, ό.π., σελ. 191, ο οποίος επισημαίνει (σελ. 192) ότι: «Συμπερασματικά, κατά φαινόμενο σύγκρουση υπάρχει όταν η διεθνής συνθήκη καθιερώνει μείζονα προστασία ενός ατομικού ή κοινωνικού

17 του Συντάγματος, ακόμη και υπό τη στενή ερμηνεία της έννοιας της ιδιοκτησίας, δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι αποκλείει την κατοχύρωση των περιουσιακών δικαιωμάτων σε επίπεδο διεθνούς σύμβασης, εφόσον αυτή έχει κυρωθεί με νόμο¹¹⁴, αλλά αντίθετα οι διατάξεις των άρθρων 17 του Συντάγματος και του άρθρου 1 του ΠΠρΠρωτ ΕΣΔΑ αλληλοσυμπληρώνονται, ώστε να διασφαλίζεται επαρκής προστασία σε υπερνομοθετικό επίπεδο τόσο για τα εμπράγματα όσο και για τα ενοχικά δικαιώματα.¹¹⁵

Όσο αφορά το θέμα της σχέσης του άρθρου 17 του Συντάγματος και του άρθρου 1 του ΠΠρΠρωτ ΕΣΔΑ, η 1465/2001 απόφαση του Α' Πολιτικού Τμήματος του Αρείου Πάγου ακολούθησε την άποψη που θεωρεί ότι οι κανόνες διεθνών συμβάσεων που έχουν κυρωθεί με νόμο είναι ίσης τυπικής ισχύος με τους συνταγματικούς κανόνες και έκρινε ότι: *«Η στέρηση των ενοχικών δικαιωμάτων χωρεί μόνο για λόγους δημόσιας ωφέλειας - όπως προαναφέρθηκε - και προϋποθέτει την καταβολή προηγούμενης αποζημίωσης. Η διάταξη αυτή του Πρωτοκόλλου, έχει σύμφωνα με τον κανόνα του άρθρου 28 παρ. 1 του Συντάγματος, άμεση και*

δικαιώματος, σε σχέση με το Σύνταγμα ή το κατ' εξουσιοδότηση του Συντάγματος ενδεχόμενο νομοθετικό μέτρο. Στην περίπτωση αυτή εφαρμόζεται η διεθνής συνθήκη, χωρίς να τίθεται θέμα αντίθεσής της προς το Σύνταγμα», Α. Μανιτάκη- Ν. Παρασκευόπουλο, Υπεράσπιση 1999, ό.π., σελ. 1257, ο οποίος χαρακτηρίζει την ΕΣΔΑ ως «όχι ως αυτοτελή πηγή δικαιωμάτων αλλά ως συμπληρωματική πηγή δικαιωμάτων», Α. Μανιτάκη, Κράτος δικαίου..., ό.π., 1994, σελ. 383-384, Κ. Χρυσόγονο, Η ενσωμάτωση της Ευρωπαϊκής Σύμβασης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου στην εθνική έννομη τάξη, ό.π., σελ. 178 και 193

¹¹⁴ Βλ. Κ. Χρυσόγονο, Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα, ό.π., σελ. 350. Η απόφαση 28/1994 του Ελεγκτικού Συνεδρίου (Α' Κλιμάκιο), ΕΔΚΑ ΛΣΤ', 1994, σελ. 417, κινούμενη σε εσφαλμένη κατεύθυνση δέχθηκε ότι: «...η προστασία που παρέχει το άρθρο 17 του Συντάγματος στο ατομικό δικαίωμα της ιδιοκτησίας καταλαμβάνει μόνο τα εμπράγματα δικαιώματα, ενώ η τύχη των ενοχικών δικαιωμάτων αφήνεται με τη συνταγματική αυτή διάταξη στη ρυθμιστική εξουσία του κοινού νομοθέτη. Η ανωτέρω διάταξη της Συμβάσεως της Ρώμης (άρθρο 1 του ΠΠρΠρωτ ΕΣΔΑ) παρέχει προστασία σε κάθε περιουσιακό δικαίωμα ανεξάρτητα από το χαρακτήρα του ως εμπραγμάτων ή ενοχικού. Για να μπορέσει όμως να τύχει εφαρμογής η διάταξη αυτή θα πρέπει να είναι σύμφωνη κατά περιεχόμενο με τους συνταγματικούς κανόνες, τούτο όμως δε συμβαίνει στην προκειμένη περίπτωση αφού με τη διάταξη αυτή, σε αντίθεση με εκείνη του Συντάγματος, επιφυλάσσεται η ίδια αδιακρίτως προστασία, τόσο στα εμπράγματα, όσο και στα ενοχικά δικαιώματα. Έτσι η διάταξη αυτή, στο μέρος που αφορά την προστασία των ενοχικών δικαιωμάτων... δεν μπορεί να τύχει εφαρμογής, γιατί έρχεται σε αντίθεση με τον πιο πάνω συνταγματικό κανόνα». Ο Κ. Ιωάννου σημειώνει (σε Κ. Ιωάννου, Κ. Οικονομίδη, Χ. Ροζάκη, Α. Φατούρο, Δημόσιο Διεθνές Δίκαιο, ό.π., σελ. 191) ότι: «Για να υιοθετήσει κανείς την ... άποψη ... ότι το συνταγματικό σύστημα προστασίας αποτελεί το μέγιστο και ότι κάθε διεύρυνσή του με κανόνες εκτός Συντάγματος είναι συνταγματικά απαράδεκτη θα έπρεπε να γυρίσει στην εποχή των παραχωρημένων από τον μονάρχη ή από το ολοκληρωτικό κράτος συνταγμάτων. Θα έπρεπε επίσης να θεωρήσει ως αντισυνταγματική την ανάπτυξη οποιουδήποτε άλλου, ατομικού και κοινωνικού δικαιώματος, πέραν αυτών που προστατεύει το Σύνταγμα. Με άλλα λόγια θα έπρεπε να σταματήσει την ιστορία», Κ. Χρυσόγονο, Η ενσωμάτωση της Ευρωπαϊκής Σύμβασης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου στην εθνική έννομη τάξη, ό.π., σελ. 179-180, αναφέρει σχολιάζοντας την άποψη αυτή του Ελεγκτικού Συνεδρίου ότι: «...παρεξηγεί το άρθρο 17 Συντ, αφού μετατρέπει το ατομικό δικαίωμα σε κανόνα προστασίας της ρυθμιστικής εξουσίας του κράτους...Η θέση της απόφασης στερείται λογικού ερείσματος και συνιστά ερμηνευτική ακροβασία και αυθαιρεσία»

¹¹⁵ Βλ. Α. Παπακωνσταντίνου, ΤοΣ 2002, ό.π, σελ. 440

υπερνομοθετική ισχύ στο εθνικό δίκαιο που δεσμεύει τον κοινό νομοθέτη, έτσι ώστε αυτός δεν δικαιούται να προβεί σε κατάργηση προστατευόμενου περιουσιακού δικαιώματος με διάταξη τυπικού νόμου. Τέτοιες διατάξεις νόμων με αναδρομική δύναμη που προβαίνουν σε στέρηση περιουσίας χωρίς να συντρέχουν λόγοι δημοσίου συμφέροντος και χωρίς προηγούμενη καταβολή αποζημίωσης είναι αντισυνταγματικές (άρθρ. 28 παρ. 1 Σ σε συνδυασμό με άρθρ. 1 Π.Π.Πρωτοκόλλου ΕΣΔΑ).^{116 117} Αντίθετα, στην πιο πρόσφατη απόφαση 43/2002 του Αρείου Πάγου¹¹⁸ έγινε δεκτό ότι αντίθεση νόμου προς το άρθρο 1 του ΠΠρΠρωτ ΕΣΔΑ δε συνιστά «αντίθεση ... προς το ίδιο το Σύνταγμα, αλλά προς διεθνή συνθήκη, την ιεραρχική τάξη της ισχύος, της οποίας καθορίζει απλώς το άρθρο 28 παρ. 1 του Συντάγματος».¹¹⁹

Υποστηρίζεται και η άποψη της «σύμφωνης με την Ευρωπαϊκή Σύμβαση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου ερμηνείας του Συντάγματος», προκειμένου να προληφθεί το ενδεχόμενο συγκρούσεων μεταξύ της Ευρωπαϊκής Σύμβασης και του Συντάγματος.¹²⁰ Η αρχή αυτή καθιερώνεται ρητά σε ορισμένα ευρωπαϊκά συντάγματα¹²¹ και τείνει να αποτελέσει γενικευμένη νομολογιακή πρακτική σε μεγάλο αριθμό ευρωπαϊκών κρατών.¹²² Ο δικαστής οφείλει να ερμηνεύει τον όρο ιδιοκτησία του άρθρου 17 του Συντάγματος, με τρόπο που να εναρμονίζεται με την ερμηνεία που δίνεται στο πλαίσιο της ΕΣΔΑ, από τα δικαιοδοτικά όργανα της ΕΣΔΑ

¹¹⁶ Βλ. ΤοΣ 2002, σελ. 92 επ.

¹¹⁷ Βλ. αντίθετη άποψη του Απ. Παπακωνσταντίνου, ΤοΣ 2001, ό.π., σελ. 105-106

¹¹⁸ ΝΟΜΟΣ

¹¹⁹ Βλ. Απ. Παπακωνσταντίνου, ΤοΣ 2002, ό.π., σελ. 444

¹²⁰ Βλ. Κ. Χρυσόγονο, Η ενσωμάτωση της Ευρωπαϊκής Σύμβασης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου στην εθνική έννομη τάξη, ό.π., σελ. 195, 202 επ., Κ. Χρυσόγονο, Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα, ό.π., σελ. 20, Κ. Χρυσόγονο, ΔτΑ 18/2003, ό.π., σελ. 550-551, Κ. Ιωάννου, σε Κ. Ιωάννου, Κ. Οικονομίδη, Χ. Ροζάκη, Α. Φατούρο, Δημόσιο Διεθνές Δίκαιο, ό.π., σελ. 54 και 189-190, Α. Μανιτάκη – Ν. Παρασκευόπουλο, Υπεράσπιση 1991, σελ. 1257, Ξ. Κοντιάδη, ό.π., σελ. 425, 431, Θ. Μέλφο, ΤοΣ 2001, ό.π., σελ. 101-102, Γ. Δρόσο, Συνταγματικοί περιορισμοί της ιδιοκτησίας και αποζημίωση, ό.π., σελ. 44-47, Δ. Τσάτσο, Συνταγματικό Δίκαιο, Τόμος Α', Θεωρητικό Θεμέλιο, ό.π., σελ. 289

¹²¹ άρθρο 20 παρ. 1 του Ρουμανικού Συντάγματος του 1992: «Οι συνταγματικές διατάξεις για τα δικαιώματα και τις ελευθερίες των πολιτών θα ερμηνεύονται και εφαρμόζονται σύμφωνα με την Οικουμενική Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και τις συμβάσεις και λοιπές συνθήκες στις οποίες η Ρουμανία μετέχει» (Κ. Μαυριά – Α. Παντελή, ό.π. σελ. 796).

¹²² Βλ. Κ. Χρυσόγονο, Η ενσωμάτωση της ΕΣΔΑ στην εθνική έννομη τάξη, ό.π., σελ. 45 επ, 125 επ., 171, Θ. Μέλφο, ΤοΣ 2001, ό.π., σελ. 101, υποσ. 48. Π. Μ. Ευστρατίου, Το δικαίωμα δικαστικής προστασίας σε διοικητικές διαδικασίες και άρθρο 6 παρ. 1 της Ευρωπαϊκής Συμβάσεως των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου. Θεμελιώδεις εγγυήσεις μιας ευρωπαϊκής ρήτρας δικαστικής προστασίας σε διοικητικές υποθέσεις. Α', Εκδόσεις Σάκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή, 1996, σελ. 68 - 69: Στη Γερμανία, όπου η σύμβαση ισχύει ως απλός τυπικός νόμος, το Ομοσπονδιακό Συνταγματικό Δικαστήριο (BVerfGE 74, 358, 370 επ., NJW 1987, σελ. 2427 επ.) έχει δεχτεί ότι «η Ευρωπαϊκή Σύμβαση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και η νομολογία του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων πρέπει πολύ περισσότερο να λαμβάνονται υπόψη και κατά την ερμηνεία των ατομικών δικαιωμάτων και των δικαιοκρατικών εγγυήσεων του Συντάγματος». Βλ. επίσης BVerfGE 82, 106, 114, BVerfGE 83, 119, 128

με διαρκώς ανανεωνόμενο το περιεχόμενό του.¹²³ Τα ελληνικά δικαστήρια, παρόλο που η διάταξη του άρθρου 87 παρ. 2 του Συντάγματος ορίζει ότι «οι δικαστές κατά την άσκηση των καθηκόντων τους υπόκεινται μόνο στο Σύνταγμα και τους νόμους», υποχρεούνται να λαμβάνουν υπόψη τους τη νομολογία του ΕΔΔΑ, στο πλαίσιο της υποχρέωσής τους για ειδική και εμπειριστατωμένη αιτιολογία των αποφάσεών τους.¹²⁴ Η Ολομέλεια του Ελεγκτικού Συνεδρίου¹²⁵ διατύπωσε τη θέση ότι οι διατάξεις του εσωτερικού δικαίου θα πρέπει να ερμηνεύονται σε αρμονία με τις διατάξεις των διεθνών συμβάσεων (ΕυρΣΔΑ και Διεθνές Σύμφωνο για τα Ατομικά και Πολιτικά Δικαιώματα), ύστερα από συνεκτίμηση και της νομολογίας των οργάνων που μεριμνούν για την εφαρμογή των διεθνών συμβάσεων, και, σε περίπτωση μάλιστα που μια τέτοια ερμηνεία δεν είναι εφικτή, οι διατάξεις της εσωτερικής νομοθεσίας, που δε συνάδουν προς τις διεθνείς συμβάσεις, θα πρέπει να μην εφαρμόζονται ως αντίθετες με τις διεθνείς δεσμεύσεις της χώρας ενόψει του άρθρου 28 παρ. 1 του Συντάγματος. Έχει υποστηριχθεί ακόμη ότι η σύμφωνη με τις διεθνείς συμβάσεις για την προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων ερμηνεία του Συντάγματος βρίσκει έρεισμα στην κατά το άρθρο 25 παρ. 1 του Συντάγματος υποχρέωση όλων των

¹²³ Πρόκειται για την «αυθεντία του ερμηνευτικού δεδικασμένου», σύμφωνα με την οποία (βλ. σχετικά Γ. Μητσόπουλο, Δ26, ό.π., σελ. 856 – 857) «η εκ της συμβάσεως απορρέουσα αρχή, περί της ενδεικνυμένης εναρμονίσεως τόσον της νομοθεσίας των Κρατών όσων και της νομολογίας των Δικαστηρίων των προς το υπό της νομολογίας του ΕΔΔΑ καθοριζόμενον ερμηνευτικόν νόημα των διατάξεων της Συμβάσεως, ανεξαρτήτως αν παρ' εκάστης εσωτερικής ενόμου τάξεως προσεδόθη ή μη εις την Σύμβασιν ηυξημένη τυπική ισχύς» Βλ. επίσης Γ. Παπαδημητρίου, Η διεθνοποίηση και η κοινοτικοποίηση της δικαστικής προστασίας, ΝοΒ 44, 1996, σελ. 574, 576, ο οποίος κάνει λόγο για «μία εξαιρετικά ενδιαφέρουσα όσωση εθνικής, διεθνούς και κοινοτικής δικαστικής προστασίας που συνθέτει ένα διαφορετικό τοπίο, για την εξειδίκευση και τη συγκεκριμενοποίησή της»

¹²⁴ Βλ. άρθρο 93 παρ. 3 του Συντάγματος: «Κάθε δικαστική απόφαση πρέπει να είναι ειδικά και εμπειριστατωμένα αιτιολογημένη...», Κ. Χρυσόγονο, ΔτΑ 18/2003, ό.π., σελ. 545, Κ. Χρυσόγονο, ΤοΣ 2002, ό.π., σελ. 682. Βλ. και Παπαδημητρίου, ΝοΒ 44, 1996, ό.π., σελ. 575, 576, ο οποίος υποστηρίζει ότι η εφαρμογή των διεθνών και κοινοτικών κανόνων από τα δικαστήριά μας αποτελεί συνταγματική υποχρέωση που απορρέει από τη συνδυασμένη ερμηνεία αφενός των άρθρων 87 παρ. 2 και 93 παρ. 4 του Συντάγματος και αφετέρου κατά περίπτωση του άρθρου 28 παρ. 2 και 3.

¹²⁵ 10^η Γενική Συνεδρίαση της Ολομέλειας του Ελεγκτικού Συνεδρίου, 24 Φεβρουαρίου 1999, Δ 30, 1999, σελ. 621 επ και παρατηρήσεις Κ. Μπέη, όπου τέθηκε το θέμα της ισχύος του άρθρου 8 του ν. 2097/1952 που προβλέπει την απαγόρευση της αναγκαστικής εκτέλεσης των αμετάκλητων δικαστικών αποφάσεων που επιδικάζουν χρηματικές οφειλές σε βάρος του Ελληνικού Δημοσίου. Στην εισήγηση του Συμβούλου Β. Χασαπογιάννη, η οποία έγινε δεκτή από την πλειοψηφία της Ολομέλειας του Ελεγκτικού Συνεδρίου, αναφέρεται ότι «Τα προαναφερόμενα πορίσματα της νομολογίας του ευρΔικαστΔΑ, της ευρΕπιτρΔΑ και της Ε.Α.Δ. επιβάλλουν μία σύμφωνη και εναρμονισμένη με τα άρθρα 6 παρ. 1 και 13 της ευρΣΔΑ, 1 του πρώτου πρόσθετου πρωτοκόλλου αυτής, 2 παρ. 3 και 14 παρ. 1 του διεθνΣΑΠΔ ερμηνεία της ελληνικής νομοθεσίας. Στις περιπτώσεις δε που αυτό δεν είναι δυνατό, πρέπει οι διατάξεις της εσωτερικής νομοθεσίας που δεν συνάδουν με τις άνω διεθνείς συμβάσεις και ειδικότερα με τις αρχές της αποτελεσματικής δικαστικής προστασίας και του κράτους δικαίου, τις οποίες οι διεθνείς αυτές συμβάσεις κατοχυρώνουν, να μην εφαρμόζονται, ως αντίθετες στις διεθνείς δεσμεύσεις της Χώρας, ενόψει του ότι το περιεχόμενο των εν λόγω συμβάσεων έχει κατά το άρθρο 28 παρ. 1 του Συντάγματος υπερνομοθετική (και κατά μία άποψη και υπερσυνταγματική) ισχύ. Μία τέτοια αντίθετη διάταξη είναι κατ' αρχήν το άρθρο 8 του ν. 2097/1952, το οποίο απαγορεύει την κατά του Δημοσίου αναγκαστική εκτέλεση των δικαστικών αποφάσεων, που επιδικάζουν χρηματικές κατ' αυτού απαιτήσεις».

κρατικών οργάνων να διασφαλίζουν την ανεμπόδιστη άσκηση των δικαιωμάτων του ανθρώπου: η χρησιμοποίηση του όρου «δικαιώματα του ανθρώπου» και όχι «συνταγματικά δικαιώματα» υποδηλώνει ότι ο συνταγματικός νομοθέτης εκλαμβάνει τα ανθρώπινα δικαιώματα ως ενιαία νοηματική ενότητα, ανεξάρτητα από τη συνταγματική ή συμβατική τους προέλευση.¹²⁶ Με τη λειτουργία της ΕΣΔΑ ως πηγής ερμηνευτικών κριτηρίων για την ερμηνεία των συνταγματικών διατάξεων των ευρωπαϊκών κρατών διασφαλίζεται σε ευρωπαϊκό επίπεδο το ελάχιστο θεσμικό κεκτημένο προστασίας, προς το οποίο πρέπει να συμμορφώνεται κάθε κράτος που θέλει να αποτελεί μέρος του κοινού ευρωπαϊκού νομικού πολιτισμού.¹²⁷ Υποστηρίζεται όμως και η άποψη¹²⁸ ότι δεν μπορεί να γίνει λόγος για σύμφωνη με την ΕΣΔΑ ερμηνεία του Συντάγματος, γιατί κάτι τέτοιο θα ερχόταν σε πρόδηλη αντίθεση προς: α. την τυπική ιεράρχηση των κανόνων δικαίου, όπως αυτή διαμορφώνεται από το ίδιο το Σύνταγμα στην παράγραφο 1 του άρθρου 28. Σύμφωνα με την παράγραφο 1 του άρθρου 28 του Συντάγματος δεν μπορεί να γίνει λόγος για σύμφωνη ερμηνεία ενός υπέρτερου κανόνα δικαίου (Σύνταγμα) με βάση έναν υποδεέστερο κανόνα (ΕΣΔΑ), ο οποίος έχει αυξημένη τυπική ισχύ μόνο έναντι της κοινής νομοθεσίας και όχι έναντι του Συντάγματος. β. το άρθρο 110 του Συντάγματος, το οποίο ορίζει κατά τρόπο εξαντλητικό τη διαδικασία αναθεώρησης του Συντάγματος.

ΣΤ. Η μεταστροφή της ελληνικής νομολογίας

Η απόφαση 40/1998 της Ολομέλειας του Αρείου Πάγου¹²⁹ εισάγει την έννοια της ιδιοκτησίας της νομολογίας του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και αποτελεί την αφετηρία της μεταβολής της νομολογίας των ελληνικών δικαστηρίων στο θέμα του προσδιορισμού του εννοιολογικού εύρους της έννοιας της

¹²⁶ Βλ. Κ. Χρυσόγονο, *Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα*, ό.π., 2002, σελ. 20, Κ. Χρυσόγονο, Η ενσωμάτωση της Ευρωπαϊκής Σύμβασης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου στην εθνική έννομη τάξη, ό.π., σελ. 199 επ.

¹²⁷ Βλ. Γ. Κατρούγκαλο, *ΤοΣ* 2002, ό.π., σελ. 686, Θ. Μέλφο, *ΤοΣ* 2001, ό.π., σελ. 115-116, Ε. Βενιζέλο, Η συνθήκη του Μάαστριχ και ο ευρωπαϊκός συνταγματικός χώρος, *ΤοΣ* 19, 1993, σελ. 468 – 469, ο οποίος επισημαίνει ότι είναι προτιμότερο υπό τον όρο κοινές συνταγματικές παραδόσεις να εννοούμε το κοινό συνταγματικό κεκτημένο των κρατών μελών που υπάγεται σε διαφορετικά, αλλά συγκεκριμένα συνταγματικά κείμενα και διαθέτει κοινή πολιτισμική υποδομή Δ. Τσάτσο, *Συνταγματικό Δίκαιο*, τόμος Α΄. Θεωρητικό Θεμέλιο, ό.π., σελ. 288-290, Γ. Δρόσο, ό.π., σελ. 74-79, ΔΕΚ 44/1979 (Liselotte Hauer v. Land Rheinland-Pfalz), σκέψη 17, όπου αναφέρεται ότι «το δικαίωμα της ιδιοκτησίας εξασφαλίζεται στην κοινοτική έννομη τάξη σύμφωνα με τις κοινές αντιλήψεις των συνταγμάτων των κρατών μελών, οι οποίες αντικατοπτρίζονται επίσης στο Πρώτο Πρωτόκολλο που έχει επισυναφθεί την Ευρωπαϊκή Σύμβαση Προστασίας των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου»

¹²⁸ Βλ. Απ. Παπακωνσταντίνου, Παρατηρήσεις στην ΣτΕ 2606/2001, ΕΔΔΔΔ 2002, σελ. 142 επ.

¹²⁹ Βλ. ΝοΒ 47, 1999, σελ. 752 επ., ΕΕμπΔ 1999, σελ. 28 επ.

ιδιοκτησίας, αλλά και γενικότερα την αφετηρία της μεταβολής της πορείας της νομολογίας ως προς ολόκληρο το δίκαιο που ρυθμίζει τις σχέσεις κράτους και ατομικής ιδιοκτησίας.¹³⁰

Η απόφαση αυτή της Ολομέλειας του Αρείου Πάγου αποτελεί το επόμενο βήμα μετά την από Ιανουαρίου 1995 εισηγητική έκθεση του εισηγητή Αρεοπαγίτη Δ. Κονδύλη προς την Ολομέλεια του Αρείου Πάγου επί της αίτησης για την αναίρεση της ΕφΑθ 2151/1994, με την οποία εισηγήθηκε την αναίρεση της εφετειακής απόφασης, με την οποία: α. εξαφανίστηκε η πρωτόδικη απόφαση που επιδίκαζε χρηματική ικανοποίηση σε βάρος της ιδιοκτήτριας και του εκδότη εφημερίδας που προσέβαλλε με δημοσίευσμά της την τιμή της ενάγουσας και β. κηρύχθηκε η σχετική δίκη κατηργημένη, κατ' εφαρμογή του άρθρου 45 παρ. 1^α και 3 του ν. 2172/1993, που κήρυσσε παραγεγραμμένες τις σχετικές ενοχικές αξιώσεις. Μια από τις βασικές σκέψεις της πιο πάνω εισήγησης ήταν ότι *«Εφόσον και η χρηματική απαίτηση συνιστά «περιουσία» και συνεπώς προστατεύεται από το πρώτο πρωτόκολλο, ο νόμος δεν μπορεί να την καταργήσει... Συνεπώς η ολομέλεια του Αρείου Πάγου να κρίνει τη διάταξη της παρ. 3 του άρθρου 45 του ν. 2172/1993 ως αντίθετη με το άρθρο 1 του πρώτου πρόσθετου πρωτοκόλλου της Σύμβασης της Ρώμης και άρα ανίσχυρη και μη εφαρμόσιμη...»*.¹³¹

Της ΑΠ 40/1998 απόφασης του ΑΠ είχαν προηγηθεί οι παραπεμπτικές στην Ολομέλεια αποφάσεις 4229, 4230/1995 του Δ' Τμήματος του Συμβουλίου της Επικρατείας, οι οποίες είναι η πρώτες αποφάσεις ελληνικού δικαστηρίου που αποδέχονται την εφαρμογή του άρθρου 1 του Πρώτου Πρόσθετου Πρωτοκόλλου της ΕΣΔΑ,¹³² καθώς και η παραπεμπτική στην Ολομέλεια 869/1998 απόφαση του Α'

¹³⁰ Βλ. Βλ. Γ. Κασιμάτη, ΝοΒ 47, 1999, ό.π., σελ. 719, Γ. Κασιμάτη, ΕΕμπΔ 1999, ό.π., σελ. 190, Α. Γέροντα, ό.π., σελ. 424-425, Κ. Χρυσόγονο, ΔτΑ 18/2003, ό.π., 546, Ε. Κρουσταλλάκη, Συνταγματικές παράμετροι της προστασίας της προσωπικότητας κατά τα άρθρα 57 επ. ΑΚ. Με αφορμή την Ολ. ΑΠ. 40/1998, ΚριτΕ 1999, σελ. 180-182 για το ιστορικό της υπόθεσης και σελ. 183.

¹³¹ Βλ. Δ 26, 1995, σελ. 341. Η συζήτηση της διαφοράς στην οποία αφορούσε η πιο πάνω Εισήγηση ματαιώθηκε ύστερα από εκούσια συμμορφωση των αναιρεσιβλήτων προς το διατακτικό της πρωτόδικης απόφασης, την οποία είχε εξαφανίσει η προσβαλλόμενη απόφαση του Εφετείου. Βλ. επίσης παρατηρήσεις Κ. Μπέη, Δ26, 1995, ό.π., σελ. 351, ο οποίος παρατηρεί ότι η πιο πάνω εισήγηση *«είναι...σταθμός για τη νομολογιακή προσέγγιση των θεμελιακών δικαιωμάτων της ιδιοκτησίας και της παροχής δραστικής δυνατότητας έννομης ακρόασης και προστασίας από τα δικαστήρια...σηματοδοτεί την αναμενόμενη στροφή της νομολογίας μας στα καίρια τούτα προβλήματα»* και Ι. Καράκωστα, σημείωση στην ΑΠ 40/1998 (Ολ.), ΝοΒ 47, 1999, σελ. 757-758.

¹³² Βλ. Α. Γέροντα, ό.π., σελ. 425 υποσ. 406. Οι αποφάσεις αυτές αφορούσαν την υπόθεση των λεωφορείων του ΟΑΣΑ και δέχθηκαν την εφαρμογή και την αυξημένη τυπική ισχύ (βάσει του άρθρου 28 παρ. 1 του Συντάγματος) του άρθρου 1 του ΠΠρΠρωτ ΕΣΔΑ. Ειδικότερα δέχθηκαν ότι *«Επειδή τα οικονομικά συμφέροντα που συνδέονται με την διεξαγωγή του, ως αποκλειστικού προνομίου, παραχωρηθέντος στις Συγκοινωνιακές Επιχειρήσεις δια του ν. 2078/1992 έργων των διά λεωφορείων αυτοκινήτων δημοσίας χρήσεως αστικών συγκοινωνιών στην περιοχή Αθηνών, Πειραιώς και*

Τμήματος του Αρείου Πάγου (με κρίσιμες νομοθετικές διατάξεις και πάλι αυτές του άρθρου 45 παρ. 1^α και 3 του ν. 2172/1993).¹³³

Η 40/1998 απόφαση της Ολομέλειας του Αρείου Πάγου έκρινε ότι διάταξη νόμου (άρθρο 45 παρ. 3 του ν. 2172/1993) που προβλέπει την απόσβεση αστικών απαιτήσεων για αποκατάσταση περιουσιακής ζημίας και χρηματικής ικανοποίησης λόγω ηθικής βλάβης από προσβολές της τιμής που τελέστηκαν δια του τύπου και των ΜΜΕ αντιβαίνει στο άρθρο 2 παρ. 1 του Συντάγματος και το άρθρο 1 του ΠΠρΠρωτ ΕΣΔΑ. Ειδικότερα, στην πιο πάνω απόφαση αναφέρεται: *«Με τη διάταξη αυτή (άρθρο 1 του ΠΠρΠρωτ ΕΣΔΑ) κατοχυρώνεται ο σεβασμός της περιουσίας του προσώπου, το οποίο μπορεί να τη στερηθεί μόνο για λόγους δημόσιας ωφέλειας. Στην έννοια της περιουσίας περιλαμβάνονται όχι μόνο τα εμπράγματα δικαιώματα, αλλά και όλα τα δικαιώματα «περιουσιακής φύσης» και τα κεκτημένα «οικονομικά συμφέροντα». Καλύπτονται έτσι τα ενοχικά περιουσιακά δικαιώματα και ειδικότερα απαιτήσεις, είτε αναγνωρισμένες με δικαστική ή διαιτητική απόφαση είτε απλώς γεννημένες κατά το εθνικό δίκαιο, εφόσον υπάρχει νόμιμη προσδοκία, με βάση το ισχύον, έως την*

Περιχώρων, συνιστά περιουσία, κατά την έννοια της πρώτης παραγράφου εδαφ. α' του άρθρου 1 του...πρώτου πρόσθετου πρωτοκόλλου. Ως δ' εκ τούτου, η δια μεταγενεστέρου νόμου (2175/1993), εκφράζοντας μεταβολή των αντιλήψεων του νομοθέτου ως προς τον τρόπο οργάνωσης και τον καταλληλότερο φορέα εκτελέσεως του έργου τούτου, ανάκληση του έχοντος παραχωρηθή στις Συγκοινωνιακές Επιχειρήσεις προνομίου αποκλειστικής εκτελέσεως του έργου τούτου, χάριν της παραχωρήσεως τούτου σε άλλον φορέα, και η συνακόλουθη διάλυση και θέση υπό εκκαθάριση των Συγκοινωνιακών Επιχειρήσεων αυτών, λόγω εκλείψεως του κατά νόμον σκοπού για τον οποίο είχαν συσταθή, αποτελεί επέμβαση εις, δικαιουμένην σεβασμού, κατά την προμνησθείσα διάταξη, περιουσία των». Βλ. επίσης Γνωμοδότηση της Ολομέλειας του Ελεγκτικού Συνεδρίου της 5.3.1997, ΕΔΚΑ 1997, σελ. 476 επ., η οποία κρίνοντας τη συνταγματικότητα των διατάξεων του ν. 2512/1997 «Ρύθμιση συνταξιοδοτικών θεμάτων στρατιωτικών και άλλες διατάξεις» (Α' 138) [με τις οποίες ερμηνεύθηκε αυθεντικά η διάταξη του άρθρου 2 του ν. 2320/1995 που αφορά στον καθορισμό των συντάξιμων αποδοχών των δικαστικών λειτουργών και ορίστηκε ότι για τον κανονισμό της σύνταξής των δικαστικών λειτουργών δε λαμβάνονται υπόψη παροχές, επιδόματα και αποζημιώσεις οποιασδήποτε μορφής που καταβάλλονται ως συμπλήρωμα αποδοχών βάσει δικαστικών ή υπουργικών αποφάσεων (άρθρο 2), καταργούνται οι εκκρεμείς δίκες, αναζητούνται τα επιπλέον καταβληθέντα επιπλέον ποσά συντάξεων και εφάπαξ (άρθρο 3) και δεν εκτελούνται αποφάσεις που έχουν κρίνει τα αντίθετα (άρθρο 5)], δέχθηκε ότι: είναι αντίθετες προς τη διάταξη του άρθρου 1 του ΠΠρΠρωτ ΕΣΔΑ οι προβλέψεις για αναζήτηση των καταβληθέντων ποσών και για μη εκτέλεση των δικαστικών αποφάσεων που έχουν κρίνει αντίθετα από ό,τι προβλέπεται στο νόμο αυτόν, γιατί «προσβάλλουν το ανθρώπινο δικαίωμα κάθε προσώπου για προστασία της περιουσίας του, αφού τα αναζητούμενα για επιστροφή χρηματικά ποσά από ενοχική απαίτηση επαρκώς αποδεδειγμένη, που καταβλήθηκαν νομίμως, ... συνιστούν πλέον περιουσία των λαβόντων» και όμοια ΕλΣυν 2274/1997 (Ολ.), ΕΔΚΑ Μ', 1998, σελ. 323 επ. Βλ. επίσης και την άποψη που διατυπώθηκε από τη μειοψηφία στις αποφάσεις ΣτΕ 1094/1987 και 1095/1987, σύμφωνα με την οποία η θέση της νομολογίας που υπάγει στην έννοια της ιδιοκτησίας του άρθρου 17 Σ μόνο τα εμπράγματα δικαιώματα «κατάγεται από παρωχημένη δομή της οικονομίας, στην οποία δέσποζε η έγγεια ιδιοκτησία. Η αναπροσαρμογή δε της ερμηνείας αυτής επιβάλλεται όχι μόνο από την ουσιαστική μεταβολή των οικονομικών δεδομένων που έχει προσδώσει μεγαλύτερη σπουδαιότητα σε άλλα περιουσιακά δικαιώματα και ιδίως στις κινητές αξίες αλλά και από τις σύγχρονες αντιλήψεις περί προστασίας των δικαιωμάτων αυτών, αντιλήψεις που έχουν εκφρασθεί ιδίως στις διεθνείς συμβάσεις για τα ανθρώπινα δικαιώματα και μάλιστα το Πρώτο Πρωτόκολλο της Σύμβασης της Ρώμης» (σκέψη 9 της ΣτΕ 1094/1987), καθώς και τη μειοψηφία στη ΣτΕ 2705/1991

¹³³ Βλ. Δ. 29, 1998, σελ. 1312 επ. με παρατηρήσεις Ε. Μπαλογιάννη

προσφυγή στο δικαστήριο, δίκαιο, ότι μπορούν να ικανοποιηθούν δικαστικά ... η απόσβεση των αστικών απαιτήσεων αποκατάστασης περιουσιακής ζημίας και χρηματικής ικανοποίησης λόγω ηθικής βλάβης που απορρέουν από τα προαναφερόμενα αδικήματα και αποτελούν από τη γέννησή τους στοιχεία της περιουσίας των προσβληθέντων είναι ασυμβίβαστη προς τη διάταξη του άρθρου 1 του Πρώτου Πρόσθετου Πρωτοκόλλου της ΕΣΔΑ αφού τείνει σε αδικαιολόγητη αποστέρηση περιουσιακού στοιχείου των ως άνω προσώπων χωρίς να συντρέχουν λόγοι δημόσιας ωφέλειας».

Η πιο πάνω απόφαση εισάγει τη διεύρυνση της έννοιας της ιδιοκτησίας όχι με μεταβολή της έννοιας της ιδιοκτησίας της παραγράφου 1 του άρθρου 17 του Συντάγματος, αλλά μέσω του άρθρου 1 του ΠΠρΠρωτ ΕΣΔΑ. Παρόλο που η παρατήρηση αυτή δεν έχει κατ' αποτέλεσμα πρακτική σημασία¹³⁴, αφού και μέσω του άρθρου 1 του ΠΠρΠρωτ ΕΣΔΑ τα περιουσιακά δικαιώματα απολαμβάνουν αυξημένης προστασίας, εκφράζει το πνεύμα της εμμονής της νομολογίας στην εμπράγματη έννοια της συνταγματικά προστατευόμενης ιδιοκτησίας.¹³⁵ Η ιδιορρυθμία αυτή της απόφασης έχει δύο φαινομενικά, αλλά όχι χωρίς συνέπειες λειτουργικά μειονεκτήματα: μπορεί αφενός να δημιουργήσει ανισότητα δικαίου στις περιπτώσεις που ο δικαστής της ουσίας αποφύγει να εφαρμόσει το Πρόσθετο Πρωτόκολλο της ΕΣΔΑ και αφετέρου να λειτουργήσει ως αιχμή αδυναμίας του Συντάγματός μας να εξελιχθεί.¹³⁶

Η απόφαση αυτή της Ολομέλειας του Αρείου Πάγου έχει ιδιαίτερη σημασία για τη μεταστροφή της ελληνικής νομολογίας στο θέμα του προσδιορισμού του εύρους της έννοιας της ιδιοκτησίας: **α.** Το Ανώτατο Δικαστήριο δεν περιορίστηκε σε μια επέκταση της ιδιοκτησίας σε νομικά διαμορφωμένα δικαιώματα, αλλά περιέλαβε σε αυτή κάθε νομικό συμφέρον ή αγαθό που μπορεί να θεμελιωθεί στο δίκαιο. Δεν απαιτείται μια απαίτηση να είναι βεβαία και εκκαθαρισμένη για να υπάγεται στην έννοια της προστατευόμενης ιδιοκτησίας. Στην έννοια της ιδιοκτησίας περιλαμβάνεται καθετί που έχει οικονομική αξία και που μπορεί αντικειμενικώς να

¹³⁴ Βλ. Γ. Κασιμάτη, ΕΕμπΔ 1999, ό.π., σελ.190

¹³⁵ Βλ. Γ. Κασιμάτη, ΝοΒ 47, 1999, ό.π., σελ.718, Κ. Μπέη, Δ30, 232, ό.π., ο οποίος επισημαίνει ότι: «Θ' ανέμενε όμως καθέννας - και εξακολουθούμε ν' αναμένουμε από τον Άρειο Πάγο να προχωρήσει ήδη σε ερμηνεία του άρθρου 17 Σ σε αρμονία με το πρώτο πρόσθετο πρωτόκολλο της ευρΣΔΑ, μια ερμηνευτική μέθοδο (Konventionskonforme Auslegung) που είναι κοινός τόπος στις έννομες τάξεις της κεντρικής και βόρειας Ευρώπης», Θ. Μέλφο, ΤοΣ 2001, ό.π., σελ. 115-116

¹³⁶ Βλ. Γ. Κασιμάτη, ΕΕμπΔ 1999, ό.π., σελ. 190, Γ. Κασιμάτη, ΝοΒ 47, 1999, ό.π., σελ. 718

διεκδικηθεί βάσει του ισχύοντος δικαίου από κάποιο πρόσωπο.¹³⁷ Έτσι, ο Άρειος Πάγος, στην απόφασή του αυτή, ακολουθεί το λειτουργικό κριτήριο που έχει υιοθετήσει το ΕΔΔΑ, δηλώνοντας την πρόθεσή του να υπαχθούν στο άρθρο 1 του ΠΠρΠρωτ ΕΣΔΑ οι ευρύτερες δυνατές κατηγορίες δικαιωμάτων, ανεξάρτητα από τη φύση τους, σε αντίθεση με το τυπικό κριτήριο της έως τότε νομολογίας των ελληνικών δικαστηρίων, σύμφωνα με το οποίο στο άρθρο 17 του Συντάγματος υπάγονται μόνο εμπράγματα δικαιώματα.¹³⁸ **β.** Επίσης, στην απόφαση αυτή εκφράζεται η θέση, που έχει διατυπωθεί από το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, ότι προστατευόμενα είναι και τα συμφέροντα εκείνα ή οι απαιτήσεις που μπορούν να θεμελιωθούν στο ισχύον μέχρι την προσβολή τους δίκαιο, ανεξάρτητα από το αν το υποκείμενό τους έχει εκδηλώσει μέχρι εκείνη τη χρονική στιγμή τη βούληση διεκδίκησής τους με ένδικο βοήθημα.¹³⁹

Τη θέση αυτή της πιο πάνω απόφασης του Αρείου Πάγου ακολούθησαν και μεταγενέστερες αποφάσεις του Ανώτατου Δικαστηρίου: Η ΑΠ 14/1999 (Ολ)¹⁴⁰ έκρινε ότι *«αύξηση του μετοχικού κεφαλαίου χωρίς προηγούμενη απόφαση της γενικής συνελεύσεως των παλαιών μετόχων και χωρίς δικαίωμα προτιμήσεως αυτών στην απόκτηση νέων μετοχών [σε εφαρμογή του ν. 1396/1983]...συνεπάγεται τη μείωση της πραγματικής αξίας των παλαιών μετοχών προκαλώντας σ' αυτούς άμεση και όχι έμμεση ζημία»* και συνεπώς αντίκειται στο άρθρο 1 του ΠΠρΠρωτ ΕΣΔΑ, η ΑΠ 1465/2001 (Α' Πολιτικό Τμήμα)¹⁴¹ έκρινε ότι: *αντίκειται στο άρθρο 1 του ΠΠρΠρωτ ΕΣΔΑ η διάταξη του άρθρου Πέμπτου παρ. 3 Δ του ν. 2246/1994 με την οποία ορίστηκε ότι «Από τη θέση σε ισχύ του παρόντος νόμου λήγει η θητεία των ήδη διορισμένων μελών της Ε.Ε.Τ., χωρίς την υποχρέωση καταβολής οποιασδήποτε χρηματικής αποζημίωσης» («όταν μάλιστα [χρηματική αποζημίωση] ίση με το υπόλοιπο και μη καταβληθέν μέρος του συνολικού ποσού της αμοιβής, σε περίπτωση*

¹³⁷ Βλ. Γ. Κασιμάτη, ΕΕμπΔ 1999, ό.π., σελ. 191, Γ. Κασιμάτη, ΝοΒ 47, 1999, ό.π., σελ. 720

¹³⁸ Βλ. Θ. Μέλφο, ΤοΣ 2001, ό.π., σελ. 113

¹³⁹ Βλ. Γ. Κασιμάτη, ΕΕμπΔ 1999, ό.π., σελ. 191-192, Γ. Κασιμάτη, ΝοΒ 47, 1999, ό.π., σελ. 722, Θ. Μέλφο, ΤοΣ 2001, ό.π., σελ. 111

¹⁴⁰ Βλ. ΝοΒ 2000, σελ. 454, ΤοΣ 1999, σελ. 1091, Κ. Παπανικολάου, Περιουσιακά δικαιώματα παλαιών μετόχων «προβληματικών» επιχειρήσεων. Παρατηρήσεις στην ΑΠ 14/1999 (Ολομ), ΤοΣ 1999, σελ. 1076 επ

¹⁴¹ Βλ. ΤοΣ2002, σελ. 92 επ., Α. Παπακωνσταντίνου, Σημείωμα, ΤοΣ 2002, ό.π., σελ. 98 επ. Στην ίδια απόφαση κρίθηκε ότι υπάρχει αντίθεση και στο άρθρο 5 παρ. 1 του Συντάγματος, στο οποίο κατοχυρώνεται η ελευθερία των συμβάσεων, με την οποία «ως εκδήλωση του δικαιώματος της οικονομικής ελευθερίας, δεν συμβιβάζεται, κατ' αρχήν, μεταγενέστερη επέμβαση του νομοθέτη, περιοριστική της ελευθερίας αυτής, εκτός από τις περιπτώσεις κατά τις οποίες η ελευθερία αυτή προσβάλλει τα δικαιώματα των άλλων ή ασκείται κατά παραβίαση του Συντάγματος ή ενέχει προσβολή των χρηστών ηθών, καθώς επίσης κατά τις περιπτώσεις που ασκείται προς βλάβη της Εθνικής Οικονομίας»

πρόωρης λύσης της συμβάσεως εκ μέρους του Δημοσίου, προβλέπεται από ειδικό όρο της συμβάσεως που είχε καταρτιστεί μεταξύ των μελών της Ε.Ε.Τ. και του Ελληνικού Δημοσίου») και παρέπεμψε το σχετικό λόγο αναίρεσης στην Ολομέλεια, η ΑΠ 43/2002 (Β2 Πολιτικό Τμήμα)¹⁴² έκρινε ότι: «το άρθρο 20 παρ. 15 του ν. 2556/1997 [το οποίο] απαγγέλλει την απόσβεση περιουσιακών ενοχικών δικαιωμάτων κατά το μέρος που αυτά είχαν ήδη γεννηθεί ήτοι των δικαιωμάτων των υπαλλήλων του αναιρεσιβλήτου [ΟΓΑ] να απαιτήσουν την προαγωγή τους στο βαθμό του γενικού διευθυντή, εφόσον κατά την έναρξη της ισχύος του ν. 2556/1997 είχαν συμπληρωθεί όλες οι προϋποθέσεις, με βάση τις οποίες μπορούσε να αξιωθεί η, μη γενομένη μέχρι τότε, ικανοποίησή τους»¹⁴³

Σημαντική είναι επίσης και η απόφαση της πλειοψηφίας της 10^{ης} Γενικής Συνεδρίασης της Ολομέλειας του Ελεγκτικού Συνεδρίου (24 Φεβρουαρίου 1999)¹⁴⁴, η

¹⁴² Βλ. Το Σ 2002, σελ. 445 επ. Όμοια είχε κρίνει και η ΑΠ 1400/2000, Ελλ.Δικ. 2001, σελ. 414 επ., Α. Παπακωνσταντίνου, ΤοΣ 2002, ό.π., σελ.411 επ.

¹⁴³ Βλ. επίσης ΕλΣυν 1617/1998, ΕΔΚΑ 1998, σελ.806, που έκρινε ότι το συνταξιοδοτικό δικαίωμα δημοσίου υπαλλήλου και των μελών της οικογένειάς του αποτελεί περιουσιακό δικαίωμα προστατευόμενο από το άρθρο 1 του ΠΠρΠρωτ ΕΣΔΑ, ΕφΑθ 8266/1998, Ελλ.Δικ. 41,2000, σελ. 151: «Από το ερευνώμενο στην προκειμένη περίπτωση μέρος της διάταξης αυτής [άρθρο 11 παρ. 1 εδ. α του β.δ. 3/13.7.1936, όπως ισχύει] και το οποίο ως προς το παρεχόμενο από το εφεσίβλητο στον ασφαλισμένο σε αυτό εφάπαξ βοήθημα, που είναι προϊόν υποχρεωτικής κατά νόμο ασφάλισης του δημοσίου υπαλλήλου...αποκλείει την εξ αδιαθέτου κληρονομική διαδοχή του ασφαλισμένου στο εφεσίβλητο και στην περίπτωση, που (α) αυτός πέθανε μετά τη «δημιουργία» του δικαιώματος λήψης του ανωτέρω βοηθήματος αλλά πριν από την καταβολή του (β) δεν υφίστανται πρόσωπα που να δικαιούνται σύνταξης λόγω θανάτου του ασφαλισμένου προσβάλλει, την, κατά την εκτεθείσα έννοια του άρθρου 1 του πρώτου πρόσθετου πρωτοκόλλου της Ευρωπαϊκής Σύμβασης Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, περιουσία των εξ αδιαθέτου κληρονόμων του ασφαλισμένου στο εφεσίβλητο Ταμείο», ΔιοικΕφΑθ 811/1999, ΔιΔικ 41, 2000, σελ. 1140 επ., που έκρινε ότι αντίκεινται στο άρθρο 1 του Πρώτου Πρόσθετου Πρωτοκόλλου της Ευρωπαϊκής Συμβάσεως των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου οι διατάξεις του νόμου 2470/1997, με τις οποίες καταργείται η παροχή του άρθρου 11 παρ. 1 του ν. 287/1976, δηλαδή κεκτημένο περιουσιακό δικαίωμα των υπαλλήλων οι οποίοι είχαν υπηρετήσει στις παραμεθόριες περιοχές, ΔιοικΕφΑθ 954/1999, ΔιΔικ 1999, σελ. 923 επ, που έκρινε ότι αντίκειται στο άρθρο 1 του ΠΠρΠρωτ ΕΣΔΑ, για το λόγο ότι καταργεί κεκτημένο περιουσιακό δικαίωμα, το άρθρο 31 του ν. 2470/1997, με το οποίο καταργήθηκε το άρθρο 83 του ν. 1892/1990 σύμφωνα με το οποίο χορηγούνταν το αμέσως επόμενο μισθολογικό κλιμάκιο σε βραβευθέντες υπαλλήλους για μελέτες και προτάσεις τους για θέματα οργάνωσης της εργασίας, ΕφΚρήτης 144/2003, ΝοΒ 2003, σελ. 1049, στην οποία κρίθηκε ότι «Ανεξαρτήτως έτσι από το αν ως ιδιοκτησία κατ' άρθρον 17 παρ. 1 του Σ, νοούνται ή όχι και τα ενοχικά δικαιώματα, η ρύθμιση του άρθρου 1 του πρώτου πρόσθετου πρωτοκόλλου της ΕΣΔΑ αποτελεί αναπόσπαστο μέρος της ελληνικής έννομης τάξης και είναι, στο πλαίσιο του άρθρου 28 παρ. 1 του Σ, δεσμευτική για τον Έλληνα νομοθέτη.. Κατά τη διάταξη του άρθρου 74 σε συνδυασμό με το άρθρο 98 του ν.δ. της 11/12.11.1929 «Περί Διοικήσεως Δημοσίων Κτημάτων» επί εκνικήσεως δημοσίου κτήματος και χωρίς δημοπρασία, σε περίπτωση εκνίκησης το δημόσιο επιστρέφει μόνο το καταβληθέν τίμημα και μάλιστα ατόκως. Η διάταξη όμως αυτή,... έρχεται σε αντίθεση με το προαναφερθέν άρθρο 1 του πρώτου πρόσθετου πρωτοκόλλου της ΕΣΔΑ αφού αποκλείει την ικανοποίηση της απαίτησης του ενάγοντος ΚΤΕΛ από την άσκηση του δικαιώματος της πλήρους αποζημιώσεως, σύμφωνα με τις διατάξεις του Αστικού Κώδικα (άρθρα 515 επ) ...» Χαρακτηριστική είναι η διατύπωση της απόφασης αυτής «Ανεξαρτήτως έτσι από το αν ως ιδιοκτησία κατ' άρθρον 17 παρ. 1 του Σ, νοούνται ή όχι και τα ενοχικά δικαιώματα...», από την οποία φαίνεται ότι το δικαστήριο αποστασιοποιείται από την πάγια θέση της νομολογίας ότι στο άρθρο 17 παρ. 1 του Συντάγματος εμπίπτουν μόνο τα εμπράγματα δικαιώματα.

¹⁴⁴ Βλ. πιο πάνω υποσημείωση 125, εισήγηση του Συμβούλου Β. Χασαπογιάννη

οποία δέχθηκε ότι η άρνηση ή η αδυναμία αναγκαστικής εκτέλεσης μιας αμετάκλητης δικαστικής απόφασης που επιδικάζει χρηματική οφειλή σε βάρος του δημοσίου (άρθρο 8 του ν. 2097/1952), ισοδυναμεί με στέρηση «περιουσίας», κατά την έννοια του άρθρου 1 του ΠΠρΠρωτ ΕΣΔΑ που εγγυάται «την ειρηνική απόλαυση της περιουσίας του καθενός».

Z. Το άρθρο II-17 του Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης

Στην παράγραφο 1 του άρθρου II-17 του Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης¹⁴⁵ προβλέπεται ότι *«Κάθε πρόσωπο δικαιούται να είναι κύριος των νομίμως κτηθέντων αγαθών του, να τα χρησιμοποιεί, να τα διαθέτει και να τα κληροδοτεί. Κανείς δεν μπορεί να στερείται την ιδιοκτησία του, παρά μόνον για λόγους δημόσιας ωφέλειας, στις περιπτώσεις και υπό τις προϋποθέσεις που προβλέπονται στο νόμο και έναντι δίκαιης και έγκαιρης αποζημίωσης για την απώλειά της»*. Στην παράγραφο 2 του ίδιου άρθρου ορίζεται ρητά ότι: *«Η πνευματική ιδιοκτησία προστατεύεται»*.

Η Διακυβερνητική Διάσκεψη της Νίκαιας προσέδωσε στο Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης διακηρυκτικό μόνο

¹⁴⁵ Βλ. το κείμενο σε Α. Πλιάκο (εισαγωγή - επιμέλεια), Το Ευρωπαϊκό Σύνταγμα. Το σχέδιο συνθήκης για τη θέσπιση Συντάγματος της Ευρώπης, εκδόσεις τυπωθήτω, Γιώργος Δάρδανος, Αθήνα, 2003, σελ. 108. Ύστερα από πρόταση της γερμανικής προεδρίας, το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο στην Κολωνία στις 3/4.6.1999 ανέθεσε τη σύνταξη ενός καταλόγου θεμελιωδών ανθρωπίνων δικαιωμάτων σε ένα σώμα που συγκροτήθηκε για το σκοπό αυτό, τη Συνέλευση, αφού υπογράμμισε ότι «η προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων αποτελεί την ιδρυτική αρχή της Ευρωπαϊκής Ένωσης και απαραίτητη προϋπόθεση της νομιμότητάς της» και ότι «το Δικαστήριο των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων έχει επιβεβαιώσει και διαμορφώσει με τη νομολογία του την υποχρέωση της Ένωσης για σεβασμό των θεμελιωδών δικαιωμάτων» (βλ. Σ. Κουκούλη - Σπηλιωτοπούλου, Ο Χάρτης Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης ανταποκρίνεται στο ευρωπαϊκό κεκτημένο; ΔτΑ 9/2001, σελ. 203). Ο Χάρτης Θεμελιωδών Δικαιωμάτων έγινε δεκτός στο Συμβούλιο Κορυφής της Νίκαιας και υπογράφηκε πανηγυρικά στις 7.12.2000 από το Συμβούλιο, το Κοινοβούλιο και την Επιτροπή, στη μορφή που κατατέθηκε από τη Συνέλευση. – [Για την ευρωπαϊκή διαδρομή μέχρι την ανάθεση της σύνταξης του Χάρτη από το Συμβούλιο στη Συνέλευση τον Ιούνιο του 1999 βλ. Στ. Περράκη, Χάρτης Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Ασκήσεις επί χάρτου ή ένα νέο εργαλείο πολιτικής για την προστασία των δικαιωμάτων του ανθρώπου; ΔτΑ 5/2000, σελ. 19 επ.] - Η Συνέλευση για το Μέλλον της Ένωσης, η οποία επιφορτίστηκε από τη Σύνοδο Κορυφής του Laeken να εκπονήσει σχέδιο Ευρωπαϊκού Συντάγματος για τη Διακυβερνητική Διάσκεψη, ανέλαβε να διερευνήσει το θέμα της ένταξης του Χάρτη στο Σύνταγμα. Ειδική Ομάδα της Συνέλευσης αυτής στην από 22.10.2002 έκθεση που συνέταξε (CONV 354/02) πρότεινε την ενσωμάτωση του Χάρτη στο δεύτερο μέρος του Συντάγματος ή την προσάρτησή του ως Πρωτοκόλλου σε αυτό (βλ. Προλεγόμενα Γ. Παπαδημητρίου και κείμενο της Έκθεσης, σε Ινσιντούτο Αμυντικών Αναλύσεων. Σειρά: Κείμενα Τεκμηρίωσης, Η ενσωμάτωση του Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων στο Ευρωπαϊκό Σύνταγμα. Η Έκθεση της Ομάδας Εργασίας της Συνέλευσης για το Μέλλον της Ευρώπης, Αθήνα 2003, σελ. 13-14 και 19 επ.)

χαρακτήρα.¹⁴⁶ Πρέπει, όμως, να σημειωθεί η αναμφισβήτητη, και όχι μόνο συμβολική, αξία του, ως δείγματος της βούλησης της Ένωσης να αποδείξει ότι δεν έχει μόνο οικονομικό χαρακτήρα και ότι, όπως ορίζεται και στο Προοίμιο του Χάρτη, «*τοποθετεί τον άνθρωπο στην καρδιά της δράσης της*».¹⁴⁷ Ο Χάρτης, χωρίς να έχει δεσμευτική ισχύ, αναπτύσσει και κανονιστική λειτουργία,¹⁴⁸ εκτός από την ιδεολογική και πολιτική επιρροή του: Οι διατάξεις του, παρόλο που δεν είναι δεσμευτικές, γίνονται στην πράξη αντικείμενο επίκλησης και αξιοποίησης σαν να επρόκειτο ουσιαστικά για κανόνες δικαίου που παράγουν έννομες συνέπειες.¹⁴⁹ Σύμφωνα με άλλη θέση, ο Χάρτης, που αποτελεί σημείο αναφοράς στη λήψη νομοθετικών και κανονιστικών αποφάσεων ενωσιακών οργάνων, αναγορεύεται, στο πλαίσιο της ενωσιακής πρακτικής, σε σημαντικό παράγοντα ερμηνείας του ενωσιακού δικαίου, όταν πρόκειται για εφαρμογή διατάξεων που προστατεύουν τον

¹⁴⁶ Στο σχετικό απόσπασμα στα συμπεράσματα του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου της Νίκαιας (7-9 Νοεμβρίου 2000) αναφέρεται ότι: «...2. Το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο εκφράζει την ικανοποίησή του για την από κοινού διακήρυξη, από το Συμβούλιο, το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο και την Επιτροπή, του Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων που συγκεντρώνει στο ίδιο κείμενο τα ατομικά, πολιτικά, οικονομικά και κοινωνικά δικαιώματα καθώς και τα δικαιώματα της κοινωνίας των πολιτών, τα οποία έως σήμερα ήταν διατυπωμένα σε διάφορες πηγές, διεθνείς, ευρωπαϊκές ή εθνικές. Το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο επιθυμεί να τύχει ο Χάρτης της ευρύτερης δυνατής διάδοσης στους πολίτες της Ένωσης. Σύμφωνα με τα συμπεράσματα της Κολωνίας, το ζήτημα της εμβέλειας του Χάρτη θα εξεταστεί αργότερα». Στη δήλωση 23 που υιοθετήθηκε από τη Διάσκεψη προδιαγράφεται η ημερήσια διάταξη της επόμενης Διακυβερνητικής Διάσκεψης του 2004, στην οποία περιλαμβάνεται ως δεύτερο σημείο: «...το καθεστώς του Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης, που διακηρύχθηκε στη Νίκαια, σύμφωνα με τα συμπεράσματα του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου της Κολωνίας». Βλ. Γ. Νικολόπουλου, Η προστασία των δικαιωμάτων του ανθρώπου στο πλαίσιο της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης: μια αμφιλεγόμενη διαδικασία, ΠοινΔικ 4, 2001, σελ. 182, ο οποίος επισημαίνει ότι το εγχείρημα του Χάρτη δε φαίνεται να διαφοροποιείται από το αντίστοιχο προγενέστερο του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου που κατέληξε στις 12.4.1989 στην ψήφιση μιας «Διακήρυξης θεμελιωδών δικαιωμάτων και ελευθεριών» και ότι οι θεσμικοί φορείς της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης δεν κατάφεραν να προωθήσουν την ιδέα της «Ευρώπης των πολιτών» πέρα από το επίπεδο των προγραμματικών διακηρύξεων

¹⁴⁷ Βλ. Σ. Κουκούλη - Σπηλιωτοπούλου, ΔτΑ 9/2001, ό.π., σελ. 211

¹⁴⁸ Βλ. Γ. Παπαδημητρίου, Ο Χάρτης των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων και η κανονιστική λειτουργία του, ΕΕΕυρΔ 2001, σελ. 524, Γ. Παπαδημητρίου, Δεσμευτική ισχύς του Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων, ΕΕΕυρΔ 2002, σελ. 215, Γ. Παπαδημητρίου, Ο Χάρτης των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων: προπομπός της συνταγματοποίησης της Ευρωπαϊκής Ένωσης, ΤοΣ 2001, σελ. 1208, Λ. Παπαδοπούλου, Ο Ευρωπαϊκός Χάρτης και η προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων στην ενωσιακή έννομη τάξη, ΤοΣ 2001, σελ. 1308

¹⁴⁹ Βλ. Γ. Παπαδημητρίου, ΕΕΕυρΔ 2002, ό.π., σελ. 215 και Γ. Παπαδημητρίου, ΕΕΕυρΔ 2001, ό.π., σελ. 524-530, Χρ. Ροζάκη, Ο Χάρτης των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης στο πλέγμα της προστασίας των δικαιωμάτων του ανθρώπου στην Ένωση, ΕΕΕυρΔ 2001, Ειδικό Τεύχος, Αφιέρωμα στον Κρατερό Ιωάννου, σελ. 428, ο οποίος παραπέμπει σε τέσσερις εισηγήσεις γενικών εισαγγελέων του Δικαστηρίου των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, που αναφέρονται αναλυτικά στο Χάρτη (C-122/99 P και C-125/99 P, C-173/99, C-270/99 P, C-340/99) και απόφαση T-112/98 της 20 Φεβρουαρίου 2001 του ΠΕΚ, στην οποία μνημονεύεται ο Χάρτης

πολίτη ή γενικά τον άνθρωπο, αποτελεί είδος «*αυθεντικής ερμηνείας*» των Συνθηκών και υπό την έννοια αυτή αναπτύσσει «*ελαφρά*» κανονιστική ισχύ.¹⁵⁰

Σε αυτόν αποτυπώνονται οι κοινές συνταγματικές παραδόσεις των κρατών μελών της Ευρωπαϊκής Ένωσης και, σε μεγάλο βαθμό, οι εγγυήσεις της Ευρωπαϊκής Σύμβασης της Ρώμης για την προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων.¹⁵¹ Προσδιορίζονται σε ενιαίο κείμενο επιμέρους δικαιώματα, τα οποία αποτελούν θεσμικό κεκτημένο της Ευρωπαϊκής Ένωσης.¹⁵² Έτσι, το άρθρο 17 του Χάρτη, παρόλο που δεν είναι δεσμευτικό, απηχεί τις σύγχρονες περί ιδιοκτησίας κοινές αντιλήψεις των κρατών - μελών και αντανakλά τις κοινές ευρωπαϊκές συνταγματικές δεσμεύσεις τους περί ιδιοκτησίας.¹⁵³

¹⁵⁰ Βλ. Δ. Τσάτσο, Ευρωπαϊκή Συμπολιτεία. Για μια ένωση λαών με ισχυρές πατρίδες, Εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα, 2001, σελ.89 – 90 και υποσ.71

¹⁵¹ Βλ. Γ. Παπαδημητρίου, ΕΕΕυρΔ 2001, ό.π., σελ. 522

¹⁵² Βλ. Γ. Παπαδημητρίου, ΕΕΕυρΔ 2001, ό.π., σελ. 522, Γ. Καρισιάδη, Ο Χάρτης των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων σε προοπτική, ΤοΣ 2001, σελ.1223

¹⁵³ Βλ. πρόταση της Εθνικής Επιτροπής για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου προς την Αναθεωρητική Βουλή (βλ. http://www.nchr.gr/category.php?category_id=52), ό.π., υποσημείωση 17, και Γ. Γεραπετρίτη, ΔτΑ2001, ό.π., σελ. 412, υποσ. 9

Π. Άρθρο 5 παρ. 1 του Συντάγματος και πνευματική ιδιοκτησία

A. Το δικαίωμα ελεύθερης ανάπτυξης της προσωπικότητας

Η παράγραφος 1 του άρθρου 5 του Συντάγματος κατοχυρώνει την ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας του ανθρώπου.^{154 155} Με την παράγραφο 1 του άρθρου 5 κατοχυρώνεται η θετική μορφή του δικαιώματος της προσωπικής ελευθερίας, που είναι το πρωταρχικό και θεμελιωδέστερο ατομικό δικαίωμα και σημαίνει: αδέσμευτη φυσική υπόσταση, δηλαδή έλλειψη περιορισμών σε ό,τι αφορά τη φυσική και

¹⁵⁴ Η διάταξη αυτή εισήχθη στο Σύνταγμα του 1975. Η διάταξη, όσο αφορά την ελευθερία ανάπτυξης της προσωπικότητας και τον τριπλό περιορισμό (δικαιώματα των άλλων, Σύνταγμα, χρηστά ήθη) επανέλαβε σχεδόν αμετάβλητη τη διάταξη του άρθρου 2 παρ. 1 του Θεμελιώδους Νόμου της Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας, ενώ κατά το υπόλοιπο τμήμα της (δικαίωμα συμμετοχής στην κοινωνική, οικονομική και πολιτική ζωή της χώρας) ακολούθησε το άρθρο 3 παρ. 2 του Συντάγματος της Ιταλίας. - Βλ. Α. Ράικο, Συνταγματικό Δίκαιο. Θεμελιώδη δικαιώματα, 2^{ος} τόμος, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή, 2002, σελ. 315 - Στα προηγούμενα ελληνικά Συντάγματα δεν απαντάται όμοια διάταξη, με εξαίρεση τα δικτατορικά συντάγματα του 1968 και του 1973, τα οποία στην παράγραφο 1 του άρθρου 9 όριζαν ότι: «Έκαστος έχει δικαίωμα ελευθέρως αναπτύξεως της προσωπικότητός του, εφ' όσον δεν προσβάλλει τα δικαιώματα των άλλων και δεν παραβιάζει το Σύνταγμα και τον ηθικόν νόμον».

¹⁵⁵ Η ελευθερία ανάπτυξης της προσωπικότητας κατοχυρώνεται στο άρθρο 10 παρ. 1 του Ισπανικού Συντάγματος του 1978: «1. Η ανθρώπινη αξιοπρέπεια, τα απαραβίαστα φυσικά δικαιώματα του ανθρώπου, η ελευθερία ανάπτυξης της προσωπικότητας, ο σεβασμός του νόμου και των δικαιωμάτων των άλλων είναι το θεμέλιο της πολιτικής τάξης και της κοινωνικής ειρήνης», στο άρθρο 7 παρ. 1 του Ομοσπονδιακού Ρωσικού Συντάγματος του 1993: «Η Ρωσική Ομοσπονδία είναι κοινωνικό κράτος, η πολιτική ζωή του οποίου αποβλέπει στην εγκαθίδρυση συνθηκών που διασφαλίζουν αξιοπρεπή ζωή και ελεύθερη ανάπτυξη του ανθρώπου», στην παράγραφο 2 του άρθρου 4 του Βουλγαρικού Συντάγματος του 1991: «Η Δημοκρατία της Βουλγαρίας διασφαλίζει τη ζωή, την αξιοπρέπεια και τα δικαιώματα του ατόμου και δημιουργεί τις προϋποθέσεις για την ελεύθερη ανάπτυξη του ανθρώπου και της κοινωνίας των πολιτών», άρθρο 26 παρ. 2 του Ρουμανικού Συντάγματος του 1992: «Καθένας έχει το δικαίωμα να αναπτύσσει την προσωπικότητά του, εάν δεν παραβιάζει τα δικαιώματα και τις ελευθερίες άλλων, τη δημόσια τάξη και τα χρηστά ήθη» βλ. Κ. Μαυριά, Α. Παντελή, Συνταγματικά κείμενα ελληνικά και ξένα, ό.π., σελ. 699, 740, 769 και 797

ψυχοσωματική ύπαρξη και δράση του ανθρώπου.¹⁵⁶ Με τη διάταξη αυτή κατοχυρώνεται το δικαίωμα του ανθρώπου όχι μόνο να έχει και να ασκεί τα δικαιώματα που απορρέουν από την προσωπικότητά του, αλλά και να την αναπτύσσει σε όλους τους τομείς της κρατικά οργανωμένης συμβίωσης: κοινωνικό, οικονομικό, πολιτικό.¹⁵⁷ Πρέπει επίσης να επισημανθεί ότι και μεν η παράγραφος 1 του άρθρου 5 αναφέρεται στην ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας, καθορίζοντας τα γενικά της όρια, δεν μπορεί όμως να υποστηριχθεί ότι το Σύνταγμα εγγυάται μόνο την ελευθερία ανάπτυξης της προσωπικότητας και όχι την προστασία της ίδιας της προσωπικότητας. Αναμφίβολα, η παράγραφος 1 του άρθρου 5 περιέχει και ταυτόσημη εγγύηση της προσωπικότητας, ως αυτοτελούς ολότητας ανθρώπινων ιδιοτήτων, ως βιοτικού αγαθού και ως αντικειμένου γενικού δικαιώματος.¹⁵⁸

«Προσωπικότητα» κατά την έννοια της παραγράφου 1 του άρθρου 5 του Συντάγματος είναι το σύνολο των ιδιοτήτων, ικανοτήτων και καταστάσεων που αφενός μεν προκύπτουν από την υπόσταση του ανθρώπου ως ελλόγου και συνειδητού όντος και αφετέρου εξατομικεύουν ένα συγκεκριμένο πρόσωπο.¹⁵⁹ Ο όρος προσωπικότητα δε χρησιμοποιείται υπό την έννοια του προσώπου ως υποκειμένου δικαίου, δηλαδή ως υποκειμένου δικαιωμάτων και υποχρεώσεων¹⁶⁰, αλλά υπό την ευρύτερη έννοια που σημαίνει την «αξία» που έχει ο κάθε άνθρωπος και ακριβέστερα όλες τις αστάθμητες αξίες που συνιστούν την ουσία του ανθρώπου.¹⁶¹ Με τον όρο προσωπικότητα νοείται η μοναδικότητα κάθε ανθρώπου, όλα τα αγαθά που είναι αναπόσπαστα συνδεδεμένα με αυτόν και συνθέτουν τη σωματική, ψυχική, πνευματική, ηθική, κοινωνική υπόστασή του, από την οποία απορρέουν επιμέρους

¹⁵⁶ Βλ. Α. Μάνεση, *Συνταγματικά Δικαιώματα. Ατομικές Ελευθερίες*, τόμος α', Εκδόσεις Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη, 1981, σελ. 114, Α. Γαζή, *Η επίδρασις του Συντάγματος επί του Αστικού Δικαίου*, στον τόμο *Η επίδρασις του Συντάγματος του 1975 επί του ιδιωτικού και επί του δημόσιου δικαίου*, ό.π., σελ. 16, ο οποίος τονίζει ότι: «*Την ελευθερίαν εν γένει φαίνεται να προστατεύει το άρθρ. 5 παρ. 1 Συντ/1975 αν και τούτο ομιλεί μόνον περί της ελευθερίας αναπτύξεως της προσωπικότητος και ουχί γενικώτερον περί της ελευθερίας προς το πράττειν ή της ελευθερίας δράσεως εν γένει*», Γ. Κασιμάτη, *Συνταγματικό Δίκαιο II, Οι λειτουργίες του κράτους*, τεύχος α, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή, 1980, σελ. 153, Α. Παντελή, *Ζητήματα συνταγματικών επιφυλάξεων*, Αθήνα – Κομοτηνή, 1984, σελ. 125-126. Η αρνητική μορφή της προσωπικής ελευθερίας ή, κατά άλλη διατύπωση, η στενή έννοια της προσωπικής ελευθερίας, κατοχυρώνεται στην παράγραφο 3 του άρθρου 5 του Συντάγματος.

¹⁵⁷ Βλ. Α. Μάνεση, ό.π., σελ. 118

¹⁵⁸ Βλ. Γ. Κασιμάτη, *Η απόφαση 40/1998 της Ολομέλειας του Αρείου Πάγου. Οι βάσεις εφαρμογής της αρχής σεβασμού και προστασίας της αξίας του ανθρώπου και της εγγύησης της ιδιοκτησίας*, ΝοΒ 47, 1999, ό.π., σελ. 712

¹⁵⁹ Βλ. Α. Μάνεση, ό.π., σελ. 116, Π.Δ. Δαγτόγλου, *Συνταγματικό Δίκαιο. Ατομικά δικαιώματα*, τόμος Β', ό.π., σελ. 1146, Κ. Χρυσόγονο, *Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα*, ό.π., σελ. 168

¹⁶⁰ Βλ. Α. Μάνεση, ό.π., σελ. 116, Π.Δ. Δαγτόγλου, *Συνταγματικό Δίκαιο. Ατομικά δικαιώματα*, τόμος Β', ό.π., σελ. 1146, Α. Ράικο, ό.π., σελ. 339, Κ. Χρυσόγονο, *Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα*, ό.π., σελ. 168

¹⁶¹ Βλ. Ν. Παπαντωνίου, *Γενικές αρχές του αστικού δικαίου*, Εκδόσεις Σάκκουλα, 1983, σελ. 123

δικαιώματα για την προστασία συγκεκριμένων έννομων αγαθών συνυφασμένων με την προσωπικότητα του.¹⁶²

Η ελευθερία ανάπτυξης είναι το δικαίωμα αυτοδιάθεσης και αυτοκαθορισμού του ανθρώπου, το δικαίωμά του να ενεργεί αδέσμευτος και να προγραμματίζει και να διαμορφώνει τη ζωή του, σύμφωνα με τις κλίσεις, τις ικανότητες και ενδιαφέροντά του.¹⁶³ Με την έννοια της ελεύθερης ανάπτυξης της προσωπικότητας νοείται η έκφραση, η εκδίπλωση, η φανέρωση της ηθικής, πνευματικής και δημιουργικής οντότητας του κάθε ανθρώπου.¹⁶⁴ Η ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας δεν είναι απλώς ένα στατικό δικαίωμα που δεν πρέπει να προσβάλλεται από το κράτος, αλλά το δικαίωμα που δίνει στον άνθρωπο την πρωτοβουλία να καθορίζει εκείνος πώς θα αναπτυχθεί και πώς θα συμμετέχει στην οικονομική, κοινωνική και πολιτική ζωή της χώρας.¹⁶⁵

Με τη διάταξη της παραγράφου 1 του άρθρου 5 του Συντάγματος δημιουργείται για το κράτος όχι μόνο αρνητική υποχρέωση, δηλαδή υποχρέωση να μην παρεμποδίζει την ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας του ατόμου, αλλά και

¹⁶² Βλ. Α. Μάνεση, ό.π., σελ. 117, Α. Παντελή, ό.π., σελ. 137, Α. Μανιτάκη, Το υποκείμενο των συνταγματικών δικαιωμάτων, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή 1981, σελ. 136, - 137, Κ. Ασπρογέρακα – Γρίβα, Γενικές Αρχές του Αστικού Δικαίου, 1981 Εκδόσεις Σάκκουλα Αθήνα – Κομοτηνή, 1981, σελ. 135, Ι. Καρακατσάνη, σε Α. Γεωργιάδη – Μ. Σταθόπουλο, ΕρμΑΚ, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα, 1978, σελ. 99, Α. Τούση, Γενικά Αρχαί του Αστικού Δικαίου, ημίτομος Β', Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα, 1978, σελ. 227

¹⁶³ Βλ. Α. Ράικο, ό.π., σελ. 338, Π. Παραρά, Σύνταγμα και Ευρωπαϊκή Σύμβαση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, ό.π., 1996, σελ. 28, Α. Μανιτάκη, ό.π., σελ. 105 – 106. Στη Γερμανία υποστηρίζονται δύο απόψεις όσο αφορά στο περιεχόμενο του δικαιώματος της ελεύθερης ανάπτυξης της προσωπικότητας: Η μία γνώμη δέχεται μια στενή έννοια της ελευθερίας ανάπτυξης της προσωπικότητας και συγκεκριμένα περιορίζει αυτή στην ανάπτυξη του πυρήνα εκείνου της προσωπικότητας που αποτελεί της ουσία του ανθρώπου ως πνευματικού - ηθικού προσώπου. Η δεύτερη γνώμη που είναι και η κρατούσα υποστηρίζει την ευρεία έννοια της ελευθερίας ανάπτυξης της προσωπικότητας και ειδικότερα θεωρεί αυτή ως γενική ελευθερία δράσεως σε όλους τους βιοτικούς τομείς. (Dürig σε Mautz – Dürig, Grundgesetz, Kommentar, Band I, άρθρο 2, Randnummer 10 επ., σελ. 11 επ. και Münch, Kunig, Grundgesetz- Kommentar, ό.π., Randnummer 12 επ., σελ. 148 επ.) Το Γερμανικό Ακυρωτικό - BVerfGE 6, 32, 36-7. 8, 274, 328. 9, 3, 11. 83, 88. 10, 89, 99. 12, 341, 347. 70, 115, 123. 74, 129, 151. 75, 108, 154 επ. 80, 137, 152- τάσσεται υπέρ της δεύτερης άποψης με το σκεπτικό ότι εάν επρόκειτο μόνο για τον πυρήνα της προσωπικότητας, τότε θα έμεναν ανεξήγητα τα όρια που προβλέπει το άρθρο 2 παρ. 1 του Θεμελιώδη Νόμου για την ανάπτυξη της (συνταγματική τάξη, ηθικός νόμος, δικαιώματα τρίτων). Υπό τα ελληνικά δεδομένα η δεύτερη ερμηνευτική εκδοχή είναι επικρατέστερη, για το λόγο ότι το άρθρο 5 παρ. 1 του Συντάγματος δεν περιορίζεται στην κατοχύρωση της ελεύθερης ανάπτυξης της προσωπικότητας, αλλά αναφέρεται ρητά και στην συμμετοχή στην κοινωνική, οικονομική και πολιτική ζωή της χώρας Βλ. σχετικά Α. Ράικο, ό.π., σελ. 336-337, Κ. Χρυσόγονο, Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα, ό.π., σελ. 167

¹⁶⁴ Βλ. Στ. Ματθία, Η ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας και οι περιορισμοί της στο ιδιωτικό δίκαιο, στο: Ένωση Αστικολόγων, Α' συνέδριο, Οι συνταγματικές ελευθερίες στην πράξη, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή 1986, σελ. 114

¹⁶⁵ Βλ. Α. Παντελή, ό.π., σελ. 138

θετική, δηλαδή υποχρέωση να αίρει τα εμπόδια που υφίστανται και να παρέχει τα αναγκαία μέσα για την ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας.¹⁶⁶

Η συνταγματική εγγύηση της ελεύθερης ανάπτυξης της προσωπικότητας, είναι γενική και αφορά τις σχέσεις τόσο του ιδιωτικού όσο και του δημοσίου δικαίου.¹⁶⁷ Η γενική ικανότητα δικαίου που αναγνωρίζεται στην παράγραφο 1 του άρθρου 5 του Συντάγματος ανήκει εξίσου σε κάθε άνθρωπο, χωρίς διάκριση κοινωνικής καταγωγής ή ιθαγένειας, ανεξάρτητα από το αν το συγκεκριμένο πρόσωπο είναι σε θέση να κάνει χρήση της ικανότητας αυτής.

Η ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας αποτελεί το κύριο περιεχόμενο και τη σπουδαιότερη συγκεκριμενοποίηση της αξίας του ατόμου που προστατεύεται από την παράγραφο 1 του άρθρου 2 του Συντάγματος.¹⁶⁸ Η αξία του ανθρώπου πραγματώνεται με την άσκηση των δικαιωμάτων του, μεταξύ των οποίων πρωτεύουσα θέση κατέχει το γενικό δικαίωμα ελευθερίας που αποτυπώνεται στην παράγραφο 1 του άρθρου 5 του Συντάγματος.¹⁶⁹ Από τις διατάξεις της παραγράφου 1 του άρθρου 2 και της παραγράφου 1 του άρθρου 5 του Συντάγματος συνάγεται ως

¹⁶⁶ Βλ. Α. Μάνεση, ό.π., σελ. 118, Γ. Παπαδημητρίου, Το Σύνταγμα και η εκούσια αποβολή της ιθαγένειας (Με αφορμή τις αποφάσεις του Συμβουλίου της Επικρατείας 345/1978 και 1061/1978), ΤοΣ 5, 1979, σελ. 445

¹⁶⁷ Βλ. Α. Μανιτάκη, ό.π., σελ. 102

¹⁶⁸ Βλ. Στ. Ματθία, ό.π., σελ. 114, Π. Παραρά, ό.π., σελ. 28, Α. Ράικο, ό.π., σελ. 319, Α. Μανιτάκη, ό.π., σελ. 125, Κ. Γεωργόπουλο, Επίτομο Συνταγματικό Δίκαιο, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή, 2001, σελ. 509, Γ.Α. Μαγκάκη, κατά τη συνεδρίαση της Β΄ Υποεπιτροπής της Συνταγματικής Επιτροπής της 29.1.1975, σε Πρακτικά των Συνεδριάσεων των Υποεπιτροπών, σελ. 418: «Η διάταξις της παρ. 1 του άρθρου 5 είναι πολύ επιτυχής, γιατί αποτελεί αναπόσπαστη προέκταση της διατάξεως της παρ. 1 του άρθρου 2 περί της ανθρώπινης αξίας, σαν του θεμελιώδους ατομικού δικαιώματος...», Κ. Στεφανάκη κατά τη συνεδρίαση της Ολομέλειας της Βουλής της 12.5.1975, σε Πρακτικά των Συνεδριάσεων των Υποεπιτροπών, σελ. 739: «Και η διάταξις αυτή του άρθρου 5 (παρ. 1) συμπληρώνει την θεμελιώδη διάταξιν του άρθρου 2 του Συντάγματος, δια της οποίας διακηρύσσεται ο απόλυτος σεβασμός προς την αξία του ανθρώπου». Ως βασικές διαφορές μεταξύ των εννοιών και εγγυήσεων της αξίας του ανθρώπου και της προσωπικότητας επισημαίνονται (βλ. Γ. Κασιμάτη, ό.π., σελ. 713) οι ακόλουθες: (α) Η εγγύηση της αξίας του ανθρώπου περιορίζεται μόνο στις ουσιώδεις εκείνες ιδιότητες και ποιοτικά στοιχεία της ανθρώπινης οντότητας που δεν υπόκεινται ούτε σε νόμιμους περιορισμούς ούτε σε στάθμιση με άλλα συνταγματικά δικαιώματα ή εγγυήσεις, σε περιπτώσεις σύγκρουσης ή συρροής τους, ενώ αντίθετα, η συνταγματική εγγύηση της προστασίας της προσωπικότητας καλύπτει ένα ευρύ φάσμα στοιχείων και ιδιοτήτων της που υπόκεινται στους περιορισμούς της παραγράφου 1 του άρθρου 5 του Συντάγματος. (β) Η εγγύηση της αξίας του ανθρώπου καλύπτει καταρχήν ουσιώδη στοιχεία του ζώντος ανθρώπου ως φυσικού και κοινωνικού όντος, καλύπτει όμως ως φορέα ανθρώπινης αξίας τόσο το μη γεννημένο άνθρωπο όσο και το νεκρό, ενώ η εγγύηση της προσωπικότητας περιορίζεται στο ζώντα άτομο. (γ) Η εγγύηση της αξίας του ανθρώπου αναφέρεται αποκλειστικά στον άνθρωπο ως φυσικό και κοινωνικό ον, ενώ η εγγύηση της προσωπικότητας καλύπτει και στοιχεία της νομικής προσωπικότητας και άλλων αυτοτελών κοινωνικών όντων που αναγνωρίζει το δίκαιο ως υποκείμενα δικαίου

¹⁶⁹ Βλ. Α. Παντελή, ό.π., σελ. 128 επ.

προϋπόθεση κάθε δικαιώματος και κάθε ελευθερίας η αρχή της ελευθερίας του προσώπου.¹⁷⁰

Όσο αφορά στο χαρακτήρα της διάταξης της παραγράφου 1 του άρθρου 5 του Συντάγματος υποστηρίζονται δύο απόψεις: Σύμφωνα με την πρώτη από αυτές, η οποία φαίνεται να είναι και η κρατούσα στη θεωρία και τη νομολογία, η διάταξη αυτή θεσπίζει ένα κανόνα δικαίου άμεσης ισχύος και θεμελιώνει ένα γνήσιο και πλήρους ισχύος ατομικό δικαίωμα.¹⁷¹ Σύμφωνα με τη δεύτερη άποψη η παράγραφος 1 του άρθρου 5 καθιερώνει μία γενική αρχή, κατευθυντήρια για το νομοθέτη και ένα ερμηνευτικό κανόνα, αφού δύσκολα μπορεί να θεμελιώσει από μόνη της αξίωση κατά της κρατικής εξουσίας για αποχή, συμμετοχή ή παροχή, δεδομένου ότι είναι υπερβολικά γενική και αόριστη.¹⁷²

Η παράγραφος 1 του άρθρου 5 του Συντάγματος έχει επικουρικό – συμπληρωματικό χαρακτήρα, προστατεύοντας πλευρές της ανθρώπινης προσωπικότητας που δεν αναφέρονται στις επόμενες ειδικότερες εγγυήσεις των ατομικών δικαιωμάτων. Κατοχυρώνει ένα γενικό θεμελιώδες δικαίωμα προσωπικότητας, ενώ οι άλλες διατάξεις του Συντάγματος προστατεύουν ορισμένα θεμελιώδη δικαιώματα που αποτελούν περιπτώσεις εφαρμογής αυτού (ειδικά θεμελιώδη δικαιώματα).¹⁷³ Η πρακτική συνέπεια της συνταγματικής κατοχύρωσης του δικαιώματος της ελεύθερης ανάπτυξης της προσωπικότητας είναι ότι εάν μία

¹⁷⁰ Βλ. Α. Μανιτάκη, ό.π., σελ. 107

¹⁷¹ Βλ. Π.Δ. Δαγτόγλου, Συνταγματικό Δίκαιο. Ατομικά δικαιώματα, τόμος Β', ό.π., σελ. 1145, Α. Ράικο, ό.π., σελ. 318, Κ. Χρυσόγονο, Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα, ό.π., σελ. 167, Α. Παντελή, ό.π., σελ. 130, Γ. Παπαδημητρίου, ΤοΣ5, 1979, ό.π., σελ. 437 – 438, ο οποίος αναφέρεται χαρακτηριστικά στο «διφυή χαρακτήρα, προς τον οποίο ανταποκρίνεται η διπλή λειτουργία» του άρθρου 5 παρ. 1 αφενός ως συνταγματικής αρχής της ελεύθερης ανάπτυξης της προσωπικότητας και αφετέρου και ως σύστοιχο ατομικό δικαίωμα, Α. Γέροντα, Δημόσιο Οικονομικό Δίκαιο Εκδόσεις, ό.π., σελ. 304, Γ. Μιχαηλίδη – Νουάρο, Το απαραβίαστο του ιδιωτικού βίου και η ελευθερία του τύπου, ΤοΣ 9, 1983, σελ. 382, Α. Γαζή, ό.π., σελ. 16, Β. Σκουρή, Η συνταγματική προστασία της διαφήμισης στην Ελλάδα, σε Β. Σκουρή – Κ. Ιωάννου, Η ελευθερία της διαφήμισης, ό.π., σελ. 32, ΑΕΔ 10/1982, ΝοΒ 1982, σελ. 874: «...το υπό της διατάξεως του άρθρου 5 παρ. 1 του ισχύοντος Συντάγματος καθιερούμενον δικαίωμα του πολίτου, όπως συμμετέχη εις την πολιτικήν ζωήν της Χώρας περιλαμβάνει...Εξ ετέρου, ο τρόπος συμμετοχής του πολίτου εις την πολιτικήν ζωήν της Χώρας, καθ' ο μέρος δεν ρυθμίζεται υπό του Συντάγματος επαφίεται εις τον νομοθέτην..., ο οποίος όμως δεν δύναται να θεσπίση διατάξεις αναιρούσας το συνταγματικώς κατοχυρούμενον ως άνω δικαίωμα του πολίτου προς συμμετοχήν του εις την πολιτικήν ζωήν της χώρας». Βλ. επίσης ΣτΕ 867/1988, 4914/1988 και πιο κάτω, Κεφάλαιο Β της ίδιες Ενότητας, τις παραπομπές στη νομολογία για την οικονομική ελευθερία.

¹⁷² Βλ. Α. Μάνεση, ό.π., σελ. 119, Α. Μάνεση Οι κύριες συνιστώσες του συστήματος θεμελιωδών δικαιωμάτων του Συντάγματος του 1975, σε Σύμμεικτα Βεγλερή, τόμο Β', Η κρίση των θεσμών του κράτους, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα, 1988, σελ. 528 – 529, Α. Μανιτάκη, ό.π., σελ. 107, υποσ. 17, ο οποίος μάλιστα σημειώνει ότι: «Ο γενικός και αόριστος χαρακτήρας του περιεχομένου της διάταξης αυτής καθιστά αβέβαιες τις έννομες συνέπειες της και επικίνδυνη κάθε ιδέα αναγνώρισης αυτοτελούς ατομικού δικαιώματος, ανεξάρτητα ή παράλληλα προς τα άλλα ατομικά δικαιώματα»

¹⁷³ Βλ. Ράικο, ό.π., σελ. 324, Δαγτόγλου, Συνταγματικό Δίκαιο. Ατομικά δικαιώματα, τόμος Β', ό.π., σελ. 1143-1144, Α. Παντελή, ό.π., σελ. 140

συγκεκριμένη προσβολή της αξίας του ανθρώπου από την κρατική εξουσία δεν αντίκειται σε κανένα από τα επιμέρους κλασικά ατομικά δικαιώματα, αυτή θα καλύπτεται από τη γενική ρήτρα της ελεύθερης ανάπτυξης της προσωπικότητας.¹⁷⁴

Η παράγραφος 1 του άρθρου 5 αποκτά ένα πεδίο αυτόνομης λειτουργίας στη συνταγματική τάξη. Η διατύπωση και το νόημά της την καθιστά κατάλληλη για να διαμορφωθεί ερμηνευτικά σε διάταξη ανοιχτή στις μελλοντικές εξελίξεις, ικανή να καταλαμβάνει τις νέες κοινωνικές σχέσεις, τη νέα ύλη δηλαδή που γεννά η ραγδαία ανάπτυξη της σύγχρονης κοινωνίας.¹⁷⁵

B. Το δικαίωμα της οικονομικής ελευθερίας

Στην παράγραφο 1 του άρθρου 5 βρίσκει έρεισμα, σύμφωνα με την κρατούσα θέση στη θεωρία¹⁷⁶ και την πρόσφατη νομολογία¹⁷⁷, η οικονομική ελευθερία, η οποία, σύμφωνα με τα προϊσχύσαντα Συντάγματα, θεωρούνταν ότι απέρρεε από την προστασία της προσωπικής ελευθερίας.^{178 179} Η παράγραφος 1 του άρθρου 5 του

¹⁷⁴ Βλ. Α. Παντελή, ό.π., σελ. 130, Κασιμάτη, ό.π., σελ. 154, Β. Σκουρή, ό.π., σελ. 32

¹⁷⁵ Βλ. Δ. Τσάτσο, Συνταγματικό Δίκαιο, Τόμος Γ', Θεμελιώδη Δικαιώματα, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή, 1988, σελ. 222

¹⁷⁶ Βλ. Κ. Χρυσόγονο, Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα, ό.π., σελ. 178, Π.Δ. Δαγτόγλου, Συνταγματικό Δίκαιο. Ατομικά δικαιώματα, τόμος Β', ό.π., σελ. 991, Π.Δ. Δαγτόγλου, Ι. Συνταγματική προστασία της μετοχής, ΙΙ. Η αρχή της προηγούμενης ακροάσεως του ενδιαφερομένου, ΝοΒ 27, 1979, ό.π., σελ. 1414, Α. Ράικο, ό.π., σελ. 349 επ., Γ. Παπαδημητρίου, Η μετάθεση δικηγόρου και η συνταγματική προστασία της επαγγελματικής ελευθερίας, ΤοΣ 1980, σελ. 149, Ν. Ρόκα, Η επίδραση του νέου Συντάγματος επί του εμπορικού δικαίου, στον τόμο Η επίδραση του Συντάγματος του 1975 επί του ιδιωτικού και επί του δημοσίου δικαίου, σε Δημοσιεύματα Ελληνικού Ινστιτούτου Διεθνούς και Αλλοδαπού Δικαίου, Αθήνα, 1976, σελ. 38, 39, Α. Γέροντα, ό.π., σελ. 303, Παραρά, ό.π., σελ. 28, Κ. Γεωργόπουλο, Επίτομο Συνταγματικό Δίκαιο, σελ. 599, ο οποίος σημειώνει ότι η ελευθερία της οικονομικής δραστηριότητας προστατεύεται από τις παραγράφους 1 και 3 του άρθρου 5 του Συντάγματος, αλλά σπουδαιότερη και ουσιαστικότερη διάταξη, η οποία θεμελιώνει κατεξοχήν την οικονομική ελευθερία με το ισχύον Σύνταγμα, είναι η διάταξη της παραγράφου 1 του άρθρου 5 του Συντάγματος Βλ και Μ. Σταθόπουλο, Οικονομική ελευθερία, οικονομικό σύστημα και σύνταγμα (Παρατηρήσεις πάνω στη συνταγματικότητα του άρθρ. 2 του ν. 1046/80), ΤοΣ 7, 1981, σελ. 522, ο οποίος παρατηρεί ότι η οικονομική ελευθερία ως ατομικό δικαίωμα μόνο έμμεσα προκύπτει από την παράγραφο 1 του άρθρου 5 του Συντάγματος και ότι από αυτήν την έμμεση συνταγματική κατοχύρωση της δεν δικαιολογείται να συναχθεί κατά ακόμη πιο έμμεσο τρόπο η κατοχύρωση ορισμένων μερικότερων τρόπων εκδήλωσής της. Ο συνταγματικός νομοθέτης ενδιαφέρεται για το εάν θα υπάρχει νομική δυνατότητα για κάποια συμμετοχή στην οικονομική ζωή και όχι για το ποιο θα είναι το πεδίο και η μορφή αυτής της δραστηριότητας.

¹⁷⁷ Βλ. ΣτΕ 3863/1978, 685/1981, 670/1982, 723/1982, 421/1983, 1366/1983, 2956/1983, 1093/1987, 664/1988, 664/1988, 771/1988, 1473/1991, 2029/1992, 2779/1994, 1898/1995, 1605/1997, 3250/1998. ΑΠ 347/1997, ΝοΒ 1998, σελ. 511

¹⁷⁸ Γινόταν δεκτό ότι κατά το άρθρο 4 του Συντάγματος του 1864, το άρθρο 4 του Συντάγματος του 1911, το άρθρο 10 του Συντάγματος του 1927, το άρθρο 4 του Συντάγματος του 1952 προστατευόταν εκτός από τη στενή έννοια της προσωπικής ελευθερίας (της ελευθερίας κινήσεως) και η οικονομική ελευθερία. (Βλ. Α. Σβώλου - Γ. Βλάχου, Το Σύνταγμα της Ελλάδος, μέρος Ι, τόμος Α', Αθήνα, 1954, σελ. 324 επ., Κ. Γεωργόπουλο, Ελληνικόν Συνταγματικόν Δίκαιον, τεύχος Γ', Αθήνα, 1970, σελ. 170, Ι. Σαρμά, Το Δημοκρατικό κοινωνικό κράτος δικαίου, Η νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας, ό.π., σελ. 306 επ.), Η προστασία της οικονομικής ελευθερίας στο Σύνταγμα του 1968 μπορούσε να θεμελιωθεί στο άρθρο 9 παρ 2, όπου κατοχυρωνόταν η προσωπική ελευθερία και στο άρθρο 9 παρ. 1,

Συντάγματος περιέχει ειδική αναφορά στην οικονομική δραστηριότητα που επιβάλλει τη θεμελίωση της οικονομικής ελευθερίας σε αυτήν τη ρητή διάταξη.¹⁸⁰ Έτσι η παράγραφος 1 του άρθρου 5 θεμελιώνει την οικονομική ελευθερία αφενός ως αυτοτελές και ανεξάρτητο δικαίωμα και αφετέρου ως κανόνα του αντικειμενικού δικαίου, ως αρχή της έννομης τάξης που διέπει γενικά τις σχέσεις κράτους και οικονομίας.¹⁸¹ Υποστηρίζεται όμως και η άποψη¹⁸² ότι η συνταγματική προστασία

όπου κατοχυρώνεται η ελευθερία ανάπτυξης της προσωπικότητας (Βλ. Κ. Γεωργόπουλο, Ελληνικών Συνταγματικών Δίκαιον, τόμος Γ', ό.π., σελ. 171), Βλ. επίσης ΣτΕ 2112/1963, στην οποία διατυπώνονται οι βασικές αρχές που διέπουν την οικονομική ελευθερία: «...εν τη εννοία (της προσωπικής ελευθερίας) περιλαμβάνεται και η ελευθερία της οικονομικής δραστηριότητας και του επαγγέλματος εν γένει, διασφαλίζουσα την ελεύθεραν οικονομικήν λειτουργίαν της επιχειρήσεως, ώστε να δύναται αυτή να εργάζεται κερδοσκοπικώς κατά προσαρμογήν της εντός της ανταγωνιστικής αγοράς. Και δύναται μεν να υπαχθή εις εξ αντικειμένου κανόνα ελέγχου η δραστηριότης αυτή, επί σκοπώ εξασφαλίσεως των γενικωτέρων συμφερόντων της εθνικής οικονομίας υπεράνω των στενώς ιδιωτικών τοιούτων, αλλ' όμως οι εξ αντικειμένου περιορισμοί ούτοι δεν είναι επιτρεπτόν να εισέρχονται τόσο ουσιωδώς εις τον κύκλον των συναλλαγών της ιδιωτικής επιχειρήσεως, ώστε πράγματι να καθίσταται αδύνατος ή να τίθεται υπό άμεσον κίνδυνον ή πραγματοποιήσις και των θεμιτών σκοπών της επιχειρηματικής δραστηριότητας, εξ ων εξαρτάται η επιβίωσις της οικονομικής μονάδος, εκτός αν το κράτος ακολουθήσῃ άλλας νομίμους μεθόδους ως αναγκαστικήν απαλλοτρίωσιν ή δημοσιοποίησιν των επιχειρήσεων, εάν τούτο συγχωρείται συνταγματικώς», ΣτΕ 2175/1947, 198/1951, 598/1953, 3/1956, 690/1957, 2112/1963, 2222/1974, 1441/1975, 1442/1975

¹⁷⁹ Η οικονομική ελευθερία κατοχυρώνεται ρητά στο άρθρο 27 του Ελβετικού Συντάγματος: «Η οικονομική ελευθερία κατοχυρώνεται. – Αυτή περιλαμβάνει ιδίως την ελεύθερη επιλογή του επαγγέλματος και την ελεύθερη πρόσβαση σε μια ιδιωτικοοικονομική επικερδή δραστηριότητα και την ελεύθερη άσκησή τους», βλ. Ράικο, ό.π., σελ. 356-357, υποσ. 124, στην παράγραφο 1 του άρθρου 41 του Συντάγματος της Ιταλίας: «Η ιδιωτική οικονομική πρωτοβουλία είναι ελεύθερη», στην παράγραφο 1 του άρθρου 26 του Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων και Θεμελιωδών Ελευθεριών του 1992 της Τσεχίας: «Κάθε άτομο έχει το δικαίωμα να επιλέγει ελεύθερως την εργασία του και την κατάλληλη εκπαίδευση για την άσκησή της, όπως επίσης να ασκεί βιομηχανική ή εμπορική δραστηριότητα ή κάθε άλλη οικονομική δραστηριότητα», στην παράγραφο 1 του άρθρου 34 του Ομοσπονδιακού Ρωσικού Συντάγματος του 1993: «Καθένας έχει το δικαίωμα να κάνει ελεύθερη χρήση των ικανοτήτων του και των αγαθών του με σκοπό την επιχειρηματική δραστηριότητα και τις άλλες οικονομικές δραστηριότητες που δεν απαγορεύονται από το νόμο», στο άρθρο 55 του Σλοβακικού Συντάγματος του 1992: «1. Η οικονομία της Σλοβακικής Δημοκρατίας θεμελιώνεται στις αρχές της οικονομίας της αγοράς και έχει κοινωνικό και οικολογικό προσανατολισμό 2. Η Σλοβακική Δημοκρατία προστατεύει και ενισχύει τον ανταγωνισμό. Οι λεπτομέρειες καθορίζονται από τον νόμο», στο άρθρο 9 του Ουγγρικού Συντάγματος του 1949: «1. Η οικονομία της Ουγγαρίας είναι οικονομία της αγοράς, στην οποία η δημόσια περιουσία και η ατομική ιδιοκτησία είναι νομικά ίσες και απολαμβάνουν ίσης προστασίας. 2. Η Δημοκρατία της Ουγγαρίας αναγνωρίζει και ενθαρρύνει το δικαίωμα στην ελεύθερη επιχειρηματική δραστηριότητα και στην ελευθερία του οικονομικού ανταγωνισμού», βλ. Κ. Μαυριά – Α. Παντελή, ό.π., σελ. 670, 841, 744, 848, 859

¹⁸⁰ Βλ. Π.Δ. Δαγτόγλου, Συνταγματικό Δίκαιο, Ατομικά Δικαιώματα, τόμος Β', ό.π., σελ. 991, Α. Ράικο, ό.π., σελ. 352. Και στη Γερμανία η κρατούσα γνώμη δέχεται ότι η οικονομική ελευθερία συνάγεται από την ελευθερία ανάπτυξης της προσωπικότητας που προστατεύεται στην παράγραφο 1 του άρθρου 2 του Θεμελιώδους Νόμου, όπου μάλιστα δε κατοχυρώνεται ρητά, όπως στο ελληνικό Σύνταγμα, το δικαίωμα συμμετοχής στην οικονομική ζωή. Βλ. Dürig σε Mautz – Dürig, Grundgesetz, Kommentar, ό.π., άρθρο 2, Randnummer 11, σελ. 12 επ. και Randnummer 43 επ, σελ. 39 επ. Christian Starck σε Mangoldt, Klein, Starck, GG Bonner Grundgesetz, ό.π., άρθρο 2, Randnummer 136-138, σελ. 254-256, Philip Kunig σε Münch, Kunig, Grundgesetz- Kommentar, ό.π., άρθρο 2, Randnummer 16, σελ. 152-153

¹⁸¹ Βλ. Α. Σβώλου - Γ. Βλάχου, ό.π., σελ. 328, Α. Μάνεση, Συνταγματικά Δικαιώματα. Ατομικές Ελευθερίες, τόμος α', ό.π., σελ. 158, Α. Μανιτάκη, ό.π., σελ. 191, Μ. Βροντάκη, Προβλήματα ερμηνευτικής τακτικής του Συμβουλίου της Επικρατείας σε θέματα οικονομικού προγραμματισμού και παρεμβατισμού, σε Ένωση Ελλήνων Συνταματολόγων, Οι συνταγματικές ελευθερίες στην πράξη,

της οικονομικής ελευθερίας προκύπτει από την παράγραφο 3 του άρθρου 5 του Συντάγματος. Ως επιχειρήματα η δεύτερη αυτή άποψη επικαλείται: α. το γενικό και αόριστο χαρακτήρα της παραγράφου 1 του άρθρου 5 του Συντάγματος β. τη θετική διατύπωση της παραγράφου 1, που δε φαίνεται να συμβαδίζει με την αρνητική κυρίως προστασία που απολαμβάνει ένα κατεξοχήν ατομοκεντρικό δικαίωμα με αρνητικό περιεχόμενο, όπως είναι η οικονομική ελευθερία και γ. ότι η οικονομική ελευθερία είναι περισσότερο συνέπεια της γενικότερης δράσης του ατόμου και της ελευθερίας της διακίνησής του και λιγότερο εκδήλωση της προσωπικότητάς του. Διατυπώνεται επίσης και η θέση ότι η οικονομική ελευθερία θεμελιώνεται από κοινού στην παράγραφο 1 και την παράγραφο 3 του άρθρου 5 του Συντάγματος¹⁸³ Οι αμφιταλαντεύσεις αυτές της θεωρίας και της νομολογίας για τη θεμελίωση του δικαιώματος της ελεύθερης ανάπτυξης της προσωπικότητας έχουν σημασία μόνο για τον προσδιορισμό των περιορισμών, δεδομένου ότι διαφορετικοί είναι οι περιορισμοί του δικαιώματος της ελεύθερης ανάπτυξης της προσωπικότητας (άρθρο 5 παρ. 1 του Συντάγματος) και άλλοι εκείνοι που προκύπτουν από την κατοχύρωση της προσωπικής ελευθερίας (άρθρο 5 παρ. 3 του Συντάγματος)¹⁸⁴

Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή, 1986, σελ. 311, Α. Γέροντα, ό.π., σελ. 303 και όσα αναφέρονται πιο πάνω για το δικαίωμα ελεύθερης ανάπτυξης της προσωπικότητας

¹⁸² Βλ. Α. Μάνεση, ό.π., σελ. 152-153, Α. Τάχο, Διοικητικό Οικονομικό Δίκαιο, 1985, σελ. 140-142, ο οποίος αναφέρεται στη γενική προστασία της οικονομικής ελευθερίας που παρέχεται με βάση: α. την παράγραφο 1 του άρθρου 5 του Συντάγματος, όπου όμως το δικαίωμα συμμετοχής στην οικονομική ζωή διατυπώνεται ως ευχή, ως ατελές δικαίωμα, με αποτέλεσμα η διάταξη να καθίσταται κατευθυντήρια, και β. την παράγραφο 2 του άρθρου 5 του Συντάγματος, ΣτΕ 895/1981, 1045/1982.

¹⁸³ Βλ. Α. Μάνεση – Α. Μανιτάκη, Κρατικός παρεμβατισμός και Σύνταγμα (έλεγχος τραπεζών βάσει α.ν. 1665/1951 και ν. 431/1976), ΝοΒ 29, 1981, ό.π., 1205, Α. Μάνεση, Γ. Παπαδημητρίου, Κρατικός παρεμβατισμός και Σύνταγμα, σε Α. Μάνεση/Α. Μανιτάκη/Γ. Παπαδημητρίου, Η υπόθεση «Ανδρεάδη» και το Οικονομικό Σύνταγμα, ό.π., σελ. 65 - Α. Μανιτάκη, ό.π., σελ. 198 επ, ο οποίος θεωρεί ότι η ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας (5 παρ. 1 Σ) συνδέεται ιδίως με την ελευθερία της εργασίας και του επαγγέλματος, ενώ άλλες εκφάνσεις της οικονομικής δραστηριότητας, όπως η ελευθερία του εμπορίου και της βιομηχανίας, συνδέονται περισσότερο με την προσωπική ελευθερία (άρθρο 5 παρ. 3 Σ), Α. Γεωργιάδη, Ζητήματα συνταγματικότητας του ν. 431/1976 «περί συμπληρώσεως και τροποποιήσεως των περί λειτουργίας και ελέγχου των τραπεζών διατάξεων», ΤοΣ 1988, ό.π., σελ. 483, Λ. Κοτσίρη, Σκέψεις σχετικά με τον ουσιαστικό πυρήνα της μετοχικής ιδιοκτησίας, Αρμ 8, 1986, ό.π., σελ. 664, ΣτΕ 4036/1979, 1340/1982, 2193/1982, 276/1986, 1094/1987, 1095/1987, 2614/1989, 1820/1995, 1014/1999, ΑΠ 31/1990, ΝοΒ 1991, σελ. 224 επ. Στο άρθρο 5 του Συντάγματος, χωρίς ειδικότερο προσδιορισμό της παραγράφου στηρίζουν την οικονομική ελευθερία οι ΣτΕ 54/1979 και 55/1979 (στις οποίες μάλιστα γίνεται αναφορά για τη θεμελίωση της οικονομικής ελευθερίας στο άρθρο 5 και το άρθρο 106 του Συντάγματος), ΣτΕ 1786/1981, 1149/1988, 3905/1988, 35/1991, 308/1998.

¹⁸⁴ Στη διάταξη της παραγράφου 3 του άρθρου 5 διατυπώνεται επιφύλαξη υπέρ του νόμου, την οποία επικαλούνται όσες αποφάσεις του ΣτΕ θεμελιώνουν την οικονομική ελευθερία στη διάταξη αυτή. Αντίθετα στη διάταξη της παραγράφου 1 του άρθρου 5 δεν υπάρχει επιφύλαξη υπέρ του νόμου. Αλλά και η νομολογία που θεμελιώνει την οικονομική ελευθερία στην παράγραφο 1 του άρθρου 5 (βλ. πιο πάνω υποσημείωση 177) και Μ. Βροντάκη, ό.π., σελ. 312) δέχεται ότι η οικονομική ελευθερία υπόκειται στους περιορισμούς του νόμου. Και στη θεωρία υποστηρίζεται ο συνδυασμός της γενικής επιφύλαξης υπέρ του νόμου της παραγράφου 3 με την τριάδα των περιορισμών της παραγράφου 1 του

Το περιεχόμενο της οικονομικής ελευθερίας, το οποίο συνίσταται αφενός στην επιλογή της οικονομικής δραστηριότητας και αφετέρου στην άσκησή της¹⁸⁵, δεν είναι δυνατό να προδιαγραφεί εκ των προτέρων εξαντλητικά¹⁸⁶ για το λόγο ότι η οικονομική ελευθερία χαρακτηρίζεται από μία δυναμικότητα στο πλαίσιο των κοινωνικοοικονομικών εξελίξεων με αποτέλεσμα να εμφανίζονται συνεχώς νέες μορφές εκδήλωσης της οικονομικής ελευθερίας.¹⁸⁷ Η οικονομική ελευθερία καλύπτει την παραγωγή, προσφορά και κατανάλωση αγαθών και υπηρεσιών και γενικά κάθε μορφή νόμιμης οικονομικής δραστηριότητας.¹⁸⁸ Η οικονομική ελευθερία προστατεύει την ελεύθερη οικονομία και την ιδιωτική πρωτοβουλία συνολικά αλλά και την ατομική οικονομική δραστηριότητα.¹⁸⁹ Όπως αναφέρθηκε και πιο πάνω για το δικαίωμα της ελεύθερης ανάπτυξης της προσωπικότητας, η συνταγματική προστασία της εν γένει οικονομικής ελευθερίας καλύπτει εκείνες τις πλευρές της ελευθερίας αυτής που δεν κατοχυρώνονται από άλλες ειδικές διατάξεις του Συντάγματος.¹⁹⁰

Γ. Πνευματική ιδιοκτησία και άρθρο 5 παρ. 1 του Συντάγματος

Ο πνευματικός δημιουργός έχει συνταγματικά κατοχυρωμένο το πρωταρχικό και θεμελιωδέστερο δικαίωμά του για ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας του. Η διάταξη της παραγράφου 1 του άρθρου 5 του Συντάγματος προστατεύει την πνευματική δημιουργία και το έργο, εξασφαλίζοντας στο δημιουργό τη δυνατότητα

άρθρου 5: στην παράγραφο 1 του άρθρου 5 προσδιορίζεται η οικονομική ελευθερία σχετικοποιημένη στη συγκρότησή της στο μέτρο του Συντάγματος των δικαιωμάτων των άλλων και των χρηστών ηθών και στην παράγραφο 3 του Συντάγματος βρίσκουν νόμιμο έρεισμα οι περιορισμοί της οικονομικής ελευθερίας που επιβάλλονται με βάση τα κριτήρια της παραγράφου 1. (βλ. Α. Λιακόπουλο, Η οικονομική ελευθερία αντικείμενο προστασίας στο δίκαιο του ανταγωνισμού, ό.π., σελ. 73-79 και σελ. 81, Γ. Παπαδημητρίου, ΤοΣ 1980, ό.π., σελ. 150, Α. Τάχο, ό.π., σελ. 146-147, Α. Μάνεση/Γ. Παπαδημητρίου, ό.π., σελ. 1991, σελ. 61-62). Περισσότερα για τους περιορισμούς της οικονομικής ελευθερίας βλ. Π.Δ. Δαγτόγλου, Συνταγματικό Δίκαιο. Ατομικά δικαιώματα, τόμος Β', ό.π., σελ. 1010 επ., Μ. Σταθόπουλο, ΤοΣ 1981, ό.π., σελ. 523 επ., Α. Ράικο, σελ 375 επ., Α. Γέροντα, ό.π., σελ. 308 επ., Α. Μάνεση, Συνταγματικά Δικαιώματα. Ατομικές Ελευθερίες, τόμος α', ό.π., σελ. 154 επ., Ι. Σαρμά, ό.π., σελ. 306 επ., Β. Βουτσάκη, Η οικονομική ελευθερία, το γενικό συμφέρον και ο δικαστικός έλεγχος των μέτρων οικονομικής πολιτικής, σε: Τα εικοσάχρονα του Συντάγματος 1975, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή, 1998, σελ. 390 επ.

¹⁸⁵ Βλ. Μ. Βροντάκη, ό.π., σελ. 312

¹⁸⁶ Βλ. Α. Λιακόπουλο, Η οικονομική ελευθερία αντικείμενο προστασίας στο δίκαιο του ανταγωνισμού, ό.π., σελ. 82-83

¹⁸⁷ Βλ. Α. Γέροντα, ό.π., σελ. 304

¹⁸⁸ Βλ. Β. Σκουρή, ό.π., σελ. 20, Π.Δ. Δαγτόγλου, Συνταγματικό Δίκαιο. Ατομικά δικαιώματα, τόμος Β', ό.π., σελ. 994.

¹⁸⁹ Βλ. Α. Μάνεση – Α. Μανιτάκη, ΝοΒ 29, 1981, ό.π., σελ. 1206, Β. Βουτσάκη, ό.π., σελ. 389

¹⁹⁰ Βλ. Β. Σκουρή, ό.π., σελ. 22

να δημιουργήσει χωρίς εξωτερικούς εξαναγκασμούς και να διαδώσει τα δημιουργήματά του χωρίς εμπόδια.¹⁹¹

1. Γενικά για τη σχέση δικαιώματος προσωπικότητας και πνευματικής ιδιοκτησίας

Με τη διάταξη της παραγράφου 1 του άρθρου 5 του Συντάγματος προστατεύεται πρώτα πρώτα η ελευθερία του δημιουργού για άσκηση των δικαιωμάτων που απορρέουν από την προσωπικότητά του «*ως αυτόνομο, αυτεξούσιο και αυτοδιάθετο μη περιουσιακό αγαθό*» και ανεξάρτητα από συγκεκριμένο έργο.¹⁹² Το βασικό κίνητρο που ωθεί τον άνθρωπο στην πνευματική δημιουργία είναι η ανάγκη του να εκφράσει με λέξεις, ήχους, χρώματα, εικόνες, σχήματα, κινήσεις και σύμβολα, τα συναισθήματα που πλημμυρίζουν την ψυχή του, να καταγράψει τις εντυπώσεις και να εξωτερικεύσει τις σκέψεις, τις ιδέες και τις πεποιθήσεις του.¹⁹³ Μέσα από διεργασίες πνευματικής, ψυχικής και σωματικής φύσης ο δημιουργός φθάνει σε μια πνευματική σύνθεση εντύπωσης και έκφρασης, δηλαδή σε μια ενότητα περιεχομένου και μορφής, το «έργο».¹⁹⁴ Ο πνευματικός δημιουργεί νέες μορφές και νέες ιδέες, αντλώντας ακόμα και την «*πρώτη ύλη*» από την προσωπικότητά του, έστω και αν ενσωματώνει τα δημιουργήματά του σε ύλη που προϋπήρχε, έστω κι αν εκφράζεται με λέξεις, ήχους ή χρώματα ή σχήματα που είναι στη διάθεση του καθένα, έστω και αν στη δημιουργία του συμβάλλει ολόκληρη η πνευματική κληρονομιά της ανθρωπότητας.¹⁹⁵ Το έργο αντανακλά συγκεκριμένες εκφράσεις του ψυχικού κόσμου και των πνευματικών ικανοτήτων του δημιουργού. Σε αυτό αποτυπώνεται ένας τρόπος εξωτερίκευσης των πιο πάνω στοιχείων, τον οποίο επέλεξε ο δημιουργός στο συγκεκριμένο χρόνο δημιουργίας.¹⁹⁶ Με την πνευματική δημιουργία ο δημιουργός αποβλέπει και στην επικοινωνία του με το κοινό, επιδιώκει να μεταδώσει σε αυτό το αισθητικό ή νοηματικό περιεχόμενο που περιέχει το έργο του, να αναγνωριστεί και να

¹⁹¹ Βλ. Μ. Θ. Μαρίνο, Πνευματική Ιδιοκτησία, ό.π., σελ. 38, Γ. Κουμάντο, Πνευματική Ιδιοκτησία, ό.π., σελ. 36 – 37, Δ. Καλλινίκου, Πνευματική Ιδιοκτησία και Συγγενικά Δικαιώματα, ό.π., σελ. 9

¹⁹² Βλ. Α. Κοτσίρη, Δίκαιο πνευματικής ιδιοκτησίας, ό.π., σελ. 27.

¹⁹³ Βλ. Α. Δεσποτίδου, Α. Παπαδοπούλου, Η εξουσία της μετάνοιας του πνευματικού δημιουργού, Επιστημονική Επετηρίδα Δ.Σ.Θ. 13, 1992, σελ. 153

¹⁹⁴ Β. Α. Κοτσίρη, Δίκαιο Πνευματικής Ιδιοκτησίας, ό.π., σελ. 1

¹⁹⁵ Βλ. Γ. Κουμάντο, Πνευματική Ιδιοκτησία, ό.π., σελ. 1, 5-6

¹⁹⁶ Βλ. Α. Παπαδοπούλου, Το δικαίωμα του δημιουργού για τη διατήρηση της ακεραιότητας του έργου του, Εκδόσεις Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη, 1997, σελ. 74-75

καταξιώθει από το κοινό του.¹⁹⁷ Όλη αυτή η διαδικασία της πνευματικής δημιουργίας προστατεύεται, ως μια από τις σημαντικότερες εκφράσεις της ανθρώπινης προσωπικότητας, από την παράγραφο 1 του άρθρου 5 του Συντάγματος.

2. Δικαίωμα προσωπικότητας και ηθικό δικαίωμα του δημιουργού

Με την παράγραφο 1 του άρθρου 5 του Συντάγματος προστατεύονται τα έντονα προσωπικού χαρακτήρα δικαιώματά του δημιουργού σε σχέση με το έργο του, όπως το ηθικό δικαίωμα και οι επιμέρους εξουσίες που απορρέουν από αυτό.¹⁹⁸ Η θεμελίωση της προστασίας της πνευματικής ιδιοκτησίας στην παράγραφο 1 του άρθρου 5 του Συντάγματος δεν επηρεάζεται από τις διάφορες θεωρίες σχετικά με τη φύση του δικαιώματος της πνευματικής ιδιοκτησίας και ειδικότερα τη φύση του ηθικού δικαιώματος του πνευματικού δημιουργού. Και αυτό για το λόγο ότι οι συνταγματική εγγύηση της παραγράφου 1 του άρθρου 5 του Συντάγματος αναφέρεται στην προσωπικότητα του ανθρώπου γενικά ενώ οι πιο πάνω θεωρίες αποβλέπουν στην ένταξη του δικαιώματος της πνευματικής ιδιοκτησίας στο παραδοσιακό σύστημα του ιδιωτικού δικαίου.¹⁹⁹

α. Οι δύο απόψεις για τη σχέση δικαιώματος προσωπικότητας και ηθικού δικαιώματος

Η σχέση του ηθικού δικαιώματος του πνευματικού δημιουργού και του δικαιώματος της προσωπικότητας που προστατεύεται από το άρθρο 57 ΑΚ έχει αποτελέσει επί σειρά ετών αντικείμενο θεωρητικών αναλύσεων. Όσο αφορά στη σχέση αυτή έχουν υποστηριχθεί δύο απόψεις²⁰⁰:

ι. Σύμφωνα με την πρώτη από αυτές η γενική προστασία της προσωπικότητας περιέχει και την προστασία του πνευματικού δημιουργού ως προς τα δικαιώματά του «*ηθικής φύσεως*».²⁰¹ Η προσωπική σχέση του δημιουργού με το έργο του είναι στοιχείο της προσωπικότητάς του και περιέχεται στα έννομα αγαθά που

¹⁹⁷ Βλ. Γ. Κουμάντο, Πνευματική Ιδιοκτησία, ό.π., σελ. 254, Α. Δεσποτίδου, Α. Παπαδοπούλου, Επιστημονική Επετηρίδα Δ.Σ.Θ. 13, 1992, ό.π., σελ. 153

¹⁹⁸ Βλ. Α. Κοτσίρη, Δίκαιο Πνευματικής Ιδιοκτησίας, ό.π., σελ. 27, Γ. Κασιμάτη, Η προστασία των καλλιτεχνών και η συνταγματικότητα των νόμων 1064 και 1075 του 1980, ΝοΒ 29, 1981, ό.π., σελ. 7

¹⁹⁹ Βλ. Γ. Κασιμάτη, ΝοΒ 29, 1981, ό.π., σελ. 7

²⁰⁰ Βλ. Β. Μελά, Παρατηρήσεις στην απόφαση ΣτΕ 1465/1954, ΕΕΝ 22, 1955, σελ. 78 επ., Δ. Καλλινίκου, ό.π., σελ. 84 επ., Α. Παπαδοπούλου, ό.π., σελ. 58 επ., Κ. Λυκιαρδοπούλου – Τ. Ιωάννου, Η Πνευματική Ιδιοκτησία, Εκδόσεις Ζαχαροπούλου, Αθήνα, 1962, σελ. 58 επ.

²⁰¹ Βλ. Β. Μελά, ΕΕΝ 22, 1955, ό.π., σελ. 79, Καλλινίκου, Σημείωση στην 1293/1987, ΝοΒ 35, 1987, σελ. 1426, Γ. Κουμάντο, Δικαστική εκτίμησης και αξιολογικά κρίσεις ες το δίκαιον την πνευματικής ιδιοκτησίας, ΕΕΝ 33, 1966, σελ. 223

προστατεύονται από το δικαίωμα της προσωπικότητας κατά τα άρθρα 57 και 59 ΑΚ, ενώ παράλληλα αναγνωρίζεται και ως ιδιαίτερο δικαίωμα της πνευματικής ιδιοκτησίας.²⁰² Οι ηθικές εξουσίες του δημιουργού αποτελούν «μιάν πλευράν της ακτινοβολίας της εν γένει προσωπικότητας του δημιουργού».²⁰³ Ειδικότερα, το ηθικό δικαίωμα του δημιουργού, στο οποίο περιέχονται οι επιμέρους ηθικές εξουσίες του, αποτελεί τμήμα του περιεχομένου του δικαιώματος του προσώπου επί των προϊόντων της διάνοιάς του (ΑΚ 60), που αποτελεί εκδήλωση του γενικού δικαιώματος του δημιουργού επί της ίδιας προσωπικότητας.²⁰⁴

Τη θέση αυτή δέχθηκε πρώτη η 1444/1935 του Πρωτοδικείου Αθηνών²⁰⁵, και ακολούθησε πάγια η ελληνική νομολογία πριν το ν. 2121/1993²⁰⁶, αλλά και ύστερα από την εισαγωγή του ν.2121/1993, στον οποίο κατοχυρώνεται αυτοτελώς το ηθικό δικαίωμα του δημιουργού.²⁰⁷

²⁰² Βλ. Γ. Κουμάντο, Πνευματική Ιδιοκτησία, ό.π., σελ. 246-247

²⁰³ Βλ. Κ. Σημαντήρα, Γενικά Αρχαία του Αστικού Δικαίου, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα – Θεσσαλονίκη, 1973, σελ. 298

²⁰⁴ Βλ. Σούρλα, ΕρμΑΚ, άρθρα 57-60, εισαγωγικά, αριθμό 36 και άρθρο 60, αριθμό 7α, Γ. Μπαλή, Γενικά Αρχαία, Αθήνα, 1961, σελ. 78, Ι. Καρακατσάνη, σε Γεωργιάδη – Σταθόπουλο, ΕρμΑΚ, ό.π., άρθρο 57, αριθμό 1-3, σελ. 99-100 και άρθρο 60, αριθμό 4, σελ. 122, Α. Τούση, Γενικά Αρχαία του Αστικού Δικαίου, ό.π., σελ. 250-251, Γ. Πλαγιαννάκο, Το δικαίωμα επί της ίδιας προσωπικότητας (ιδία εν τη νομολογία του Γερμανικού και του Ελβετικού Ακυρωτικού), ΕλλΔικ 7, 1966, σελ. 133 επ., Δ. Μπόσδα, Η πνευματική ιδιοκτησία υπό την προστασίαν του νόμου, ΕΕΝ 42, 1975, σελ. 357, ο οποίος επισημαίνει ότι η προσβολή της πνευματικής ιδιοκτησίας συνιστά προσβολή της ευρύτερης έννοιας της προσωπικότητας του ΑΚ 57 αφού συνιστά «προσβολήν της ελευθέρας διαθέσεως όχι μόνον των οικονομικών αλλά και των πνευματικών του ατόμου δημιουργημάτων»

²⁰⁵ Βλ. Θέμις ΜΖ, 1936, σελ. 33 (με σχόλιο του Μιχαηλίδη -Νουάρου), η οποία αναφέρει χαρακτηριστικά ότι: «Οι ηθικοί όμως δεσμοί, οι οποίοι συνδέουν τον συγγραφέα με το δημιουργηθέν έργο, υφίστανται ακόμη (και μετά τη μεταβίβαση περιουσιακού δικαιώματος της πνευματικής ιδιοκτησίας). Το έργο ενδιαφέρει την φήμην του και την προσωπικότητά του και εκ μόνου του γεγονότος ότι υπήρξε ο δημιουργός του έργου έχει το αναμφισβήτητον και αποκλειστικόν δικαίωμα να ανακηρυχθή ο συγγραφεύς του έργου και εν αμφισβήτησει του δικαιώματός του να επιβάλει την αναγνώρισίν του».

²⁰⁶ ΑΠ 615-616/1952, ΕΕΝ Κ', 1952, σελ. 107 επ., ΕφΔωδ 47/1956 ΝοΒ 4, 1956, σελ. 861 επ., ΑΠ 171/1957, ΕΕΝ 25, 1958, σελ. 265 επ., ΠρωτΑθ 10703/1962, ΕΠΒΙ Α', 1962, σελ. 21 επ., ΜονΠρωτΑθ 5606/1963, ΕΠΒΙ Β', 1963, σελ. 64 επ., ΠολΠρωτΑθ 710/1971, ΕΕΝ 38, 1971, σελ. 662 επ., ΜονΠρωτΑθ 4714/1971, ΑρχΝ ΚΒ', 1971, σελ. 425 επ. και ΕΕμπΔ ΚΒ, 1971 σελ. 462 επ (με παρατηρήσεις Κ. Ασπρογέρακα – Γρίβα,), ΑΠ 576/1974, ΕΕΝ 42, 1975, σελ. 209, ΜονΠρωτΑθ 6809/1974, ΕΕΝ ΚΣΤ', 1974, σελ. 695 επ., ΕφΑθ 7864/1974, ΑρχΝ ΚΣΤ, 1975, σελ. 61, ΜονΠρωτΑθ 7642/1977, ΕΕΝ44, 1977, σελ. 454 επ., ΠολΠρωτΑθ 1211/1978, ΕΕΝ 46, 1979, σελ. 118 επ., ΠολΠρωτΑθ 12558/1980, ΕΕμπΔ 1983, σελ. 514 επ., ΕφΑθ 6748/1981, Αρμ 1982, σελ. 515 επ., ΕφΑθ 7101/1981, ΕΕΝ 49, 1982, σελ. 141 επ., ΜονΠρωτΘεσ 3412/1985, ΕΕμπΔ 37, 1986, σελ. 146 επ., ΠολΠρωτΑθ 3976/1986, ΕλλΔικ 28, 1987, σελ. 916 επ., ΜονΠρωτΑθ 1293/1987, ΝοΒ 35, 1987, σελ. 1423 επ. (με σημείωση Δ. Καλλινίκου) και ΕΕμπΔ ΛΘ', 1988, σελ. 143 επ., ΕφΑθ 206/1988, ΕλλΔικ 31, 1990, σελ. 384 επ., ΜονΠρωτΑθ 4526/1988, ΕλλΔικ 30, 1989, σελ. 195 επ. και ΝοΒ 36, 1988, σελ. 1469 επ., ΕφΑθ 3403/1988, ΝοΒ 37, 1989, σελ. 441 επ., ΕφΑθ 5321/1989, ΕλλΔικ 32, 1991, σελ. 204 επ., ΕφΑθ 631/1990, ΕλλΔικ 32, 1991, σελ. 206 επ., ΠολΠρωτΑθ 5235/1992, ΕΕμπΔ ΜΓ', 1992, σελ. 675 επ., ΕφΠειρ 375/1993, Αρμ 1993, σελ. 636 επ.

²⁰⁷ ΜονΠρωτΑθ 880/1994, ΕΕμπΔ ΜΣΤ, 1995, σελ. 130 επ., ΕφΘεσ 4033/1995, ΕπισκΕΔ Δ, 1996, σελ. 875 επ. (με παρατηρήσεις Κ. Δελούκα), ΜονΠρωτΑθ 14751/1996, ΕΕμπΔ 1996, σελ. 858 επ.,

Η παράγραφος 1 του άρθρου 1 του ν. 2121/1993 αναγνωρίζει υπό τον τύπο «γενικής ρήτηρας»²⁰⁸ το ηθικό δικαίωμα του δημιουργού το οποίο προστατεύει τον προσωπικό δεσμό του πνευματικού δημιουργού με το έργο του και περιλαμβάνει (παράγραφος 2 του άρθρου 1 του ν. 2121/1993) τις εξουσίες που ενδεικτικά αναφέρονται στο άρθρο 4 του ν. 2121/1993: την εξουσία δημοσίευσης, την εξουσία αναγνώρισης της πατρότητας, την εξουσία περιφρούρησης της ακεραιότητας του έργου και την εξουσία προσπέλασης στο έργο. Με την τακτική αυτή της «διπολικής» προστασίας,²⁰⁹ δηλαδή αφενός της γενικής αναγνώρισης και προστασίας του ηθικού δικαιώματος και αφετέρου της ειδικής προστασίας ορισμένων μόνο εξουσιών, παρέχεται αποτελεσματικότερη προστασία στις ήδη αναγνωρισμένες ηθικές εξουσίες και συγχρόνως δίνεται η ευχέρεια διάπλασης και προστασίας και άλλων εξουσιών που πιθανόν στο μέλλον να διαμορφωθούν από το προσωπικό δεσμό του δημιουργού με το έργο.²¹⁰

Το ηθικό δικαίωμα είναι απεριόριστο, απόλυτο και καταρχήν αμεταβίβαστο μεταξύ ζώντων,²¹¹ προσομοιάζοντας έτσι προς το δικαίωμα της προσωπικότητας. Απεριόριστο είναι το ηθικό δικαίωμα με την έννοια ότι καλύπτει κάθε εξουσία που ανάγεται στη σχέση δημιουργού και δημιουργήματος. Η απαρίθμηση των επιμέρους εξουσιών του ηθικού δικαιώματος από το νόμο είναι ενδεικτική, πράγμα που σημαίνει ότι ακόμη και εάν η προσωπική σχέση του δημιουργού με το έργο του προσβληθεί με κάποιον άλλο τρόπο εκτός από τις αναφερόμενες εξουσίες και η προσβολή αυτή είναι απαγορευμένη²¹². Απόλυτο²¹³ είναι το ηθικό δικαίωμα με την

ΠολΠρωτΑθ 1322/1997, ΝοΒ 48, 2000, σελ. 285 επ., ΕιρΑθ 1357/1997, ΔΕΕ 12, 1997, σελ. 1166 επ., ΕφΘεσ. 3321/1998, ΕπισκεΔ Β, 1999, σελ. 565 επ (με παρατηρήσεις Δ. Βεζακίδου).

²⁰⁸ Βλ. Α. Παπαδοπούλου, ό.π., σελ. 57

²⁰⁹ Η ίδια μορφή προστασίας ακολουθείται στο γερμανικό δίκαιο (Η § 11 UrhG ορίζει ότι το δικαίωμα πνευματικής ιδιοκτησίας προστατεύει το δημιουργό στην πνευματική και προσωπική του σχέση με το έργο και στην αξιοποίησή του. Παράλληλα στην § 12 UrhG αναγνωρίζεται το δικαίωμα δημοσίευσης, στην § 13 UrhG το δικαίωμα της πατρότητας, στην § 14 UrhG το δικαίωμα της ακεραιότητας, στην § 25 UrhG το δικαίωμα προσπέλασης και § 42 UrhG το δικαίωμα της μετάνοιας) και στο γαλλικό (Στο άρθρο L-111-1CPI αναφέρεται ότι το δικαίωμα πνευματικής ιδιοκτησίας απαρτίζεται από στοιχεία αφενός πνευματικά και ηθικά και αφετέρου περιουσιακά. Επιμέρους ηθικά δικαιώματα αναγνωρίζονται και προστατεύονται στα άρθρα L-121-2 CPI- δικαίωμα δημοσίευσης -, L-121-1 CPI - δικαίωμα ακεραιότητας και πατρότητας-, L-121-4 CPI-δικαίωμα της μετάνοιας-)

²¹⁰ Βλ. Α. Παπαδοπούλου, ό.π., σελ. 57-58, και Α. Σακελλαρόπουλο, Η νομολογιακή διάπλασις του ηθικού δικαιώματος του πνευματικού δημιουργού, Ν.Δ. 14, 1958, σελ. 410

²¹¹ Βλ. Γ. Κουμάντο, Πνευματική Ιδιοκτησία, ό.π., σελ. 248-249, Δ. Καλλινίκου, Πνευματική Ιδιοκτησία και Συγγενικά Δικαιώματα, ό.π., σελ. 17, Μ.Θ. Μαρίνο, Πνευματική Ιδιοκτησία, ό.π., σελ. 166, Α. Κοτσίρη, Δίκαιο Πνευματικής Ιδιοκτησίας, ό.π., σελ. 108-109, Α. Παπαδοπούλου, ό.π., σελ. 73, ΕφΑθ 1101/1987, ΝοΒ 35, 1987, σελ. 1422 επ., ΜονΠρωτΑθ 1293/1987, ΕΕμπΔ ΛΘ', 1988, σελ. 143 επ., ΕιρΑθ 1357/1997, ΔΕΕ 12, 1997, σελ. 1166 επ.

²¹² Βλ. Γ. Κουμάντο, Πνευματική Ιδιοκτησία, ό.π., σελ. 248, Δ. Καλλινίκου, Πνευματική Ιδιοκτησία και Συγγενικά Δικαιώματα, ό.π., σελ. 17, Α. Παπαδοπούλου, ό.π., σελ. 73, υποσ. 38,

έννοια ότι ισχύει απέναντι σε όλους και άρα μπορεί να προσβληθεί από τον καθένα. Το δικαίωμα της πνευματικής ιδιοκτησίας είναι καταρχήν αμεταβίβαστο μεταξύ ζώντων,²¹⁴ αλλά η αρχή αυτή πρέπει να γίνει δεκτή με κάποιους περιορισμούς.²¹⁵

Η αποδοχή και η ρητή αναγνώριση από το ν. 2121/1993²¹⁶ του ηθικού δικαιώματος του δημιουργού αντανάκλα την υπόθεση ότι το έργο αντικαθρεπτίζει την προσωπικότητα του δημιουργού και συνεπώς δικαιολογεί την ύπαρξη ενός προσωπικού δεσμού προς αυτό.²¹⁷ Ο ηθικός – πνευματικός δεσμός ανάμεσα στον πνευματικό δημιουργό και το έργο του δεν καταλύεται, αφού το έργο είναι αποτέλεσμα της πνευματικής δημιουργικής πράξης, αλλά αντίθετα εξακολουθεί να υφίσταται, ακόμη και όταν το έργο φεύγει από την σφαίρα εξουσίας του

²¹³ άρθρο 1 παρ. 1 του ν. 2121/1993 και Γ. Κουμάντο, Πνευματική Ιδιοκτησία, ό.π., σελ. 248-249, Γ. Κουμάντο, ΕΕΝ 33, 1966, ό.π., σελ. 223-224, Δ. Καλλινίκου, Πνευματική Ιδιοκτησία και Συγγενικά Δικαιώματα, ό.π., σελ. 17

²¹⁴ άρθρα 4 παρ. 3 και 12 παρ. 2 εδ. α του ν. 2121/1993. Όσο αφορά το αμεταβίβαστο χαρακτήρα του ηθικού δικαιώματος και πριν τη ρητή πρόβλεψή του από το νόμο, βλ. Κ. Ασπρογέρακα – Γρίβα, Θέματα πνευματικής ιδιοκτησίας και νομολογιακή έρευνα αυτών εν Ελλάδι, Αθήνα 1975, σελ. 145, ο οποίος δέχεται καταρχήν ότι λόγοι δημοσίας τάξεως και ηθικής και λόγοι προστασίας του δημιουργού επιβάλλουν, η μεταβίβαση του ηθικού δικαιώματος να θεωρείται ότι δεν επιτρέπεται, αλλά υποστηρίζει τη δυνατότητα μεταβίβασης των επιμέρους ηθικών εξουσιών, Τ. Ιωάννου – Κ. Λυκιαρδόπουλο, Η πνευματική ιδιοκτησία, ό.π., ο οποίος δέχεται ότι το αμεταβίβαστο των ηθικών εξουσιών είναι συνέπεια της φύσης τους, αφού αποβλέπουν στην προστασία της προσωπικότητας του δημιουργού και επομένως μόνο από αυτόν μπορούν να ασκηθούν και στη συνέχεια αναφέρεται στη ρύθμιση της άσκησης του περιεχομένου των ηθικών εξουσιών με συμβατικές διατάξεις (συναίνεση του δημιουργού), Α. Σακελλαρόπουλο, Ν.Δ. 14, 1958, ό.π., σελ. 415, ο οποίος επίσης αναφέρεται στον καταρχήν αμεταβίβαστο χαρακτήρα του ηθικού δικαιώματος, ΠρωτΑθ 1444/1935, Θέμις ΜΖ, 1936, σελ. 33 επ., ΣτΕ 1465/1954, Θέμις ΞΣΤ', 1955, σελ. 174 επ., ΕΕΝ 22, 1955, σελ. 78 επ και ΝοΒ 2, 1954, σελ. 1212 επ., ΠολΠρωτΑθ 5606/1963, ΕΠΒΙ Β/1963, σελ. 64 επ., ΜονΠρωτΑθ 4714/1971, ΕΕμπΔ ΚΒ, 1971, σελ. 462 επ., ΕφΑθ 7864/1974, ΑρχΝ ΚΣΤ', 1975, σελ. 61 επ., ΕφΑθ 6781/1981 Αρμ 7, 1982, σελ. 515 επ., ΜονΠρωτΑθ 3412/1985, ΕΕμπΔ 1986, ό.π., σελ. 146 επ.

²¹⁵ άρθρο 12 παρ. 2 εδ. β του ν. 2121/1993, όπου ορίζεται ότι: «Μετά το θάνατο του δημιουργού το ηθικό δικαίωμα περιέρχεται στους κληρονόμους του, που οφείλουν να το ασκούν σύμφωνα με τη θέληση του δημιουργού, εφόσον τέτοια θέληση έχει ρητά εκφραστεί», άρθρο 16 όπου ορίζεται ότι: «Η συναίνεση του δημιουργού για πράξεις ή παραλείψεις, που αλλιώς θα αποτελούσαν προσβολή του ηθικού δικαιώματος, αποτελεί τρόπο άσκησης του δικαιώματος αυτού και δεσμεύει το δημιουργό», ΜονΠρωτΑθ 276/2001, ΝΟΜΟΣ, ΔΕΕ 2001, σελ. 599, ότι η παραίτηση (βάσει ρητού όρου της σχετικής σύμβασης) του αρχιτέκτονα από την ενάσκηση του ηθικού δικαιώματος έναντι του Οργανισμού Εργατικής Κατοικίας και της εταιρίας ΑΘΗΝΑ 2004, όσο αφορά σε σχέδιο μελέτης του (που βραβεύθηκε σε πολεοδομικό – αρχιτεκτονικό διαγωνισμό, που είχε προκηρύξει η εταιρία ΑΘΗΝΑ 2004 με αντικείμενο τη διατύπωση ιδεών για το σχέδιο γενικής διατάξεως (master plan) του Ολυμπιακού Χωριού) αποτελεί συναίνεση που αίρει τον παράνομο χαρακτήρα της επέμβασης στο έργο του.

²¹⁶ Η παλαιότερη νομοθεσία για την πνευματική ιδιοκτησία δεν περιλάμβανε γενική διάταξη που να καθιερώνει το ηθικό δικαίωμα. Υπήρχαν όμως ορισμένες διατάξεις που προέβλεπαν τις μερικότερες εξουσίες του ηθικού δικαιώματος, όπως το άρθρο 15 το ν. 2387/1920 «Περί πνευματικής ιδιοκτησίας», το άρθρο 9 στοιχ. 2 του ν. ΓΥΠΓ' / 1909 περί συγγραφικών δικαιωμάτων των θεατρικών έργων και το άρθρο 5 του ν. 988/1943 «Περί συμπληρώσεως διατάξεων του νόμου ΓΥΠΓ' του έτους 1909...» βλ. Δ. Καλλινίκου, Πνευματική Ιδιοκτησία και Συγγενικά Δικαιώματα, ό.π., σελ. 83

²¹⁷ Βλ. Μ.Θ. Μαρίνο, Πνευματική Ιδιοκτησία, ό.π., σελ. 166, Β. Μελά, Γύρω από το πρόβλημα της φύσης του δικαιώματος του πνευματικού δημιουργού (Με αφορμή τον καινούριο μας νόμο), ΕΕμπΔ 1994, σελ. 502-503

δημιουργού, αποκτά αυτονομία και γίνεται αντικείμενο συναλλαγής²¹⁸. Το έργο παραμένει πάντοτε στενά συνδεδεμένο με το πρόσωπο του δημιουργού, παρόλο που «αντικειμενικοποιείται», δηλαδή εξέρχεται από το χώρο της απόλυτης εξουσίας του δημιουργού και αποκτά μια αυτοτελή υπόσταση.²¹⁹

ii. Η δεύτερη θέση επικρίνει την ταύτιση του ηθικού δικαιώματος με το δικαίωμα της προσωπικότητας με βασικό επιχείρημα ότι τα δύο δικαιώματα έχουν διαφορετικό αντικείμενο προστασίας: Το δικαίωμα της προσωπικότητας προστατεύει το πρόσωπο και το σύνολο των αγαθών, τα οποία είναι από τη φύση τους αναπόσπαστα συνδεδεμένα με αυτό και αποτελούν συστατικό στοιχείο του. Τέτοια αγαθά είναι η ζωή, η σωματική και ψυχική ακεραιότητα, η ελευθερία, η τιμή, η σφαίρα του απορρήτου. Το δικαίωμα της προσωπικότητας είναι ενιαίο, είναι ένα ευρύτατο δικαίωμα πλαίσιο και υπάρχει ανεξάρτητα από ένα έργο. Αντίθετα το ηθικό δικαίωμα δεν προστατεύει το πρόσωπο, αλλά τη σχέση που υπάρχει ανάμεσα στο δημιουργό και το έργο του και τα έννομα αγαθά που πηγάζουν από αυτή. Δικαιούχος του ηθικού δικαιώματος είναι μόνο ο πνευματικός δημιουργός και μόνο σε σχέση με το συγκεκριμένο έργο που έχει δημιουργήσει. Για το λόγο αυτό υπάρχουν τόσα ηθικά δικαιώματα όσα και τα έργα του ίδιου δημιουργού.²²⁰

Άλλο επιχείρημα που χρησιμοποιεί η δεύτερη αυτή άποψη είναι ότι το έργο μετά την παράδοσή του στο κοινό με τη δημοσίευσή²²¹, το έργο καθίσταται αντικείμενο συναλλαγής αποκτά αυτοτελή υπόσταση, διακριτή από την

²¹⁸ Βλ. Γ. Κουμάντο, Πνευματική Ιδιοκτησία, ό.π., σελ. 257

²¹⁹ Βλ. Γ. Μιχαηλίδη – Νουάρο, Η προστασία των ηθικών δικαιωμάτων του δημιουργού μετά το θάνατό του, ΝοΒ 25, 1978, σελ. 1009

²²⁰ Βλ. Κ. Ασπρογέρακα – Γρίβα, ό.π., σελ. 96, Β. Μελά, ΕΕΝ 22, 1955, ό.π., σελ. 81, Μ.Θ. Μαρίνο, Πνευματική ιδιοκτησία, ό.π., σελ. 181, Μ.Θ. Μαρίνο, Ηθικό δικαίωμα και δικαίωμα επί της προσωπικότητας, ΔΕΕ1997, σελ. 1143, Μ.Θ. Μαρίνο, Παρατηρήσεις στην ΜονΠρωτΑθ 880/1994, ΕΕμπΔ 1995, σελ. 134, Α. Παπαδοπούλου, ό.π., σελ. 61, Α. Κοτσίρη, ό.π., σελ. 106-107, Δ. Καλλινίκου, Πνευματική Ιδιοκτησία και Συγγενικά Δικαιώματα, ό.π., σελ. 84, Μ.Θ. Μαρίνο, Η προσβολή του δικαιώματος πνευματικής ιδιοκτησίας και των συγγενικών δικαιωμάτων, ΕλλΔικ 35, 1994, σελ. 1445, ΕιρΑθ 1478/1997, ΑρχΝ ΜΘ', 1998, σελ. 236 επ. (με σχόλιο Γ. Κρίππα) δέχεται ότι: «Μετά το ν. 2121/1993...η προσβολή του ηθικού δικαιώματος της πνευματικής ιδιοκτησίας δεν αποτελεί πλέον και προσβολή της προσωπικότητας, όπως πάγια δεχόταν η νομολογία πριν από τον παραπάνω νόμο...Άρα δεν είναι δυνατή η επικουρική εφαρμογή του άρθρου 57 του ΑΚ σε προσβολή ηθικού δικαιώματος πνευματικής ιδιοκτησίας. Η ενδεικτική απαρίθμηση του άρθρου 4 του Ν. 2121/1993 ως προς τις εξουσίες του ηθικού δικαιώματος δείχνει ότι δεν είναι απαραίτητη η εφαρμογή της διάταξης αυτής...»

²²¹ Το στάδιο που ακολουθεί τη δημοσίευση του έργου χαρακτηρίζεται ως «στάδιο επικοινωνίας με το κοινό» σε αντιδιαστολή με το «στάδιο της δημιουργίας», το οποίο προηγείται, περιλαμβάνει την έμπνευση του δημιουργού, την κατάσχεση του σχεδίου για τη δημιουργία του έργου, τη σύνθεση, την πραγματοποίηση της ιδέας που έχει συλληφθεί και την ολοκλήρωση της δημιουργίας και κατά τη διάρκεια του οποίου ο δημιουργός διατηρεί τον πλήρη έλεγχο του έργου. Βλ. σχετικά Γ. Μιχαηλίδη – Νουάρο, Περί του πρόβλημα της φύσεως της πνευματικής ιδιοκτησίας, ΕΕΝ 25, 1958, 917-918

προσωπικότητα του δημιουργού του, προς την οποία μάλιστα, με την πάροδο του χρόνου, μπορεί να έλθει και σε αντίθεση. Τα έργα του πνεύματος αποτυπώνουν και εκφράζουν την ψυχική και νοητική κατάσταση του δημιουργού τους σε ορισμένη στιγμή της ζωής του. Η μεταβολή όμως που επέρχεται με την πάροδο του χρόνου στον πνευματικό και ψυχικό κόσμο του δημιουργού έχει πολλές φορές ως αποτέλεσμα να δημιουργηθεί διάσταση ανάμεσα στην προσωπικότητά του και στο έργο του.²²²

Σύμφωνα με τη δεύτερη αυτή άποψη η θέση ότι το έργο φέρει τη σφραγίδα της προσωπικότητας του δημιουργού προσανατολίζεται μόνο προς τα «επώνυμα» έργα που έχουν υψηλό βαθμό πρωτοτυπίας και όχι προς τα μαζικά παραγόμενα «ανώνυμα» έργα, τα λεγόμενα «ψιλά της πνευματικής ιδιοκτησίας»,²²³ τα οποία αποτελούν και αυτά αντικείμενο προστασίας της πνευματικής δημιουργίας. Η σύνδεση της προσωπικότητας και του ηθικού δικαιώματος δεν ανταποκρίνεται, σύμφωνα με τη θέση αυτή, στην επέκταση της προστασίας της πνευματικής ιδιοκτησίας, πέρα από τα κλασικά πολιτιστικά αγαθά, και σε βιομηχανικά έργα, όπως στα προγράμματα των ηλεκτρονικών υπολογιστών και τις βάσεις δεδομένων.²²⁴ Δεν ανταποκρίνεται επίσης στη μοντέρνα τέχνη και ιδίως στην αφηρημένη τέχνη, μέσα

²²² Βλ. Γ. Μιχαηλίδη – Νουάρο, ΕΕΝ 25, 1958, ό.π., σελ. 918-919, Κ Λυκιαρδοπούλου – Τ. Ιωάννου, Η Πνευματική Ιδιοκτησία, ό.π., σελ. 61-62, Μ.Θ. Μαρίνο, ΔΕΕ12, 1997, ό.π., σελ. 1143, Α. Παπαδοπούλου, ό.π., σελ. 60. Ως προς την τάση για αποπροσωποποίηση του έργου βλ. Α. Κοτσίρη, Προς αποπροσωποποίηση του έργου πνευματικής ιδιοκτησίας, Επιστημονική Επετηρίδα Δ.Σ.Θ. 6, 1985, σελ. 87 – 88 (και τις εκεί παραπομπές), όπου παρατίθενται οι απόψεις που έχουν υποστηριχθεί στη Γερμανία σχετικά με το χαρακτήρα του έργου ως αντικείμενου προστασίας της πνευματικής ιδιοκτησίας: Η πρώτη με κύριο αντιπρόσωπο το H. Hubmann υποστηρίζει ότι το έργο πρέπει να εκφράζει το ατομικό πνεύμα του δημιουργού, προϋποθέτει δηλαδή την ατομικότητα του δημιουργού. Η δεύτερη άποψη με κύριο αντιπρόσωπο τον M. Kummer θέτει ως βάση της έννοιας του έργου την ατομικότητα του έργου, τη στατιστική μοναδικότητά του. Σύμφωνα με άλλη θεωρία (Ulmer) το έργο είναι μορφοποιημένο πνευματικό περιεχόμενο, με ατομικότητα δοσμένη από τον άνθρωπο που μπορεί να γίνει αντιληπτή με τις αισθήσεις. Αν η «ατομικότητα» αυτή ανάγεται στα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του δημιουργού (ατομικότητα του δημιουργού) ή σε αντικειμενική στατιστική μοναδικότητα ή αποκλειστικότητα του έργου (ατομικότητα του έργου) δοσμένη σ' αυτό πάλι από το δημιουργό είναι θέμα πραγματικό κατά περίπτωση κρίνόμενο και αδιάφορο για τον ορισμό του έργου. Έμμεσα προς την αποπροσωποποίηση του έργου οδηγεί και το βούλευμα του ΑΠ 267/1995, ΝοΒ 1995, σελ. 893, όπου αναφέρεται ότι: «ως έργο... νοείται το δημιούργημα που έχει μορφή προσιτή στις αισθήσεις, απορρέει από την προσωπικότητα του δημιουργού και χαρακτηρίζεται από σχετική πρωτοτυπία, δηλ. παρουσιάζει ατομική ιδιομορφία που κρίνεται με το μέτρο της στατιστικής μοναδικότητας ή άλλως παρουσιάζει κάποιο ελάχιστο όριο δημιουργικού ύψους, κάποια απόσταση από τα ήδη γνωστά και αυτονόητα»

²²³ Πρόκειται για έργα χαμηλής δημιουργικότητας (π.χ. οδηγίες χρήσης ενός προϊόντος, καθημερινής χρήσεως γλωσσικές δηλώσεις, υποδείγματα, έργα εφαρμοσμένης τέχνης) που θεωρούνται περιπτώσεις έργων στα όρια δικαίου πνευματικής ιδιοκτησίας και αθέμιτου ανταγωνισμού βλ. Μ.Θ. Μαρίνο, Πνευματική Ιδιοκτησία, ό.π., σελ. 99, Α. Κοτσίρη, ό.π., σελ. 69-70

²²⁴ Βλ. Μ.Θ. Μαρίνο, ΕΕμπΔ 1995, ό.π., σελ. 133, Μ.Θ. Μαρίνο, ΔΕΕ 12, 1997, ό.π., σελ. 1144

από την οποία εκδηλώνεται πολλές φορές η θέληση του πνευματικού δημιουργού να κρυφθεί πίσω από έργο του.²²⁵

Άλλη διαφορά μεταξύ του δικαιώματος επί της ίδιας προσωπικότητας και του ηθικού δικαιώματος που επισημαίνει η δεύτερη άποψη είναι ότι το ηθικό δικαίωμα είναι κληρονομητό (άρθρο 12 παρ. 2 το ν. 2121/1993)²²⁶, σε αντίθεση προς το δικαίωμα της προσωπικότητας που ως προσωποπαγές²²⁷ αποσβέννυται μετά το θάνατο και οι κληρονόμοι ασκούν δικό τους δικαίωμα προσωπικότητας.

Τέλος, ως επιχείρημα η δεύτερη θέση, που υποστηρίζει την αυτοτέλεια του ηθικού δικαιώματος έναντι του δικαιώματος της προσωπικότητας, επικαλείται την αλληλεξάρτηση²²⁸ μεταξύ περιουσιακού και ηθικού δικαιώματος που έχει ως αποτέλεσμα προσβολή περιουσιακού δικαιώματος να συνιστά πολλές φορές και προσβολή ηθικού δικαιώματος. Αποδοχή της εξίσωσης ηθικού δικαιώματος και δικαιώματος προσωπικότητας θα σήμαινε ότι προσβολή μιας περιουσιακής εξουσίας συνεπάγεται και προσβολή του δικαιώματος επί της προσωπικότητας.²²⁹

Σύμφωνα με τη δεύτερη θέση, η προσβολή του ηθικού δικαιώματος της πνευματικής ιδιοκτησίας δεν αποτελεί συγχρόνως και προσβολή του δικαιώματος της προσωπικότητάς του και συνεπώς δεν είναι δυνατή η επικουρική εφαρμογή του άρθρου 57 ΑΚ στην περίπτωση προσβολής ηθικού δικαιώματος. Δεν αποκλείεται όμως σύμφωνα και με αυτήν την άποψη η συμπληρωματική εφαρμογή του άρθρου 57 ΑΚ, όταν συντρέχουν οι προϋποθέσεις εφαρμογής του.²³⁰ Έτσι αποτελεί υπέρμετρη δέσμευση του δικαιώματος της προσωπικότητας και αντίκειται στο άρθρο 57 ΑΚ η παραίτηση από τη δημοσίευση κάθε μελλοντικού έργου, ακόμη και αν αυτή θεωρηθεί έγκυρη σύμφωνα με το άρθρο 16 του ν. 2121/1993. Προσβολή του δικαιώματος της προσωπικότητας και όχι ηθικού δικαιώματος συντρέχει στην περίπτωση που ένας άγνωστος συγγραφέας παρουσιάζει το έργο του ως έργο ενός διάσημου

²²⁵ Βλ. Μ.Θ. Μαρίνο, ΔΕΕ 12, 1997, ό.π., σελ. 1144

²²⁶ Βλ. Β. Μελά. ΕΕΝ22, 1955, ό.π., σελ. 81-82, Μ.Θ. Μαρίνο, ΔΕΕ 12, 1997, ό.π., σελ. 1144, Κ. Ασπρογέρακα – Γρίβα, ό.π., σελ. 97

²²⁷ Βλ. Α. Γεωργιάδη, Γενικές Αρχές Αστικού Δικαίου, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή, 1997, σελ. 126, Ι. Καρακατσάνη, σε Α. Γεωργιάδη – Μ. Σταθόπουλο, ΕρμΑΚ, ό.π., άρθρο 57, αρ. 23, σελ. 105

²²⁸ Βλ. Μ.Θ. Μαρίνο, Πνευματική Ιδιοκτησία, ό.π., σελ. 166, και ειδικά για τη σχέση του δικαιώματος δημοσίευσης προς το περιουσιακό δικαίωμα βλ. Γ. Κουμάντο, Πνευματική Ιδιοκτησία, ό.π., σελ. 256, Δ. Καλλινίκου, Πνευματική Ιδιοκτησία και Συγγενικά Δικαιώματα, ό.π., σελ. 86, Λ. Κοτσίρη, Δίκαιο Πνευματικής Ιδιοκτησίας, ό.π. σελ. 110, Α. Παπαδοπούλου, ό.π. σελ. 74

²²⁹ Βλ. Μ.Θ. Μαρίνο, ΔΕΕ 12, 1997, ό.π., σελ. 1144

²³⁰ Βλ. Δ. Καλλινίκου, Πνευματική Ιδιοκτησία και Συγγενικά Δικαιώματα, ό.π., σελ. 85, Κ. Ασπρογέρακα – Γρίβα, ό.π., σελ. 99, Μ.Θ. Μαρίνο, ΔΕΕ 12, 1997, ό.π., σελ. 1144, Λ. Κοτσίρη, Δίκαιο Πνευματικής Ιδιοκτησίας, ό.π. σελ. 107

συγγραφέα.²³¹ Το δικαίωμα προσωπικότητας μπορεί επίσης να χρησιμοποιηθεί για να παύσουν προσβολές της τιμής του δημιουργού, οι οποίες δε συνδέονται με ένα συγκεκριμένο έργο (π.χ. ο Α δημιουργός είναι συγγραφέας «φασιστικών βιβλίων»).232

β. Ηθικό δικαίωμα του δημιουργού - Επιμέρους εξουσίες

Από το στενό δεσμό του δημιουργού με το έργο του απορρέουν οι ακόλουθες εξουσίες, οι οποίες σύμφωνα με την πρώτη από τις θέσεις που αναφέρονται πιο πάνω συνδέονται με την προσωπικότητα του δημιουργού:

ι. Εξουσία δημοσίευσης: Με το α εδάφιο της παραγράφου 1 του άρθρου 4 του ν. 2121/1993 χορηγείται στον δημιουργό η εξουσία *«της απόφασης για το χρόνο, τον τόπο και τον τρόπο κατά τους οποίους το έργο θα γίνει προσιτό στο κοινό»*.²³³ Η εξουσία δημοσίευσης δεν αναγνωρίζεται ως επιμέρους εξουσία του ηθικού δικαιώματος από τη Διεθνή Σύμβαση της Βέρνης – Παρισιού.²³⁴

Η εξουσία δημοσίευσης εξασφαλίζει στο δημιουργό την απόλυτη ελευθερία να αποφασίσει για το εάν και πότε θα δημοσιεύσει το έργο του και ποιοι θα είναι οι όροι της δημοσίευσης.²³⁵ Η έννοια της δημοσίευσης είναι ευρεία και περιλαμβάνει κάθε τρόπο παρουσίασης του έργου στο κοινό με οποιονδήποτε τρόπο κι αν πραγματοποιείται.²³⁶

Με την άσκηση της εξουσίας δημοσίευσης το έργο παύει να βρίσκεται στον ιδιωτικό χώρο του δημιουργού, απροσπέλαστο ή με δύσκολη προσπέλαση για το

²³¹ ΕιρΑθ 1478/1997, ΑρχΝ ΜΘ', 1998, σελ. 236 επ., Κ. Ασπρογέρακα – Γρίβα, ό.π., σελ. 99 και τις εκεί παραπομπές σε ΠρΠρωτΑθ 4172/1965 (αδημ) και ΠρΠρωτΑθ 5567/1965 (αδημ), Μ.Θ. Μαρίνο, ΕΕμπΔ 1995, ό.π., σελ. 134-135

²³² Βλ. Μ.Θ. Μαρίνο, ΕΕμπΔ 1995, ό.π., σελ. 135, σελ. 135

²³³ Στο άρθρο 12 του γερμανικού νόμου για την πνευματική ιδιοκτησία με τίτλο «δικαίωμα δημοσίευσης» ορίζεται ότι: *«(1) Ο δημιουργός έχει δικαίωμα να καθορίζει εάν και πώς το έργο του θα δημοσιευθεί. (2) Στο δημιουργό επιφυλάσσεται το δικαίωμα να ανακοινώσει δημόσια το περιεχόμενο του έργου του ή να το περιγράψει για όσο χρονικό διάστημα ούτε το έργο ούτε το βασικό περιεχόμενό του ούτε η περιγραφή του έχουν δημοσιευθεί με τη συναίνεσή του»*

²³⁴ Η έννοια της δημοσίευσης συναντάται στην παράγραφο 3 του άρθρου 3 της Διεθνούς Σύμβασης, όπου προσδιορίζεται το πεδίο εφαρμογής της.

²³⁵ Βλ. Δ. Καλλινίκου, Πνευματική Ιδιοκτησία και Συγγενικά Δικαιώματα, ό.π., σελ. 86, ΕφΑθ 9040/2000, ΝΟΜΟΣ, στην οποία κρίθηκε ότι συνιστά προσβολή του ηθικού δικαιώματος του συνθέτη (και όχι του στιχουργού) τραγουδιού η χρησιμοποίηση της μελωδίας του τραγουδιού ως μουσικής επένδυσης σε διαφήμιση, χωρίς την άδειά του. ΠολΠρωτΑθ 1669/2003, ΝΟΜΟΣ (βλ. και πιο κάτω υποσημείωση 240)

²³⁶ Βλ. Δ. Καλλινίκου, ό.π., σελ. 86, Γ. Κουμάντο, Πνευματική Ιδιοκτησία, ό.π., σελ. 253, Μ.Θ. Μαρίνο, Πνευματική Ιδιοκτησία, ό.π., σελ. 169. Αντίθετα, στενότερη είναι η έννοια της δημοσίευσης στη Διεθνή Σύμβαση της Βέρνης – Παρισιού (άρθρο 3 παρ. 3), όπου η δημοσίευση έχει την έννοια της υλικής παραγωγής αντιτύπων του έργου, δηλαδή ουσιαστικά μόνο την έκδοση.

κοινό, και καθίσταται προσιτό στο κοινό.²³⁷ Με την άσκησή της εξουσίας δημοσίευσης επιτυγχάνεται η επικοινωνία του δημιουργού με το κοινό του. Τυχόν παρεμπόδιση της θέσης του έργου στη διάθεση του κοινού προσβάλλει την προσωπικότητα του δημιουργού, όπως αυτή εκφράζεται με το έργο του.²³⁸

Με την άσκηση της εξουσίας δημοσίευσης τίθεται σε λειτουργία και το περιουσιακό δικαίωμα, αφού την απόφαση του δημιουργού για δημοσίευση ακολουθεί η οικονομική εκμετάλλευση του έργου.²³⁹

Όσο αφορά στην ανάλωση της εξουσίας δημοσίευσης, υποστηρίζονται στη θεωρία δύο αντίθετες απόψεις: Σύμφωνα με την πρώτη από αυτές, η εξουσία δημοσίευσης εξαντλείται με την πρώτη δημοσίευση, αλλά η εξάντληση αφορά μόνο το κάθε συγκεκριμένο τρόπο δημοσίευσης χωριστά.²⁴⁰ Μεταγενέστερες δημοσιεύσεις χωρίς την άδεια του δημιουργού καλύπτονται από τις περιουσιακές εξουσίες.²⁴¹ Σύμφωνα με τη δεύτερη άποψη, το δικαίωμα δεν εξαντλείται με την πρώτη δημοσίευση, αλλά ο δημιουργός διατηρεί το δικαίωμα να αποφασίσει εάν το έργο του θα ξαναπαρουσιαστεί στο κοινό ή εάν θα παρουσιαστεί με άλλη μορφή.²⁴²

ii. Εξουσία αναγνώρισης της πατρότητας: Η εξουσία αυτή επιτρέπει στο δημιουργό «να απαιτεί στο μέτρο του δυνατού, τη μνεία του ονόματός του στα αντίτυπα του έργου του και σε κάθε δημόσια χρήση του έργου ή, αντίθετα, να κρατάει την

²³⁷ Βλ. Γ. Κουμάντο, Πνευματική Ιδιοκτησία, ό.π., σελ. 253-254, Δ. Καλλινίκου, Πνευματική Ιδιοκτησία και Συγγενικά Δικαιώματα, ό.π., σελ. 87, Α. Σακελλαρόπουλο, Ν.Δ. 14, 1958, ό.π., σελ. 411, ο οποίος αναφέρει ότι μέχρι τη στιγμή της δημοσίευσης του έργου ο δημιουργός «*συνομιλεί απλώς με τον εαυτό του*»

²³⁸ Βλ. Γ. Κουμάντο, Πνευματική Ιδιοκτησία, ό.π., σελ. 254. Για τη σύνδεση του δικαιώματος δημοσίευσης με το δικαίωμα προσωπικότητας βλ. επίσης Κ. Ασπρογέρακα –Γρίβα, ό.π., σελ. 104 – 105 και Τ. Ιωάννου, Κ. Λυκιαρδόπουλο, ό.π., σελ. 157

²³⁹ Βλ. Δ. Καλλινίκου, Πνευματική Ιδιοκτησία και Συγγενικά Δικαιώματα, ό.π., σελ. 86 και Λ. Κοτσίρη, Δίκαιο Πνευματικής Ιδιοκτησίας, ό.π., σελ. 110, Τ. Ιωάννου, Κ. Λυκιαρδόπουλο, ό.π., σελ. 160. Για τη στενή σύνδεση του δικαιώματος δημοσίευσης με το περιουσιακό δικαίωμα βλ. και Γ. Κουμάντο, Πνευματική Ιδιοκτησία, ό.π., σελ. 253-254, Μ.Θ. Μαρίνο, Πνευματική Ιδιοκτησία, ό.π., σελ. 169-170

²⁴⁰ Βλ. Κ. Ασπρογέρακα –Γρίβα, ό.π., σελ. 105-106, Γ. Κουμάντο, Πνευματική Ιδιοκτησία, ό.π., σελ. 255, Μ.Θ. Μαρίνο, Πνευματική Ιδιοκτησία, ό.π., σελ. 170. Την άποψη αυτή ακολουθεί και η νομολογία: βλ. σχετικά Δ. Καλλινίκου, Πνευματική Ιδιοκτησία και Συγγενικά Δικαιώματα, ό.π., σελ. 87-88, όπου παρατίθεται απόσπασμα από την αδημοσίευτη 3343/1998 απόφαση του Μονομελούς Πρωτοδικείου Αθηνών. Βλ. επίσης ΠολΠρωτΑθ 1669/2003, ΝΟΜΟΣ, ό.π., που έκρινε ότι η εκτύπωση σε τηλεκάρτες του σχεδίου του ενάγοντα, με το οποίο αυτός είχε κερδίσει το πρώτο βραβείο σε διαγωνισμό, που είχε προκηρύξει το Γενικό Επιτελείο Ναυτικού για δημιουργία σχεδίου για αφίσα με θέμα τη ναυτική εβδομάδα, συνιστά νέο τρόπο εκμετάλλευσης του σχεδίου, τον οποίο μόνο ο ενάγων είχε δικαίωμα να αποφασίσει ως δημιουργός του έργου. Με την πρώτη δημοσίευση του έργου στην αφίσα για τη Ναυτική Εβδομάδα δεν εξαντλήθηκε η εξουσία του ενάγοντα να αποφασίζει για κάθε συγκεκριμένο τρόπο και μορφή δημοσίευσης του έργου του στο κοινό.

²⁴¹ Βλ. Μ.Θ. Μαρίνο, Πνευματική Ιδιοκτησία, ό.π., σελ. 170

²⁴² Βλ. Λ. Κοτσίρη, Δίκαιο Πνευματικής Ιδιοκτησίας, ό.π., σελ. 110

ανωνυμία του ή να χρησιμοποιεί ψευδώνυμο» (άρθρο 4 παρ. 1 εδ. β του ν. 2121/1993).²⁴³ ²⁴⁴Σχετική με τη διάταξη αυτή είναι και η πρόβλεψη της παραγράφου 1 του άρθρου 6 δις της Διεθνούς Σύμβασης της Βέρνης – Παρισιού, όπου ορίζεται ότι: «...ο δημιουργός διατηρεί το δικαίωμα να διεκδικήσει την πατρότητα του έργου του...».

Η εξουσία αναγνώρισης της πατρότητας αποτελεί κεντρική ηθική εξουσία και όχι υποχρέωση του δημιουργού, η οποία ανήκει στον πυρήνα του ηθικού δικαιώματος.²⁴⁵ Η προσωπικότητα του δημιουργού πρέπει όχι μόνο να εκδηλώνεται με το έργο, αλλά και να αναγνωρίζεται από το έργο, ώστε σε αυτήν να αναφέρεται ο κοινωνικός έπαινος.²⁴⁶ Η διεκδίκηση της πατρότητας είναι δικαίωμα και όχι υποχρέωση του δημιουργού: του επιτρέπει ακόμη και να επιβάλλει απαγόρευση της αναφοράς του ονόματός του ή και να αρνείται την πατρότητα του έργου του, στο μέτρο που χρειάζεται για να παραμείνει ανώνυμος ή να χρησιμοποιεί ψευδώνυμο.²⁴⁷

Η εξουσία αναγνώρισης της πατρότητας αναλύεται σε δύο ειδικότερες εξουσίες: α) στην εξουσία της ουσιαστικής αναγνώρισης του γεγονότος ότι ο δικαιούχος είναι δημιουργός του έργου και β) στην εξουσία της προβολής του ονόματος πάνω στο έργο ή σε συνάφεια με αυτό, με τρόπο που να υποδηλώνεται η ιδιότητα του δημιουργού.²⁴⁸ Προσβολή του δικαιώματος αυτού μπορεί να συντελείται με την αμφισβήτηση της πατρότητας του έργου (αμφισβήτηση της ιδιότητας του δημιουργού ή προβολή του ισχυρισμού ότι άλλος είναι ο πραγματικός δημιουργός), ή

²⁴³ Εκτός από τη γενική αναγνώριση του δικαιώματος αναγνώρισης της ταυτότητας από το άρθρο 4 του ν. 2121/1993, η εξουσία αυτή επιβεβαιώνεται και από: το άρθρο 5 του ν. 988/1943, που διατηρήθηκε σε ισχύ με το άρθρο 72 παρ. 2 του ν. 2121/1993, όπου προβλέπεται η υποχρέωση αναγραφής του ονόματος του συγγραφέα σε κάθε διαφήμιση θεατρικού έργου, τα άρθρα 19, 20 παρ. 3 και 21 του ν. 2121/1993, που προβλέπουν την υποχρέωση αναφοράς του δημιουργού (και του εκδότη) σε περιπτώσεις παράθεσης σύντομων αποσπασμάτων από άλλο έργο, αναπαραγωγής έργων σε σχολικά βιβλία και ανθολογίες ή αναπαραγωγής για διδακτικούς σκοπούς, το άρθρο 25 παρ. 2 όπου προβλέπεται η υποχρέωση αναφοράς του δημιουργού σε περιπτώσεις αναπαραγωγής και διάδοσης έργων για λόγους ενημέρωσης.

²⁴⁴ Στο άρθρο 13 του γερμανικού νόμου για την πνευματική ιδιοκτησία αναγνωρίζεται το «δικαίωμα αναγνώρισης της πατρότητας»: «Ο δημιουργός έχει το δικαίωμα αναγνώρισης της πατρότητάς του στο έργο...».

²⁴⁵ Βλ. Μ.Θ. Μαρίνο, Πνευματική Ιδιοκτησία, ό.π., σελ. 176-177

²⁴⁶ Βλ. Γ. Κουμάντο, Πνευματική Ιδιοκτησία, ό.π., σελ. 257

²⁴⁷ Βλ. Α. Κοτσίρη, Δίκαιο Πνευματικής Ιδιοκτησίας, ό.π., σελ. 112, Γ. Κουμάντο, Πνευματική Ιδιοκτησία, ό.π., σελ. 259, Δ. Καλλινίκου, Πνευματική Ιδιοκτησία και Συγγενικά Δικαιώματα, ό.π., σελ. 89, Μ.Θ. Μαρίνο, Πνευματική Ιδιοκτησία, ό.π., σελ. 176-177

²⁴⁸ Βλ. Γ. Κουμάντο, Πνευματική Ιδιοκτησία, ό.π., σελ. 258.

με την παρεμπόδιση της προβολής του ονόματος του δημιουργού ή με την απομάκρυνση του ονόματος του δημιουργού από το έργο.²⁴⁹

Σύμφωνα με την πιο πάνω διάταξη η εξουσία προβολής του ονόματος του δημιουργού, (αλλά και ο τρόπος προβολής του ονόματος) πρέπει να ασκείται στο μέτρο του δυνατού.²⁵⁰ Υπάρχουν περιπτώσεις στις οποίες είναι αδύνατη από τη φύση των πραγμάτων η μνεία του ονόματος²⁵¹: γίνεται δεκτό από την επιστήμη ότι συμφωνίες για τη μη αναγραφή των ονομάτων των δημιουργών είναι έγκυρες, όταν η αναγραφή δυσκολεύει πρακτικά την παρουσίαση του έργου.²⁵²

Με ειδικές διατάξεις ο ν. 2121/1993 αναγνωρίζει την εξουσία αναγνώρισης της πατρότητας του ερμηνευτή ή εκτελεστή καλλιτέχνη (άρθρο 50 παρ. 1)²⁵³, του

²⁴⁹ Βλ. Μ.Θ. Μαρίνο, Πνευματική Ιδιοκτησία, ό.π., σελ. 177, Γ. Κουμάντο, Πνευματική Ιδιοκτησία, ό.π., σελ. 258, ΑΠ 66/1933, Θέμις ΜΔ', 1933, σελ. 450 (έμπρακτη αμφισβήτηση της πατρότητας συνιστά η αφαίρεση της υπογραφής του καλλιτέχνη από έργο εικαστικών τεχνών και τη θέση σε αυτό της επωνυμίας της εταιρίας γραφιστικών τεχνών. Η απόφαση δέχεται ότι η πιο πάνω αφαίρεση συνιστά ανεπίτρεπτη μεταβολή επί του έργου), ΕφΑθ 7864/1974, ΑρχΝ ΚΣΤ', 1975, ό.π., σελ. 61 επ. (έμπρακτη αμφισβήτηση της πατρότητας με θέση υπογραφής και σφραγίδας σε αρχιτεκτονικά σχέδια προσώπου άλλου από τον πραγματικό δημιουργό), ΕφΑθ 206/1988, ΕλλΔικ 31, 1990, σελ. 384 επ. (αμφισβήτηση της πατρότητας με την εμφάνιση ως συγγραφέα βιβλίου προσώπου άλλου από τον πραγματικό συγγραφέα), ΕφΑθ 631/1990, ΕλλΔικ 32, 1991, ό.π., σελ. 206 επ., (παράλειψη μνείας του ονόματος στιχουργού/συνθέτη σε δίσκο χωρίς ρητή αμφισβήτηση της πατρότητας), ΕφΘεσ 3321/1998, ΕπισκΕΔ Β', 1999, ό.π., σελ. 565 επ. (αποσιώπηση ονόματος πραγματικού στιχουργού και συνθέτη τραγουδιών που περιέχονται σε κασέτα και εμφάνιση άλλου προσώπου ως δημιουργού τους), ΜονΠρωτΑθ 223/2003, ΝΟΜΟΣ (ανατύπωση και κυκλοφορία σκίτσων - γελοιογραφιών και αντίστοιχων κειμένων που είχε συντάξει ο ενάγων με αναγραφή του ονόματός του μόνο ως σκιτσογράφου και όχι ως συγγραφέα των κειμένων)

²⁵⁰ Βλ. Μ.Θ. Μαρίνο, Πνευματική Ιδιοκτησία, ό.π., σελ. 178, Δ. Καλλινίκου, Πνευματική Ιδιοκτησία και Συγγενικά Δικαιώματα, ό.π., σελ. 89, Γ. Κουμάντο, Πνευματική Ιδιοκτησία, ό.π., σελ. 259-260.

²⁵¹ Βλ. Γ. Κουμάντο, Πνευματική Ιδιοκτησία, ό.π., σελ. 260

²⁵² Βλ. Δ. Καλλινίκου, Πνευματική Ιδιοκτησία και Συγγενικά Δικαιώματα, ό.π., σελ. 89, Γ. Μιχαηλίδη – Νουάρο, σχόλιο στην ΠρωτΑθ. 1444/1935, Θέμις ΜΖ', 1936, σελ. 35, ο οποίος αναφέρει ότι με τέτοιες συμφωνίες στην περίπτωση συλλογικών έργων επιδιώκεται «η διευκόλυνσις της συντάξεως και κυκλοφορίας των συλλογικών τούτων έργων», Α. Σακελλαρόπουλο, Ν.Δ. 14, 1958, ό.π., σελ. 412, που αναφέρει ότι κάμψη του ηθικού δικαιώματος της αναγνώρισης της πατρότητας δικαιολογείται «προκειμένου να μην παρακωλυθή η πραγμάτωσις του διωκόμενου, δια της συνεργασίας πλειόνων, σκοπού» Αντίθετα, όμως, η νομολογία δέχεται ότι αποτελεί προσβολή της εξουσίας αναγνώρισης της πατρότητας η μη αναγραφή του ονόματος του δημιουργού σε εγκυκλοπαίδειες (Πρωτ.Αθ. 1444/1935, Θέμις ΜΖ, 1936, σελ. 33 επ.), η μη αναγραφή στο εξώφυλλο του δίσκου του ονόματος του συνθέτη και στιχουργού (ΜονΠρωτΑθ. 1293/1987, ΝοΒ 35, 1987, σελ. 1423 επ., με σχόλιο Δ. Καλλινίκου και ΕΕμπΔ ΛΘ', 1988, σελ. 143 επ.), η μη αναγραφή του ονόματος του δημιουργού των στίχων επτά τραγουδιών και της μουσικής ενός από αυτά (ΕφΑθ 631/1990, ΕλλΔικ 32, 1991, ό.π., σελ. 207), η θεατρική παρουσίαση διασκευασμένου έργου, χωρίς αναφορά του ονόματος του συγγραφέα του (ΠολΠρωτΑθ1607/1992, ΕΕμπΔ 1994, σελ. 291 επ.), η μετάδοση τραγουδιών σε τηλεοπτική εκπομπή, χωρίς μνεία, γραπτή ή προφορική, του ονόματος των δημιουργών (συνθετών/στιχουργών) (ΕιρΑθ 1357/1997, ΔΕΕ 12, 1997, σελ. 1166 επ, ΕιρΑθ 1478/1997, ΑρχΝ ΜΘ', 1998, σελ. 236 επ., με σχόλιο Κρίππα)

²⁵³ άρθρο 50 παρ. 1 του ν. 2121/1993: «Οι ερμηνευτές ή εκτελεστές καλλιτέχνες έχουν καθ' όλη τη διάρκεια της ζωής τους το δικαίωμα αναγνώρισης και προβολής της πατρότητάς τους πάνω στην ερμηνεία ή την εκτέλεσή τους...»

φωτογράφου (άρθρο 38 παρ. 4 εδ. α και άρθρο 72 παρ. 5)²⁵⁴ και του μεταφραστή (άρθρο 33 παρ. 7).²⁵⁵

iii. Εξουσία περιφρούρησης της ακεραιότητας του έργου: Με το σημείο δ) της παραγράφου 1 του άρθρου 4 του ν. 2121/1993 αναγνωρίζεται στο δημιουργό η εξουσία «της απαγόρευσης κάθε παραμόρφωσης, περικοπής ή άλλης τροποποίησης του έργου του, καθώς και κάθε προσβολής του δημιουργού οφειλόμενης στις συνθήκες παρουσίασης του έργου στο κοινό».²⁵⁶ ²⁵⁷ Στην παράγραφο 1 του άρθρου 6 δις της Διεθνούς Σύμβασης της Βέρνης – Παρισιού αναγνωρίζεται επίσης στο δημιουργό το δικαίωμα «να αντιταχθή εις πάσαν παραμόρφωσιν, ακρωτηριασμόν ή άλλην τροποποίησιν του έργου τούτου ή εις πάσαν άλλην προσβολήν του αυτού έργου θιγούσας την τιμήν ή την φήμην του».

Η πιο πάνω εξουσία εκφράζει την εξουσία του δημιουργού να διεκδικεί σε κάθε στιγμή την απρόσβλητη παρουσία του έργου του στον κοινωνικό χώρο. Εξασφαλίζει την ύπαρξη του έργου με τη μορφή και το περιεχόμενο που ο δημιουργός αρχικά επέλεξε και του έδωσε καθώς και την προσήκουσα εμφάνισή του στον κοινωνικό χώρο.²⁵⁸ Επιτρέπει στο δημιουργό να αποτρέπει κάθε αλλοίωση του έργου του, με την οποία θίγεται η προσωπικότητά του, όπως εκδηλώνεται σε αυτό.²⁵⁹

²⁵⁴ άρθρο 38 παρ. 4 εδ. α του ν. 2121/1993: «Σε κάθε δημοσίευση φωτογραφίας, πρέπει να αναφέρεται το όνομα του φωτογράφου...» και άρθρο 72 παρ. 5: «Το άρθρο 38 παρ. 4 εδαφ. α' του παρόντος νόμου εφαρμόζεται για τη δημοσίευση οποιασδήποτε φωτογραφίας». Από τη διάταξη της παραγράφου 5 του άρθρου 72 προκύπτει ότι η αναγραφή του ονόματος είναι υποχρεωτική για όλες τις φωτογραφίες, ακόμη και για εκείνες που δε θεωρούνται πρωτότυπες. (βλ. Καλλινίκου, Πνευματική Ιδιοκτησία και Συγγενικά Δικαιώματα, ό.π., σελ. 90)

²⁵⁵ άρθρο 33 παρ. 7 του ν. 2121/1993: «Το όνομα του μεταφραστή αναφέρεται υποχρεωτικά και με εμφανή τρόπο στη σελίδα του κύριου τίτλου του βιβλίου. Μετά από συμφωνία με τον εκδότη, το όνομα του μεταφραστή μπορεί να αναφέρεται και στο εξώφυλλο του βιβλίου»

²⁵⁶ Στην παράγραφο 1 του άρθρου 50 του ν. 2121/1993 αναγνωρίζεται το δικαίωμα περιφρούρησης της ακεραιότητας των ερμηνευτών ή εκτελεστών καλλιτεχνών: «Οι ερμηνευτές ή εκτελεστές καλλιτέχνες έχουν καθ' όλη της διάρκειας της ζωής τους ...το δικαίωμα της απαγόρευσης κάθε παραμόρφωσης της ερμηνείας ή της εκτέλεσης αυτής». Επίσης για τα οπτικοακουστικά έργα προβλέπεται στο εδάφιο δ της παραγράφου 1 του άρθρου 34 ότι: «Για κάθε παραμόρφωση, περικοπή ή άλλη τροποποίηση της οριστικής μορφής του οπτικοακουστικού έργου, όπως έχει εγκριθεί από τον πνευματικό δημιουργό, απαιτείται προηγούμενη άδεια αυτού». Πριν το ν. 2121/1993, το άρθρο 15 του ν. 2387/1920 προέβλεπε ότι «ο εκδοχέας των δικαιωμάτων συγγραφώς ή καλλιτέχονα δεν δικαιούται να επιφέρει την ελάχιστην μεταβολήν επί του έργου άνευ της συναινέσεως τούτου».

²⁵⁷ Στο άρθρο 14 του γερμανικού νόμου για την πνευματική ιδιοκτησία με τίτλο «παραμόρφωση του έργου» ορίζεται ότι: «Ο δημιουργός δικαιούται να απαγορεύσει μία παραμόρφωση ή άλλη προσβολή του έργου, η οποία είναι ικανή να θέσει σε κίνδυνο τα έννομα πνευματικά ή προσωπικά του συμφέροντα πάνω στο έργο».

²⁵⁸ Βλ. Α. Παπαδοπούλου, ό.π., σελ. 66

²⁵⁹ Βλ. Γ. Κουμάντο, Πνευματική Ιδιοκτησία, ό.π., σελ. 261, Τ. Ιωάννου, Κ. Λυκιαρδόπουλο, ό.π., σελ. 167. Βλ. όμως και διάκριση ανάμεσα σε έμμεση και άμεση προσβολή του δικαιώματος της ακεραιότητας σε Α. Παπαδοπούλου, ό.π., σελ. 67 - 68: Σύμφωνα με τη θέση αυτή ταυτόχρονη προσβολή ορισμένων έννομων αγαθών της προσωπικότητας (η οποία περιλαμβάνει την τιμή και την

Με την άσκηση του δικαιώματος αυτού εμποδίζεται η τροποποίηση του έργου που αποτελεί παραβίαση του δικαιώματος του δημιουργού για σεβασμό του έργου του.²⁶⁰ Εκτός από την προστασία της προσωπικότητας του δημιουργού, με την αναγνώριση του δικαιώματος περιφρούρησης της ακεραιότητας του έργου εξυπηρετείται και το συμφέρον του ευρύτερου κοινωνικού συνόλου για τη διατήρηση αληθινής και ανόθευτης πολιτιστικής κληρονομιάς.²⁶¹

Το δικαίωμα περιφρούρησης της ακεραιότητας του έργου περιλαμβάνει: α) την εξουσία του δημιουργού να απαγορεύει κάθε παραμόρφωση, περικοπή ή άλλη τροποποίηση του έργου, που πραγματοποιείται από τρίτο, καθώς και την παρουσίαση του έργου του υπό συνθήκες που τον προσβάλλουν (αρνητική εκδήλωση του δικαιώματος). Για την ενεργοποίηση του δικαιώματος της περιφρούρησης της ακεραιότητας του έργου αρκεί οποιαδήποτε μεταβολή σε αυτό από τρίτο, χωρίς να ενδιαφέρει εάν με τη μεταβολή αυτή επέρχεται βελτίωση ή χειροτέρευση του έργου.²⁶² Και αυτό για το λόγο ότι μόνο ο δημιουργός μπορεί να εκτιμήσει εάν μια τροποποίηση θίγει ή όχι την καλλιτεχνική του υπόληψη.²⁶³ β) την εξουσία να τροποποιεί και να επεμβαίνει ο ίδιος στο έργο του (θετική εκδήλωση του δικαιώματος).²⁶⁴

Προσβολή του δικαιώματος περιφρούρησης της ακεραιότητας του έργου του δημιουργού συνιστά η αφαίρεση του ονόματος του δημιουργού από το έργο εικαστικών τεχνών²⁶⁵, η προσθήκη υποσημειώσεων σε ιστορικό έργο²⁶⁶, η μεταβολή της εμφάνισης, σύνθεσης και τακτοποίησης της ύλης βιβλίου²⁶⁷, η προσθήκη και άλλων νέων σκηνών από σκηνοθέτη, στον οποίο είχε ανατεθεί μόνο η νέα σύνθεση (μοντάζ) της ταινίας²⁶⁸, η αλλοίωση στίχων γνωστού ποιήματος και η χρησιμοποίησή

φήμη του προσώπου) υπάρχει σε περίπτωση έμμεσης προσβολής του δικαιώματος της ακεραιότητας, όταν δηλαδή υπάρχει προσβολή του δημιουργού οφειλόμενη στις συνθήκες παρουσίασης του έργου. Αντίθετα, στην περίπτωση άμεσης προσβολής, ευθείας δηλαδή επενέργειας πάνω στο έργο, η προσβολή των έννομων αγαθών της προσωπικότητας του δημιουργού είναι ενδεχόμενη.

²⁶⁰ Βλ. Α. Κοτσίρη, Δίκαιο Πνευματικής Ιδιοκτησίας, ό.π., σελ. 114

²⁶¹ Βλ. Τ. Ιωάννου, Κ. Λυκιαρδόπουλο, ό.π., σελ. 167 και Α. Παπαδοπούλου, ό.π., σελ. 76

²⁶² Ο ελληνικός νόμος ορίζει ευρύτερα το περιεχόμενο του δικαιώματος περιφρούρησης της ακεραιότητας του δημιουργού σε σύγκριση προς τη Διεθνή Σύμβαση της Βέρνης, η οποία αναγνωρίζει το δικαίωμα περιφρούρησης της ακεραιότητας μόνο στις περιπτώσεις βλαπτικών τροποποιήσεων του έργου. Βλ. σχετικά Γ. Κουμάντο, Πνευματική Ιδιοκτησία, ό.π., σελ. 262, Δ. Καλλινίκου, ό.π., σελ. 91, Α. Κοτσίρη, ό.π., σελ. 114, 115, Μ.Θ. Μαρίνο, Πνευματική Ιδιοκτησία, ό.π., σελ. 173

²⁶³ Βλ. Τ. Ιωάννου-Κ. Λυκιαρδόπουλο, ό.π., σελ. 168-169

²⁶⁴ Βλ. Γ. Κουμάντο, Πνευματική Ιδιοκτησία, ό.π., σελ. 262-263, Α. Παπαδοπούλου, σελ. 65, 66-67, Κ. Ασπρογέρακα – Γρίβα, ό.π., σελ. 132 επ

²⁶⁵ ΑΠ 66/1933, Θέμης ΜΔ', 1933, ό.π., σελ. 450 επ.

²⁶⁶ ΕφΑθ 640/1935, ΕΕΝ Γ', 1936, σελ. 21 επ.

²⁶⁷ ΑΠ 171/1957, ΕΕΝ 25, 1958, ό.π., σελ. 265 επ.

²⁶⁸ Εισαγγ.ΠρωτΑθ 17/1963, ΕΠΒΙ Β', 1963, σελ. 82 επ.

τους σε διαφημιστικό κείμενο²⁶⁹, η μείωση της χρονικής διάρκειας ενός τραγουδιού με σύγχρονη αλλοίωση της δομής του κατά την εκτέλεση.²⁷⁰ Προσβολή του δικαιώματος περιφρούρησης της ακεραιότητας του συγγραφέα του έργου συνιστούν οι αυθαίρετες παρεμβολές, προσθήκες και αλλοιώσεις κατά τη μετάφραση, ενώ προσβολή του δικαιώματος του μεταφραστή για διατήρηση της ακεραιότητας της μετάφρασής του συνιστούν οποιεσδήποτε τροποποιήσεις στη μετάφραση.²⁷¹

Η προσβολή του δικαιώματος του δημιουργού για περιφρούρηση της ακεραιότητας του έργου του μπορεί να οφείλεται και στις συνθήκες παρουσίας του έργου: Η νομολογία έχει δεχθεί ότι προσβολή του ηθικού δικαιώματος του δημιουργού συνιστά η χρησιμοποίηση αντιγράφου ζωγραφικού έργου ως σκηνικού σε τηλεοπτική εκπομπή καθώς και η προβολή στην ίδια εκπομπή πινάκων ζωγραφικής του ίδιου δημιουργού, εφόσον αυτή η τηλεοπτική μετάδοση είναι *«αναμεμιγμένη με πρόσωπα και καταστάσεις αντίθετες και ξένες με την ιδεολογία του»* δημιουργού.²⁷² Προσβολή επίσης του ηθικού δικαιώματος του δημιουργού, η οποία ανάγεται στις συνθήκες παρουσίας του έργου, συνιστά η μετακίνηση αγάλματος από κεντρική πλατεία σε θέση λιγότερο κεντρική.²⁷³ Προσβολή οφειλόμενη στις συνθήκες παρουσίας συνιστά και η κακότεχνη εκτέλεση μουσικής σύνθεσης.²⁷⁴ Έχει κριθεί επίσης από τη νομολογία ότι η εγκατάσταση ιστοσελίδας στο διαδίκτυο, στην οποία παρουσιαζόταν το έργο της ενάγουσας συνοδευόμενο από προσβλητικούς χαρακτηρισμούς για το πρόσωπό της, σε περιβάλλον που δεν ανταποκρινόταν στην

²⁶⁹ ΜονΠρωτΑθ 7642/1977, ΕΕΝ 44, 1977, ό.π., σελ. 454 επ., ΠολΠρωτΑθ 1211/1978, ΕΕΝ 1979, ό.π., σελ. 118 επ.

²⁷⁰ ΜονΠρωτΑθ 1293/1987, ΝοΒ 35, 1987, ό.π., σελ. 1423 επ. (με σχόλιο Δ. Καλλινίκου) και ΕΕμπΔ ΛΘ', 1988, ό.π., σελ. 143 επ. και Δ. Σκούρτη, Τα συγγενικά δικαιώματα των φωνογραφικών εταιριών, ΔΕΕ 11, 1996, σελ. 1058

²⁷¹ Βλ. Μ. Διβόλη, Η μετάφρασις εν τω δικαίω της πνευματικής ιδιοκτησίας, Αθήνα, 1961, ό.π., σελ. 74 και 79-80

²⁷² ΕφΑθ 3403/1988, ΝοΒ 37, 1989, σελ. 441 επ

²⁷³ ΣτΕ 1465/1954, ΕΕΝ 22, 1955, σελ. 78 επ., με παρατηρήσεις Β. Μελά, Θέμις ΞΣΤ, 1955, σελ. 174 επ. με παρατηρήσεις Τ. Ιωάννου, ΝοΒ 2, 1954, σελ. 1212 επ με σημείωση Σακελλαρόπουλου, ΕφΔωδ 47/1956, ΝοΒ 4, 1956, ό.π., σελ. 861 επ., ΜονΠρωτΑθ 6809/1974, ΕΕΝ 41, 1974, ό.π., σελ. 695 επ.

²⁷⁴ ΕφΑθ 7545/1982, ΕΕμπΔ 34, 1983, σελ. 165 επ. Αντίθετα δε συνιστά προσβολή του ηθικού δικαιώματος του μουσικοσυνθέτη ή του στιχουργού η αυτούσια φωνογραφική αναπαραγωγή τραγουδιών ή και μουσικών έργων τους σε φωνογραφήματα με επιλογές από δικά τους μόνο μουσικά έργα ή και τραγούδια. Αυτούσια φωνογραφική αναπαραγωγή τραγουδιών ή και μουσικών έργων τους σε φωνογραφήματα με επιλογές από μουσικές επιτυχίες ή τραγούδια διαφόρων μουσικοσυνθετών ή και στιχουργών μπορεί να συνιστά προσβολή του ηθικού τους δικαιώματος μόνο εάν λόγω της συγκεκριμένης επιλογής τραγουδιών θίγεται, με αντικειμενικά κριτήρια, η καλλιτεχνική τους τιμή ή η προσωπικότητά τους (βλ. Δ. Σκούρτη, ΔΕΕ 11, 1996, ό.π., σελ. 1059)

προσωπικότητά της, συνιστούσε προσβολή του ηθικού δικαιώματός της οφειλόμενη στις συνθήκες παρουσίας του έργου.²⁷⁵

Σε περίπτωση που ο δημιουργός έχει αναθέσει σε τρίτο πρόσωπο την εκμετάλλευση του έργου του, η εξουσία περιφρούρησης παραμένει άμεσα συνδεδεμένη με την προσωπικότητά του και δε μεταβιβάζεται²⁷⁶, αλλά είναι δυνατόν να περιοριστεί συμβατικά.²⁷⁷

Άλλο θέμα που παρουσιάζει ενδιαφέρον όσο αφορά στο δικαίωμα περιφρούρησης της ακεραιότητας του έργου είναι το θέμα της σχέσης του ηθικού αυτού δικαιώματος και του δικαιώματος κυριότητας στην περίπτωση κυρίως έργων μοναδικής ενσωμάτωσης, οπότε γεννάται το ερώτημα εάν ο κύριος του έργου μπορεί να επιφέρει αλλοιώσεις στο έργο. Από τη θεωρία γίνεται δεκτό ότι σε περίπτωση αλλοίωσης του έργου υπερισχύει το ηθικό δικαίωμα του δημιουργού, ενώ σε περίπτωση καταστροφής υπερισχύει το δικαίωμα του κυρίου.²⁷⁸

²⁷⁵ ΜονΠρωτΑθ 1639/2001, ΝΟΜΟΣ, ΔΕΕ 2001, σελ. 858

²⁷⁶ ΑΠ 66/1933, Θέμις ΜΔ', ό.π., σελ. 450 επ., ΕφΑθ 640/1935, ΕΕΝ Γ', 1936, ό.π., σελ. 21 επ., ΜονΠρωτΑθ 1447/1961, ΕΠΒΙ Β', 1963, σελ. 93 επ (με παρατηρήσεις Τ. Ιωάννου)

²⁷⁷ Βλ. Κ. Ασπρογέρακα – Γρίβα, ό.π., σελ. 134 – 137, όπου εξετάζεται η δυνατότητα θετικής εκδήλωσης του δικαιώματος του δημιουργού για περιφρούρηση της ακεραιότητας του έργου (δηλαδή η δυνατότητα του δημιουργού να επιφέρει τροποποιήσεις στο έργο του) στην περίπτωση που έχει συναφθεί σύμβαση εκμετάλλευσης. Στην περίπτωση αυτή γίνεται δεκτό ότι πρέπει να ερμηνεύεται κάθε φορά η σχετική σύμβαση σύμφωνα με την καλή πίστη και να σταθμίζονται τα συμφέροντα του δημιουργού και του τρίτου προς τον οποίο έχει παραχωρηθεί το δικαίωμα εκμετάλλευσης προκειμένου να κριθεί εάν και ο δημιουργός μπορεί να τροποποιήσει το έργο του. βλ. επίσης και Κ. Ασπρογέρακα – Γρίβα, σελ. 139 – 142, όπου εξετάζεται η δυνατότητα του τρίτου προς τον οποίο έχει παραχωρηθεί το δικαίωμα εκμετάλλευσης ενός έργου να επιφέρει τροποποιήσεις στο έργο και γίνεται αναφορά σε περιπτώσεις συμβάσεων που από τη φύση τους συνάγεται η σιωπηρή συναίνεση του δημιουργού προκειμένου ο αντισυμβαλλόμενός του να προβεί στις αναγκαίες τροποποιήσεις του έργου. Α. Σακελλαρόπουλο, Ν.Δ. 14, 1958, ό.π., σελ. 414, Τ. Ιωάννου, Κ. Λυκιαρδόπουλο, ό.π., σελ. 167 επ., Γ. Κουμάντο, Πνευματική Ιδιοκτησία, ό.π. σελ. 266-267, Δ. Καλλινίκου, Πνευματική Ιδιοκτησία και Συγγενικά Δικαιώματα, ό.π., σελ. 91-92, Μ.Θ. Μαρίνο, Πνευματική Ιδιοκτησία, ό.π., σελ. 175, Λ. Κοτσίρη, Δίκαιο Πνευματικής Ιδιοκτησίας, ό.π., σελ. 116, ΜονΠρωτΑθ 1084/1964, Ν.Δ. 20, 1964, σελ. 63 επ, σύμφωνα με την οποία δεν αποκλείονται μεταβολές από τους εκδοχείς των δικαιωμάτων του συγγραφέα ή του καλλιτέχνη ύστερα από συναίνεση αυτών, αλλά αντίθετα οι πνευματικοί δημιουργοί δικαιούνται να επιτρέπουν διασκευές, τροποποιήσεις και άλλες μεταβολές των έργων τους, εφόσον οι μεταβολές αυτές δε θίγουν τις ιδέες του έργου και δεν αποδίδουν αντιλήψεις στο συγγραφέα που προσβάλλουν τη συγγραφική του φήμη, ΠολΠρωτΑθ 12558/1980, ΕΕμπΔ 1983, 514 επ., ΜονΠρωτΑθ 5606/1963, ΕΠΒΙ Β', 1963, ό.π., σελ. 64 επ., ΜονΠρωτΑθ 14751/1996, ΔΕΕ4, 1998, σελ. 843 επ. και ΕΕμπΔ 1996, σελ. 858 επ., σύμφωνα με την οποία η έκδοση μουσικής σύνθεσης σε δεύτερη εκτέλεση (label copy) από άλλο παραγωγό, με ή χωρίς την άδεια του αρχικού, όταν ειδικά του έχει μεταβιβαστεί το περιουσιακό δικαίωμα του πνευματικού δημιουργού, παρατηρείται τόσο γενικά, ώστε έχει διαπλαστεί σχετικό έθιμο περιοριστικό του δικαιώματος του πνευματικού δημιουργού

²⁷⁸ Βλ. Δ. Καλλινίκου, Πνευματική Ιδιοκτησία και Συγγενικά Δικαιώματα, ό.π., σελ. 92-94, Γ. Κουμάντο, Πνευματική Ιδιοκτησία, ό.π., σελ. 264-265, Μ.Θ. Μαρίνο, Πνευματική Ιδιοκτησία, ό.π., σελ. 173-174, Λ. Κοτσίρη, ό.π., σελ. 117-118, ΜονΠρωτΑθ 4714/1971, ΑρχΝ ΚΒ', 1971, σελ. 425 επ και ΕΕμπΔ ΚΒ', 1971, σελ. 462 επ. (με παρατηρήσεις Κ. Ασπρογέρακα – Γρίβα), η οποία δέχθηκε ότι η προσθήκη τέταρτου ορόφου σε ξενοδοχείο πολυτελείας παρά την αντίθεση του αρχιτέκτονα δεν προσβάλλει το δικαίωμα περιφρούρησης της ακεραιότητας του αρχιτέκτονα, αφού η τροποποίηση «γίνεται κατά τον πλέον ανώδυνον τρόπον δηλονότι χωρίς να παραβιάζεται ουσιωδώς και κατά τρόπο έντονο η αισθητική του κτιρίου» και επιπλέον με αυτήν «επιτυγχάνεται η κάλυψις της αδηρίτου ανάγκης

iv. Εξουσία προσπέλασης: Με το σημείο δ) της παραγράφου 1 του άρθρου 4 του ν. 211/1993 αναγνωρίζεται στο δημιουργό η εξουσία *«της προσπέλασης στο έργο του, έστω και αν το περιουσιακό δικαίωμα στο έργο ή η κυριότητα στον υλικό φορέα του έργου ανήκει σε άλλον, οπότε η προσπέλαση πρέπει να πραγματοποιείται κατά τρόπο που προκαλεί τη μικρότερη δυνατή ενόχληση του δικαιούχο»*.²⁷⁹ Αντίστοιχο δικαίωμα δεν αναγνωρίζεται από τη Σύμβαση της Βέρνης – Παρισιού.

Από το προσωπικό χαρακτήρα της έννομης σχέσης του δημιουργού με το έργο του πηγάζει ως φυσική συνέπεια το δικαίωμα του να επικοινωνεί με το έργο του, ακόμη κι αν ο υλικός φορέας στον οποίο έχει ενσωματωθεί το έργο ανήκει σε τρίτο πρόσωπο.²⁸⁰ Και αυτό για το λόγο ότι η πνευματική δημιουργία είναι μια έκφραση της προσωπικότητας του δημιουργού και το πνευματικό δημιούργημα δεν αποχωρίζεται τέλεια από αυτήν. Η επικοινωνία του δημιουργού με το έργο του είναι επικοινωνία με την ίδια του την προσωπικότητα σε μια ορισμένη στιγμή, τη στιγμή της δημιουργίας. Η επικοινωνία αυτή πρέπει σε κάθε περίπτωση να εξασφαλίζεται στο δημιουργό, είτε αυτή γίνεται για ευχαρίστηση, είτε προκειμένου να αντληθούν στοιχεία για παραπέρα δημιουργική δουλειά.²⁸¹

της επιβιώσεως της επιχειρήσεως» και ΜονΠρωτΑθ 276/2001, ΔΕΕ 2001, σελ. 599, ό.π., όπου έγινε δεκτό ότι η τροποποίηση της πολεοδομικής μελέτης του αρχιτέκτονα έγινε προκειμένου να εξυπηρετηθούν πρακτικές ανάγκες του κυρίου του έργου. Βλ. επίσης Α. Παπαδοπούλου, Η προστασία αρχιτεκτονικών έργων από τη σκοπιά του δικαίου της πνευματικής ιδιοκτησίας, ΕΛΛΔ 38, 1997, σελ. 1980, η οποία παρατηρεί ότι η μερική κατεδάφιση του κτιρίου του Φιξ, που εμποδίστηκε με την 154//1995 απόφαση της Επιτροπής Αναστολών του Συμβουλίου της Επικρατείας, δεν ήταν σε καμία περίπτωση δυνατό να θεμελιώσει προσβολή του ηθικού δικαιώματος του αρχιτέκτονα, αφού η μερική κατεδάφιση που ανεστάλη δε θα συνιστούσε αλλοίωση αισθητικού περιεχομένου, αλλά αντίθετα θα εντασσόταν στο πλαίσιο της νέας χρήσης του κτιρίου, η οποία νόμιμα αποφασίστηκε από τον ιδιοκτήτη και αποτελούσε μέρος του ευρύτερου προγράμματος κατασκευής του ιδιαίτερα κοινωνικής ωφέλειας έργου του μέτρο Αθηνών.

²⁷⁹ άρθρο 25 του γερμανικού νόμου για την πνευματική ιδιοκτησία με τίτλο *«Προσπέλαση σε έργα»* ορίζει ότι: *«(1) Ο δημιουργός μπορεί να απαιτήσει από τον κάτοχο του πρωτοτύπου ή του αντιγράφου του έργου του να του επιτρέψει την πρόσβαση στο πρωτότυπο ή το αντίγραφο, εφόσον αυτό είναι απαραίτητο για την παραγωγή αντιγράφων ή την επεξεργασία του έργου και δεν υπάρχουν δικαιώματα του κατόχου που να εναντιώνονται σε αυτό (2) Ο κάτοχος δεν είναι υποχρεωμένος να αποδώσει στο δημιουργό το πρωτότυπο ή το αντίγραφο του έργου»*.

²⁸⁰ Βλ. Α. Κοτσίρη, ό.π., σελ. 118.

²⁸¹ Βλ. Γ. Κουμάντο, Πνευματική Ιδιοκτησία, ό.π., σελ. 267-268, Δ. Καλλινίκου, Πνευματική Ιδιοκτησία και Συγγενικά Δικαιώματα, ό.π., σελ. 95. Σύμφωνα με την άποψη που υποστηρίζει την αυστηρή διάκριση μεταξύ δικαιώματος προσωπικότητας και ηθικού δικαιώματος, σκοπός της εξουσίας προσπέλασης είναι να καταστήσει δυνατή τη δημοσίευση του έργου, εφόσον είναι ακόμα αδημοσίευτο ή την άσκηση άλλων περιουσιακών εξουσιών, να συνδράμει γενικότερα στη δημιουργική διαδικασία και να βοηθήσει την ενδεχόμενη καταγραφή των έργων του δημιουργού. (βλ. Μ.Θ. Μαρίνο, Πνευματική Ιδιοκτησία, ό.π., σελ. 178)

Πρακτική εφαρμογή έχει η εξουσία προσπέλασης για τα έργα μοναδικής ενσωμάτωσης, όπως τα εικαστικά έργα, τα χειρόγραφα λογοτεχνικού έργου υπό έκδοση, έργα από τα οποία σώζονται σπάνια αντίτυπα.²⁸²

Σε περίπτωση σύγκρουσης του πιο πάνω ηθικού δικαιώματος με το δικαίωμα κυριότητας τρίτου στον οποίο έχει μεταβιβαστεί το έργο, πρέπει να γίνει στάθμιση των εκατέρωθεν συμφερόντων, η οποία καταλήγει υπέρ της επικράτησης του ηθικού δικαιώματος, εφόσον αυτή γίνεται με τρόπο που ενοχλεί όσο γίνεται λιγότερο τον κύριο του έργου.²⁸³

ν. Εξουσία υπαναχώρησης/μετάνοιας: Με το σημείο ε) της παραγράφου 1 του άρθρου 4 του ν. 2121/1993 παρέχεται στο δημιουργό η εξουσία *«προκειμένου περί έργων λόγου ή επιστήμης, της υπαναχώρησης από συμβάσεις μεταβίβασης του περιουσιακού δικαιώματος ή εκμετάλλευσής του ή άδειας εκμετάλλευσής του εφόσον αυτό είναι αναγκαίο για την προστασία της προσωπικότητας του εξαιτίας μεταβολής στις πεποιθήσεις του ή στις περιστάσεις και με καταβολή αποζημίωσης στον αντισυμβαλλόμενο για τη θετική του ζημία»*. Στην παράγραφο 2 του ίδιου άρθρου ορίζεται ότι *«η υπαναχώρηση ενεργεί μετά την καταβολή αποζημίωσης. Αν, μετά την υπαναχώρηση, ο δημιουργός αποφασίσει και πάλι να προβεί σε μεταβίβαση ή εκμετάλλευση του έργου ή έργου παραπλήσιου, οφείλει κατά προτεραιότητα να προσφέρει στον παλαιό αντισυμβαλλομένο του τη δυνατότητα να ανακαταρτίσει την παλαιά σύμβαση με όρους όμοιους ή ανάλογους προς εκείνους που ίσχυαν κατά το χρόνο της υπαναχώρησης»*.^{284 285} Αντίστοιχο δικαίωμα δεν προβλέπεται στη Διεθνή Σύμβαση της Βέρνης – Παρισιού.

²⁸² Βλ. Δ. Καλλινίκου, Πνευματική Ιδιοκτησία και Συγγενικά Δικαιώματα, ό.π., σελ. 95, Μ.Θ. Μαρίνο, Πνευματική Ιδιοκτησία, ό.π., σελ. 178

²⁸³ Βλ. Γ. Κουμάντο, Πνευματική Ιδιοκτησία, ό.π., σελ. 268, Δ. Καλλινίκου, Πνευματική Ιδιοκτησία και Συγγενικά Δικαιώματα, ό.π., σελ. 95-96, Μ.Θ. Μαρίνο, Πνευματική Ιδιοκτησία, ό.π., σελ. 179 και Λ. Κοτσίρη, Δίκαιο Πνευματικής Ιδιοκτησίας, ό.π., σελ. 118, ο οποίος μάλιστα θέτει και ως πρόσθετη προϋπόθεση του δικαιώματος την επίκληση *«κάποιας ανάγκης»*, παρόλο που δεν αναφέρεται ρητά στο νόμο

²⁸⁴ Το άρθρο 42 του γερμανικού νόμου για την πνευματική ιδιοκτησία ρυθμίζει ιδιαίτερα αναλυτικά το *«δικαίωμα ανακλήσεως λόγω μεταβολής πεποιθήσεων»* του δημιουργού που έχει αντίστοιχο περιεχόμενο με το δικαίωμα μετένοιας του ν. 2121/1993: *«(1) Ο δημιουργός μπορεί να προβεί σε ανάκληση του δικαιώματος για την εκμετάλλευση του έργου του που μεταβιβάστηκε σε τρίτον εάν το έργο δεν ανταποκρίνεται πια στις πεποιθήσεις του και εξαιτίας του γεγονότος αυτού η παραπέρα εκμετάλλευση του έργου δεν μπορεί, με βάση την αρχή της καλής πίστης, να απαιτηθεί. Ο δικαιούχος του δημιουργού μπορεί να αιτιολογήσει την ανάκληση, εάν αποδείξει ότι ο δημιουργός είχε το δικαίωμα ανάκλησης πριν από το θάνατό του και εμποδίστηκε στο να προβεί σε αυτήν ή όρισε την ανάκληση με τη διαθήκη του. (2) Δεν επιτρέπεται εκ των προτέρων παραίτηση από το δικαίωμα ανάκλησης. Η άσκησή του δεν μπορεί να αποκλειστεί. (3) Ο δημιουργός οφείλει να αποζημιώσει κατάλληλα τον τρίτο που έχει το δικαίωμα εκμετάλλευσης. Η αποζημίωση πρέπει να καλύπτει τουλάχιστον τα έξοδα, στα οποία προέβη ο τρίτος που*

Η αναγνώριση του δικαιώματος αυτού ξεκινά από τη σκέψη ότι ολόκληρη η πνευματική ζωή των ανθρώπων βρίσκεται μέσα σε ρεύμα δυναμικής εξέλιξης, πολιτικής, ιδεολογικής, νομοθετικής, κοινωνικής, επιστημονικής²⁸⁶ και δικαιολογείται από λόγους που αφορούν στην προστασία της προσωπικότητας του δημιουργού και των πνευματικών συμφερόντων του σε σχέση με το έργο.²⁸⁷ Οι λόγοι που καθιστούν δικαιολογημένη την άσκηση του δικαιώματος μετάνοιας μπορεί είναι: α) υποκειμενικοί, στους οποίους εντάσσονται οι μεταβολές που εμφανίζονται στις επιστημονικές θέσεις του δημιουργού, στις θρησκευτικές του αντιλήψεις, στις πολιτικές, ηθικές και κοινωνικές του απόψεις και τέλος στις αισθητικές και γενικά στις πνευματικές του προτιμήσεις.²⁸⁸ Δεν είναι απαραίτητο να υποκατασταθεί η παλαιότερη άποψη από νέα, θετικά εκφερόμενη, αλλά αρκεί μόνο η εγκατάλειψη της αρχικής άποψης.²⁸⁹ Για παράδειγμα μπορεί να έχει μεταβιβαστεί έργο που προπαγανδίζει αντιχριστιανικές ή αντιθεϊστικές ιδέες ενώ ο δημιουργός στη συνέχεια γίνεται πιστός χριστιανός ή κληρικός²⁹⁰ β) αντικειμενικοί, στους οποίους εντάσσονται οι μεταβολές των εξωτερικών καταστάσεων, όπως γεγονότα που μεταβάλλουν έντονα την πολιτική και κοινωνική κατάσταση, εμπόλεμες καταστάσεις, νέες επιστημονικές ανακαλύψεις.²⁹¹ Για παράδειγμα μετά την κατάρτιση της σύμβασης μεταβίβασης ενός

έχει το δικαίωμα εκμετάλλευσης μέχρι την άσκηση του δικαιώματος ανάκλησης. Στις δαπάνες αυτές δε συνυπολογίζονται οι δαπάνες που έχουν αποδώσει ήδη οφέλη. Η ανάκληση καθίσταται ενεργή, όταν ο δημιουργός αποκαθιστά τα έξοδα ή παρέχει ασφάλεια για αυτά. Ο φορέας του δικαιώματος εκμετάλλευσης μπορεί να ανακοινώσει τα έξοδα στον δημιουργό μέσα σε προθεσμία τριών μηνών από τη δήλωση της ανάκλησης. Εάν δεν εκπληρώσει αυτή την υποχρέωση, τότε η ανάκληση καθίσταται ενεργή με την πάροδο της προθεσμίας αυτής. (4) Εάν ο δημιουργός θέλει μετά την ανάκληση να εκμεταλλευτεί ξανά το έργο, υποχρεούται να παρέχει στον προηγούμενο φορέα του δικαιώματος εκμετάλλευσης αντίστοιχο δικαίωμα εκμετάλλευσης με ανάλογους όρους... »

²⁸⁵ Για την αναγνώριση του δικαιώματος της μετάνοιας πριν από τη ρητή πρόβλεψή του από το ν. 2121/1993 βλ. Τ. Ιωάννου – Κ. Λυκιαρδόπουλο, ό.π., σελ. 161, Κ. Ασπρογέρακα – Γρίβα, ό.π., σελ. 107 επ., Σούρλα, ΕρμΑΚ, ό.π., άρθρο 60, αρ. 10, Μ. Διβόλη, ό.π., σελ. 71 - 73, Γ. Πλαγιανάκο, ΕλλΔικ 7, 1966, ό.π., σελ. 134-135.

²⁸⁶ Βλ. Α. Κοτσίρη, ό.π., σελ. 119

²⁸⁷ Βλ. Γ. Κουμάντο, Πνευματική Ιδιοκτησία, ό.π., σελ. 269

²⁸⁸ Βλ. Α. Δεσποτίδου – Α. Παπαδοπούλου, Επιστημονική Επετηρίδα ΔΣΘ 13, 1992, ό.π., σελ. 158, 170, Α. Κοτσίρη, ό.π., σελ. 119, Μ. Διβόλη, ό.π., σελ. 71, Γ. Πλαγιαννάκο, ΕλλΔικ 7, 1966, ό.π., σελ. 134 που αναφέρει ότι «Η τοιαύτη μεταβολή αποτελεί συνέπεια της ελευθερίας του σκέπτεσθαι, ης κυρίως έχει ανάγκη ο πνευματικός δημιουργός προς ελευθέραν εκδίπλωσιν της ιδίας αυτού προσωπικότητος»

²⁸⁹ Α. Δεσποτίδου – Α. Παπαδοπούλου, Επιστημονική Επετηρίδα ΔΣΘ 13, 1992, ό.π., σελ. 170.

²⁹⁰ Βλ. Γ. Κουμάντο, Πνευματική Ιδιοκτησία, ό.π., σελ. 270

²⁹¹ Βλ. Α. Δεσποτίδου – Α. Παπαδοπούλου, Επιστημονική Επετηρίδα ΔΣΘ 13, 1992, ό.π., σελ. 170, Α. Κοτσίρη, Δίκαιο Πνευματικής Ιδιοκτησίας, ό.π., σελ. 119. ΠολΠρωτΑθ 8319/1976, ΝοΒ 25, 1977, σελ. 95 επ., η οποία διέταξε την απόσυρση από την κυκλοφορία των βιβλίων που είχαν εκδοθεί χωρίς άδεια του συγγραφέα για το λόγο, μεταξύ άλλων, ότι η κυκλοφορία των βιβλίων αυτών επιδρά «δυσμενώς επί της επιδιωκομένης, επισήμως, ομαλότητας και Εθνικής Ενότητας, εν όψει των κρίσιμων περιστάσεων, ας διέρχεται η χώρα, δια της...δημοσίας προβολής ανεπίκαιρων και μη εξυπηρετούντων

έργου δημοσιεύονται νέα έργα που ανατρέπουν τους ισχυρισμούς του δημιουργού και καθιστούν επιζήμια για την υπόληψή του τη διάδοση του έργου του ή μεταβιβάζεται ένα έργο με ιστορικές απόψεις του συγγραφέα, το οποίο όταν δημοσιευθεί σε κατοπινές εποχές εμπόλεμης κατάστασης παίρνει χαρακτήρα προδοτικό ή μετά τη μεταβίβαση ενός έργου ανακαλύπτεται νέο υλικό, που επιτρέπει στο δημιουργό να δημιουργήσει σε άλλη βάση το έργο του.²⁹² Αντίθετα, σε καμία περίπτωση, οικονομικά κίνητρα ή αλλαγή των περιστάσεων εκμετάλλευσης (π.χ. αξία των εκδοθέντων βιβλίων, σύνολο εξόδων) δεν δικαιολογούν την άσκηση του δικαιώματος μετάνοιας.²⁹³

Και στην περίπτωση συνδρομής υποκειμενικών και στην περίπτωση συνδρομής αντικειμενικών λόγων πρέπει η δυσαρμονία που δημιουργείται μεταξύ δημιουργού και έργου να είναι σε τέτοιο βαθμό σημαντική, ώστε να διακινδυνεύουν στοιχεία της προσωπικότητας του δημιουργού.²⁹⁴ Στις παραπάνω περιπτώσεις η ανάγκη προστασίας της προσωπικότητας του δημιουργού υπερισχύει και δικαιολογεί την κάμψη της αρχής της δεσμευτικότητας των συμβάσεων.²⁹⁵ Το δικαίωμα μετάνοιας χορηγείται μόνο για τις συμβάσεις εκμετάλλευσης που αφορούν έργα λόγου ή επιστήμης, για το λόγο ότι μόνο στα έργα αυτά είναι δυνατόν να περιέχονται καταρχήν ιδέες, σκέψεις, θεωρίες, κρίσεις που να βρίσκονται σε συμφωνία ή ασυμφωνία με τη συνείδηση του δημιουργού,²⁹⁶ και ασκείται μόνο ύστερα από την καταβολή στον αντισυμβαλλόμενο της θετικής ζημίας που υπέστη.²⁹⁷

3. Μάλιστα, η παράγραφος 1 του άρθρου 5 του Συντάγματος, στο βαθμό που αυτή κατοχυρώνει και το δικαίωμα οικονομικής ελευθερίας του προσώπου, είναι

ομαλόν σκοπόν, γεγονότων και καταστάσεων, παρωχημένου χρόνου», εκθέτοντας έτσι «τον συγγραφέα, ..., σοβαρώς και εις κίνδυνον ποινικής διώξεως, κατά τας διατάξεις περί Τύπου...»

²⁹² Βλ. Κ. Ασπρογέρακα – Γρίβα, ό.π., σελ. 107-108, Γ. Κουμάντο, Πνευματική Ιδιοκτησία, ό.π., σελ. 270

²⁹³ Βλ. Μ.Θ. Μαρίνο, Πνευματική Ιδιοκτησία, ό.π., σελ. 180

²⁹⁴ Βλ. Α. Δεσποτίδου – Α. Παπαδοπούλου, Επιστημονική Επετηρίδα ΔΣΘ 13, 1992, ό.π., σελ. 170

²⁹⁵ Βλ. Γ. Κουμάντο, Πνευματική Ιδιοκτησία, ό.π., σελ. 269, Μ.Θ. Μαρίνο, Πνευματική Ιδιοκτησία, ό.π., σελ. 179-180

²⁹⁶ Βλ. Γ. Κουμάντο, Πνευματική Ιδιοκτησία, ό.π., σελ. 269, Λ. Κοτσίρη, Δίκαιο Πνευματικής Ιδιοκτησίας, ό.π., σελ. 120, Μ.Θ. Μαρίνο, Πνευματική Ιδιοκτησία, ό.π., σελ. 179, υποσ. 140, Καλλινίκου, Πνευματική Ιδιοκτησία και Συγγενικά Δικαιώματα, ό.π., σελ. 97, υποσ. 50

²⁹⁷ Βλ. Γ. Κουμάντο, Πνευματική Ιδιοκτησία, ό.π., σελ. 270, Λ. Κοτσίρη, Δίκαιο Πνευματικής Ιδιοκτησίας, ό.π., σελ. 120, Μ.Θ. Μαρίνο, Πνευματική Ιδιοκτησία, ό.π., σελ. 180, Δ. Καλλινίκου, Πνευματική Ιδιοκτησία και Συγγενικά Δικαιώματα, ό.π., σελ. 97. Και πριν τη ρητή πρόβλεψη του δικαιώματος μετάνοιας από το ν. 2121/1993 βλ. ΜονΠρωτΑθ 5606/1963, ΕΠΒΙ Β', 1963, σελ. 64 επ., όπου ως προϋπόθεση «της απαγορεύσεως της κυκλοφορίας» τίθεται η καταβολή προηγούμενης αποζημίωσης

δυνατό να έχει εφαρμογή και στις περιουσιακές εξουσίες που περιέχονται στην πνευματική ιδιοκτησία, πράγμα που θα είχε ιδιαίτερη πρακτική συνέπεια στην περίπτωση που θα γινόταν δεκτό ότι οι εξουσίες αυτές δεν καλύπτονται από την εγγύηση του άρθρου 17 του Συντάγματος.²⁹⁸

Η οικονομική ελευθερία της παραγράφου 1 του άρθρου 5 του Συντάγματος καλύπτει και τα περιουσιακά δικαιώματα που απορρέουν από το δικαίωμα της πνευματικής ιδιοκτησίας, καθώς αυτά είναι ουσιώδη για την άσκηση της ελεύθερης οικονομικής δραστηριότητας του δημιουργού. Έτσι προστατεύεται η δυνατότητα απόκτησης οικονομικών αγαθών και η δημιουργία περιουσίας του πνευματικού δημιουργού.²⁹⁹

Το έργο αποτελεί αυτόνομο οικονομικό αγαθό με το οποίο ο δημιουργός συμμετέχει στις συναλλαγές, π.χ. με την παραχώρηση άδειας εκμετάλλευσης ή τη μεταβίβασή του.³⁰⁰ Τα τελευταία μάλιστα χρόνια με την αυξημένη διαμεσολάβηση στην εκμετάλλευση έργων και την αλματώδη ανάπτυξη της πληροφορικής τεχνολογίας έχει δημιουργηθεί μια γιγαντιαία πολιτιστική βιομηχανία με διεθνή δραστηριότητα (copyright industry), στην οποία ανήκουν εκδότες, δημόσιες και ιδιωτικές βιβλιοθήκες, καταστήματα εκμίσθωσης ταινιών βίντεο, φωνογραφικές εταιρίες, ραδιοτηλεοπτικοί σταθμοί, η βιομηχανία παραγωγής οπτικοακουστικών έργων, θεατρικοί οργανισμοί και κινηματογράφοι.³⁰¹ Με την αυξανόμενη αυτή σημασία της πολιτιστικής βιομηχανίας παρατηρείται βαθμιαία απορρόφηση του δικαίου της πνευματικής ιδιοκτησίας από το οικονομικό δίκαιο και μετατόπιση του

²⁹⁸ Βλ. Γ. Κασιμάτη, ΝοΒ 29, 1981, ό.π., σελ. 7. Για το θέμα της προστασίας της πνευματικής ιδιοκτησίας από το άρθρο 17 του Συντάγματος βλ. Ενότητα Ι.

²⁹⁹ Βλ. Scholz σε Mautz – Dürig Grundgesetz, Kommentar, Band I, Papier LFG 20, Art 5 III, Randnummer 50, σελ. 123, όπου αναφέρεται ότι τα περιουσιακά δικαιώματα του δημιουργού προστατεύονται από την συνταγματικά κατοχυρωμένη οικονομική ελευθερία (Βλ. και πιο κάτω Ενότητα Ι, Κεφάλαιο Δ, παράγραφο β). Βλ. επίσης για τις σκέψεις αυτές, οι οποίες διατυπώνονται στο χώρο της βιομηχανικής ιδιοκτησίας Β. Σκουρή, Η συνταγματική προστασία της διαφήμισης στην Ελλάδα, ό.π., σελ. 23, Α. Γέροντα, Δημόσιο Οικονομικό Δίκαιο, ό.π., σελ. 304 – 305, υποσ. 20, Θ. Λιακόπουλο, Η συνταγματική προστασία της βιομηχανικής ιδιοκτησίας, ό.π., σελ. 12-13, Βλ. όμως και Β. Αντωνόπουλο, Δίκαιο Βιομηχανικής Ιδιοκτησίας, Γενικό Μέρος, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα –Θεσσαλονίκη, 2002, ο οποίος, αναφερόμενος στην άποψη που υποστηρίζει ότι η βιομηχανική ιδιοκτησία εμπίπτει στην προστασία της οικονομικής ελευθερίας, παρατηρεί ότι η άποψη αυτή «έχει καταρχήν όλα τα μειονεκτήματα κάθε άποψης που φέρει έντονα ατομιστικό χαρακτήρα...οι υποστηρικτές της άποψης αυτής θα έπρεπε να απαντήσουν στο ερώτημα, πώς συμβιβάζεται η ανάπτυξη της οικονομικής ελευθερίας του καθενός με την αναγνώριση αποκλειστικών δικαιωμάτων» (σελ.11) και επισημαίνει ότι η θέση αυτή όπως και η άποψη που συνδέει τη βιομηχανική ιδιοκτησία με το δικαίωμα προσωπικότητας «ρίχνει το βάρος στο πρόσωπο» (σελ.9)

³⁰⁰ Βλ. Μ.Θ. Μαρίνο, ΔΕΕ 12, 1997, ό.π., σελ. 1143, Λ. Κοτσίρη, Δίκαιο Πνευματικής Ιδιοκτησίας, ό.π., σελ. 100

³⁰¹ Βλ. Μ.Θ. Μαρίνο, Πνευματική Ιδιοκτησία, ό.π., σελ. 11

κέντρου βάρους από το δημιουργό στον επενδυτή – παραγωγό, που ασχολείται με την εκμετάλλευση του έργου.³⁰²

Η μεγάλη σημασία της πνευματικής ιδιοκτησίας στο χώρο του εμπορίου φαίνεται και από τη Συμφωνία TRIPS (Trade – Related Aspects of Intellectual Property Rights: Συμφωνία για τα δικαιώματα Διανοητικής Ιδιοκτησίας στον Τομέα του Εμπορίου), η οποία περιλαμβάνεται στην Τελική Πράξη του Γύρου της Ουρουγουάης που υπογράφηκε στο Μαρακές το 1994 και κυρώθηκε από την Ελλάδα με το ν. 2290/1995 (Α' 28). Χαρακτηριστικό της πιο πάνω Συμφωνίας, η οποία συνήφθη στα πλαίσια του Παγκόσμιου Οργανισμού Εμπορίου (WPO), είναι ότι αποβλέπει όχι μόνο στην προστασία της πνευματικής δημιουργίας, αλλά παράλληλα και τουλάχιστον ισότιμα στην προστασία της ελευθερίας του εμπορίου.³⁰³ Με τη Συμφωνία αυτή δόθηκε μια νέα ώθηση στη διανοητική ιδιοκτησία (πνευματική και βιομηχανική): η διανοητική ιδιοκτησία βρέθηκε στο πεδίο των διεθνών οικονομικών σχέσεων, και αναγνωρίστηκε η σημασία της στον τομέα του εμπορίου.³⁰⁴

Με δεδομένη τη μεγάλη σημασία της πνευματικής ιδιοκτησίας στο χώρο της οικονομίας, σημαντική θεωρείται για το δημιουργό η συνταγματική κατοχύρωση της οικονομικής ελευθερίας του στην παράγραφο 1 του άρθρου 5 του Συντάγματος και η συνταγματική προστασία, με βάση την πιο πάνω διάταξη, των περιουσιακών δικαιωμάτων που απορρέουν από τη δημιουργία του.

³⁰² Βλ. Μ.Θ. Μαρίνο, Πνευματική Ιδιοκτησία, ό.π., σελ. 41

³⁰³ Βλ. Γ. Κουμάντο, Πνευματική Ιδιοκτησία, ό.π., σελ. 99, Λ. Κοτσίρη, Δίκαιο Πνευματικής Ιδιοκτησίας, ό.π., σελ. 12 και σκέψη του προοιμίου της συμφωνίας αυτής: «Τα μέλη επιθυμώντας να περιορίσουν τα φαινόμενα που συνεπάγονται στρεβλώσεις και εμπόδια για το διεθνές εμπόριο και λαμβάνοντας υπόψη την ανάγκη να προωθηθεί η αποτελεσματική και επαρκής προστασία των δικαιωμάτων πνευματικής ιδιοκτησίας, καθώς επίσης και να διασφαλισθεί ότι τα μέτρα και οι διαδικασίες για την επιβολή των δικαιωμάτων πνευματικής ιδιοκτησίας δεν καταλήγουν να αποτελούν από μόνα τους φραγμούς για το νόμιμο εμπόριο»

³⁰⁴ Βλ. Δ. Καλλινίκου, Πνευματική Ιδιοκτησία και Συγγενικά Δικαιώματα, ό.π., σελ. 276-277

III. Άρθρο 16 παρ. 1 του Συντάγματος και πνευματική ιδιοκτησία

Στην παράγραφο 1 του άρθρου 16 του Συντάγματος κατοχυρώνεται η ελευθερία της τέχνης τόσο ως ατομικό όσο και ως κοινωνικό δικαίωμα, από το οποίο όμως δεν απορρέει αγωγήμη αξίωση κατά του κράτους³⁰⁵. Συγκεκριμένα ορίζεται ότι: *«Η τέχνη και η επιστήμη είναι ελεύθερες · η ανάπτυξη και η προαγωγή τους αποτελεί υποχρέωση του Κράτους»*.³⁰⁶ ³⁰⁷ Αντίστοιχες διατάξεις για την προστασία της τέχνης συναντώνται και στα συνταγματικά κείμενα άλλων κρατών.³⁰⁸

³⁰⁵ Βλ. Κ. Χρυσόγονο, Ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα, ό.π., σελ. 305, Π.Δ. Διαγόγλου, Συνταγματικό Δίκαιο, Ατομικά Δικαιώματα Α', ό.π., σελ. 660-661

³⁰⁶ Η ελευθερία της τέχνης αναγνωρίστηκε ρητά πρώτη φορά στο άρθρο 21 του Συντάγματος του 1927, στο οποίο οριζόταν ότι: *«η τέχνη και η επιστήμη και η διδασκαλία αυτών είναι ελεύθεροι, διατελούν δε*

υπό την προστασίαν του Κράτους, το οποίον συμμετέχει εις την επιμέλειαν και την εξάπλωσιν αυτών». Η διάταξη αυτή είχε τεθεί με την πρωτοβουλία του Α. Παπαναστασίου, ο οποίος είχε δηλώσει σχετικά ότι «είναι σκόπιμον να αναγνωρισθῇ δια γενικής διατάξεως κατηγορηματικώτερα η ελευθερία της επιστήμης και της τέχνης, σύμφωνα με τα νεώτερα συντάγματα, προς αποσόβησιν ανελευθέρων καταχρήσεων, που δεν έλειψαν δυστυχώς και εδώ κατά τους νεωτέρους χρόνους». Στο Σύνταγμα του 1952 δεν αναγνωρίζονταν ρητά η ελευθερία της τέχνης. Βλ. σχετικά Μ.Δ. Στασινόπουλου, Η ελευθερία γνώμης των καθηγητών των Ανωτάτων Σχολών (Η Ακαδημαϊκή ελευθερία), ΕΔΔΔ 1, 1957, σελ. 341-342 και Γ. Χουβαρδά Η ελευθερία της διδασκαλίας, της τέχνης και της επιστήμης και η συμμετοχή των φοιτητών εις την διοίκησιν του Πανεπιστημίου, Αθήνα, 1977, σελ. 25 επ.

³⁰⁷ Η διάταξη αυτή έλκει την καταγωγή της από τα Γερμανικά Συντάγματα της Φραγκφούρτης, της Βαϊμάρης και της Βόννης, στα οποία απεικονίζεται η εξελικτική πορεία του πιο πάνω θεμελιώδους δικαιώματος. Στο άρθρο 152 του Συντάγματος της Φραγκφούρτης του 1849 οριζόταν ότι «Η επιστήμη και η διδασκαλία αυτής είναι ελεύθεροι». Στο άρθρο 142 του Συντάγματος της Βαϊμάρης του 1919 οριζόταν ότι: «Η τέχνη, η επιστήμη και η διδασκαλία αυτών είναι ελεύθεροι». Στο εδάφιο 3 του άρθρου 5 του Συντάγματος της Βόννης του 1949 προβλέπεται ότι: «τέχνη και επιστήμη, επιστημονική έρευνα και διδασκαλία είναι ελεύθεροι. Η ελευθερία της διδασκαλίας δεν απαλλάσσει της εις το Σύνταγμα οφειλομένης πίστωσης». βλ. σχετικά Γ. Χουβαρδά, ό.π., σελ. 28.

³⁰⁸ Βλ. παράγραφο 1 του άρθρου 33 του Ιταλικού Συντάγματος του 1948: «Η τέχνη και η επιστήμη είναι ελεύθερες, εξίσου δε ελεύθερη είναι και η διδασκαλία τους», παράγραφο 1 του άρθρου 20 Ισπανικού Συντάγματος του 1978: «Αναγνωρίζονται και προστατεύονται τα δικαιώματα: ...β) Της φιλολογικής, καλλιτεχνικής, επιστημονικής και τεχνικής παραγωγής και δημιουργίας», άρθρο 44 του Ομοσπονδιακού Ρωσικού Συντάγματος του 1993: «1. Στον καθένα εξασφαλίζεται η ελευθερία της λογοτεχνικής, καλλιτεχνικής, επιστημονικής και τεχνικής δημιουργίας και άλλες μορφές δημιουργίας και εκπαίδευσης. Η πνευματική ιδιοκτησία προστατεύεται από το νόμο. 2. Καθένας έχει το δικαίωμα να συμμετέχει στην πολιτιστική ζωή, να κάνει χρήση των πολιτιστικών εγκαταστάσεων και να έχει πρόσβαση στις πολιτιστικές αξίες...», άρθρο 54 του Βουλγαρικού Συντάγματος του 1991: «1. Καθένας δικαιούται να απολαύει των πολιτιστικών αξιών, εθνικών και οικουμενικών, να αναπτύσσει τον δικό του πολιτισμό σύμφωνα με την ένταξή του σε μία εθνικότητα, πράγμα που του αναγνωρίζει και του διασφαλίζει ο νόμος. 2. Η ελευθερία της δημιουργίας, καλλιτεχνικής, επιστημονικής και τεχνικής, αναγνωρίζεται και διασφαλίζεται από τον νόμο. 3. Τα δικαιώματα του εφευρέτη, τα δικαιώματα του συγγραφέα και τα λοιπά συναφή δικαιώματα προστατεύονται από το νόμο», παράγραφο 1 του άρθρου 30 του Ρουμανικού Συντάγματος του 1992: «...η ελευθερία δημιουργίας κάθε μορφής, προφορικής, γραπτής, με εικόνες, με ήχους ή με άλλα μέσα δημόσιας επικοινωνίας είναι απαραβίαστες» παράγραφο 2 του άρθρου 15 του Χάρτη των θεμελιωδών δικαιωμάτων και θεμελιωδών ελευθεριών της Τσεχίας του 1992: «Η ελευθερία της επιστημονικής έρευνας και της καλλιτεχνικής δημιουργίας προστατεύεται», παράγραφο 1 του άρθρου 70 ζ του Ουγγρικού Συντάγματος του 1949: «Η Δημοκρατία της Ουγγαρίας σέβεται και υποστηρίζει την ελευθερία της επιστημονικής και καλλιτεχνικής ζωής, την ελευθερία της εκπαίδευσης και την ελευθερία της διδασκαλίας», άρθρο 53 του Ομοσπονδιακού Γιουγκοσλαβικού Συντάγματος του 1992: «Η ελευθερία δημιουργίας και δημοσιεύσεως εκπαιδευτικών και καλλιτεχνικών βιβλίων, επιστημονικών ανακαλύψεων και τεχνικών εφευρέσεων κατοχυρώνεται και στους δημιουργούς διασφαλίζεται η πνευματική ιδιοκτησία και τα υλικά δικαιώματα που απορρέουν από αυτές. Ο τρόπος ασκήσεως και προστασίας των πνευματικών δικαιωμάτων και των δικαιωμάτων των οργανώσεων με τη χορηγία των οποίων τα έργα έχουν εκδοθεί, ρυθμίζεται με ομοσπονδιακό νόμο», άρθρο 68 του Κροατικού Συντάγματος του 1992: «Η ελευθερία της επιστημονικής, πολιτιστικής και καλλιτεχνικής δραστηριότητας είναι διασφαλισμένη. Η Δημοκρατία προωθεί και συντρέπει την ανάπτυξη της επιστήμης, του πολιτισμού και των τεχνών. Η Δημοκρατία προστατεύει τα πολιτιστικά και καλλιτεχνικά αγαθά ως εθνικές πνευματικές αξίες. Η προστασία των υλικών και πνευματικών δικαιωμάτων που απορρέουν από την επιστημονική, πολιτιστική, καλλιτεχνική, διανοητική και άλλη δημιουργία, διασφαλίζεται», άρθρα 59 και 60 του Σλοβενικού Συντάγματος του 1991: «άρθρο 59. Ελευθερία επιστήμης και τέχνης.- Η επιστημονική και καλλιτεχνική προσπάθεια είναι ελεύθερες. άρθρο 60. Δικαίωμα πνευματικής ιδιοκτησίας.- Το δικαίωμα του δημιουργού και τα άλλα δικαιώματα που απορρέουν από την προσπάθεια την καλλιτεχνική, επιστημονική, ερευνητική και του εφευρέτη, είναι διασφαλισμένα», άρθρο 47 του Συντάγματος της Π.Γ.Δ. Μακεδονίας του 1991: «Η ελευθερία της επιστημονικής, καλλιτεχνικής και των άλλων μορφών δημιουργίας είναι διασφαλισμένη. Τα δικαιώματα που πηγάζουν από την επιστημονική, καλλιτεχνική και λοιπή πνευματική δημιουργία είναι διασφαλισμένα. Η Δημοκρατία προωθεί, βοηθά και προστατεύει την ανάπτυξη της επιστήμης, των τεχνών και του πολιτισμού...» (Βλ. Κ. Μαυριά - Α. Παντελή, Συνταγματική κείμενα ελληνικά και ξένα, ό.π., σελ. 669, 701, 746, 777, 798, 839, 874, 891, 914, 931, 951-952, άρθρο 50 του Συντάγματος του Μαυροβούνιου του 1992: «Η ελευθερία δημιουργίας και δημοσιεύσεως πνευματικών και καλλιτεχνικών εργασιών, επιστημονικών ανακαλύψεων

Α. Η ελευθερία έκφρασης και διάδοσης στοχασμών. Η σχέση της με την ελευθερία τέχνης.

Στην παράγραφο 1 του άρθρου 14 του Συντάγματος θεμελιώνεται η ελευθερία γνώμης (ή αλλιώς «η ελευθερία της πνευματική κίνησης»³⁰⁹) ως στοιχείο του δημοκρατικού πολιτεύματος: δεν ενδιαφέρει μόνο ως ατομικό δικαίωμα που θεμελιώνει αξίωση για αποχή της κρατικής εξουσίας από επεμβάσεις στο χώρο του προσώπου, αλλά και ως πολιτικό δικαίωμα.³¹⁰ Ratio της διάταξης αυτής είναι η ελεύθερη και πλουραλιστική διαμόρφωση της κοινής γνώμης.³¹¹

Στο άρθρο αυτό κατοχυρώνεται όχι μόνο η ελευθερία έκφρασης, όπως στα προηγούμενα συντάγματα³¹², αλλά και η διάδοση των στοχασμών: πρόκειται για συνειδητή διεύρυνση της συνταγματικής προστασίας, ώστε οι στοχασμοί να μπορούν να κυκλοφορούν ανεμπόδιστα και να επιδρούν σε απεριόριστα μεγάλο κύκλο προσώπων.³¹³ Στο δικαίωμα της ελευθερίας έκφρασης και διάδοσης στοχασμών περιλαμβάνονται τα επιμέρους δικαιώματα της διαμόρφωσης, κατοχής, έκφρασης, διάδοσης (ή και αποσιώπησης) στοχασμών, αλλά και της λήψης μιας γνώμης.³¹⁴

Οι έννοιες της γνώμης και των στοχασμών που χρησιμοποιούνται στην πιο πάνω συνταγματική διάταξη δεν έχουν μόνο την κοινή σημασία, αλλά αντίθετα σημαίνουν τη διανοητική ή αισθηματική αντίδραση ενός ατόμου σε ένα οποιοδήποτε εξωτερικό ερέθισμα. Δηλαδή οι έννοιες αυτές δεν αναφέρονται μόνο σε διανοητική εργασία, αλλά και σε αισθήματα, περιλαμβάνουν ό,τι εκφράζεται με ιδεολογικά, ή

και τεχνολογικών εξελίξεων διασφαλίζεται και στους δημιουργούς αναγνωρίζονται πνευματικά και υλικά δικαιώματα» (Βλ. Θ. Τζώνου, Τα Συντάγματα της Κεντρικής και Νοτιοανατολικής Ευρώπης, ό.π., σελ. 732)

³⁰⁹ Βλ. Ν. Σαρίπολο, Σύστημα του Συνταγματικού Δικαίου της Ελλάδος εν συγκρίσει προς τα των ξένων κρατών, ό.π., σελ.105

³¹⁰ Βλ. Α. Μάνεση, Η συνταγματική προστασία της ελεύθερης κυκλοφορίας των εντύπων και η εφαρμογή της στην πράξη, ΤοΣ Γ', 1977, σελ. 2

³¹¹ Βλ. Κ. Χρυσόγονο, Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα, ό.π., σελ. 271

³¹² Βλ. άρθρο 10 του Συντάγματος του 1844: «Πας τις δύναται να δημοσιεύη προφορικώς τε, εγγράφως και δια του τύπου τους στοχασμούς του, τηρών τους Νόμους του Κράτους...», άρθρο 14 του Συντάγματος 1864, άρθρο 14 του Συντάγματος του 1911, άρθρο 16 του Συντάγματος του 1927, άρθρο 14 του Συντάγματος του 1952: «Έκαστος δύναται να δημοσιεύη προφορικώς, εγγράφως και δια του τύπου τους στοχασμούς του, τηρών τους νόμους του Κράτους...», άρθρο 14 του Συντάγματος του 1968: «Έκαστος δύναται να εκφράζη προφορικώς, εγγράφως, δια του τύπου ή οπωσδήποτε άλλως τους στοχασμούς του, τηρών τους νόμους του Κράτους». Βλ. Κ. Μαυριά, Α. Παντελή, ό.π., σελ. 85, 95, 144, 197, 219-220

³¹³ Α. Μάνεση, ΤοΣ Γ', 1977, ό.π., σελ. 4

³¹⁴ Βλ. αναλυτικά για το περιεχόμενο του άρθρου αυτού σε Π.Δ. Δαγτόγλου, Συνταγματικό Δίκαιο. Ατομικά δικαιώματα, τόμος Α', ό.π., σελ. 404 επ., Κ. Χρυσόγονο, Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα, ό.π., σελ. 271-273

ακόμη και με κερδοσκοπικά κίνητρα.³¹⁵ Επίσης, η απαρίθμηση των τρόπων έκφρασης της γνώμης (προφορικά, γραπτά ή δια του τύπου) στην πιο πάνω διάταξη είναι ενδεικτική: στο προστατευτικό πεδίο της διάταξης υπάγεται κάθε τρόπος επηρεασμού της κοινής γνώμης.³¹⁶

Στη διάταξη της παραγράφου 1 του άρθρου 14 του Συντάγματος, με την οποία κατοχυρώνεται, όπως αναφέρεται και πιο πάνω, η ελευθερία έκφρασης του διανοητικού, του συναισθηματικού, του ψυχικού και γενικά του εσωτερικού κόσμου του ανθρώπου, θα μπορούσε να βρει έρεισμα και η προστασία της ελευθερίας της τέχνης, τουλάχιστον όσο αφορά την αμυντική διάσταση της συνταγματικής προστασίας της.³¹⁷ Η ιδιαίτερη αναφορά της ελευθερίας τέχνης στην παράγραφο 1 του άρθρου 16 του Συντάγματος και μάλιστα η καθιέρωση σχετικής γενικής αρχής υποδηλώνει την αυξημένη κατοχύρωση της τέχνης συγκριτικά με άλλες μορφές έκφρασης και διάδοσης στοχασμών.³¹⁸

Το άρθρο 16 παρ. 1 όσο αφορά τις ηθικές εξουσίες του πνευματικού δημιουργού είναι *lex specialis* σε σχέση με τα άρθρα 14 παρ. 1 που κατοχυρώνει την ελευθερία γνώμης.³¹⁹ Στο περιεχόμενο της συνταγματικά προστατευόμενης τέχνης εμπίπτει και η τέχνη που προβάλλει με καλλιτεχνική μορφή μια συγκεκριμένη γνώμη

³¹⁵ Βλ. Π.Δ. Δαγτόγλου, Συνταγματικό Δίκαιο. Ατομικά δικαιώματα, τόμος Α', ό.π., σελ. 406, Α. Μάνεση, ΤοΣ Γ', 1977, ό.π., σελ. 2

³¹⁶ Βλ. Κ. Χρυσόγονο, Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα, ό.π., σελ. 271, Π.Δ. Δαγτόγλου, Συνταγματικό Δίκαιο. Ατομικά δικαιώματα, τόμος Α', ό.π., σελ. 409, Π. Παραρά, Σύνταγμα και Ευρωπαϊκή Σύμβαση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, ό.π., σελ. 57

³¹⁷ Βλ. Κ. Χρυσόγονο, Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα, ό.π., σελ. 304, Π.Δ. Δαγτόγλου, Συνταγματικό Δίκαιο. Ατομικά δικαιώματα, τόμος Α', ό.π. σελ. 405, 407, Δ. Κόρσο, Η ελευθερία της τέχνης, της επιστημονικής ερεύνης και της διδασκαλίας κατά το σχέδιον του νέου Συντάγματος, ΕΔΔΔ 19, 1975, σελ. 118. Ο Μ. Στασινόπουλος, ΕΔΔΔ 1957, ό.π., σελ. 341 - 342 παρατηρούσε, συγκρίνοντας το άρθρο 14 του Συντάγματος του 1952 με το άρθρο 21 του Συντάγματος του 1927, ότι: «Η μεν ελευθερία εκδηλώσεως των στοχασμών κατά το άρθρον 16 του Συντάγματος (ήδη 14), ως υπόκειται και ήδη, εις τους γενικούς περιορισμούς, τους οποίους ο νόμος ήθελεν θεσπίσει. Αλλ' η ελευθερία προν καλλιέργειαν και διδασκαλίαν της επιστήμης και της τέχνης δεν υπέκειτο εις περιορισμούς τιθεμένους υπό του νομοθέτου. Όθεν, το μεν άρθρον 14 προστέυει τον πολίτην μόνον έναντι της αστυνομίας ή γενικώτερον της εκτελεστικής εξουσίας, ήτις δεν δύναται να ενοχλήση ή περιορίση τον πολίτην κατά μέτρον υπερβαίνον το καθοριζόμενον υπό του νόμου. Το άρθρον όμως 21 επροστάτευε τον επιστήμονα, τον καλλιτέχνην, και τον ακαδημαϊκόν διδάσκαλον, ου μόνον έναντι της αστυνομικής επεμβάσεως, αλλά και έναντι της νομοθετικής επεμβάσεως διότι απηγόρευε και την διά νόμου επιβολήν περιορισμών ή μέτρων, άτινα θα περιέκοπτον κατ' ουσίαν το περιεχόμενο της ελευθερίας, περί την καλλιέργειαν και την διδασκαλίαν της επιστήμης και της τέχνης». Την θέση ότι η ελευθερία τέχνης αποτελεί *lex specialis* σε σχέση με την ελευθερία έκφρασης δέχεται και η απόφαση της 24.2.1971 (Mephisto) του Γερμανικού Συνταγματικού Δικαστηρίου, Juristenzeitung 1971, σελ. 544 επ. (Βλ. για την απόφαση αυτή σε Δ. Κόρσο, Το νομικόν όριον της ελευθερίας της τέχνης (Απόφασις Mephisto του Γερμανικού Συνταγματικού Δικαστηρίου, σε Δ. Κόρσου, Μελέτες, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα, 1992, σελ. 182)

³¹⁸ Βλ. Κ. Χρυσόγονο, Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα, ό.π., σελ. 304

³¹⁹ Βλ. Mautz – Dürig, Grundgesetz, Kommentar, Band I, Papier LFG 20, Art 5 III, Randnummer 32, σελ. 116 και Randnummer 50, σελ. 123

ή πνευματική τάση. Η γνώμη που προβάλλεται από ένα έργο τέχνης μπορεί να αφορά είτε πολιτικά είτε οικονομικά θέματα είτε μια ορισμένη ιδεολογική τάση. Ο όρος της τέχνης στο Σύνταγμα χαρακτηρίζεται από ουδετερότητα και είναι ανοιχτός να δεχθεί στο περιεχόμενό του διάφορες μορφές τέχνης, χωρίς όμως η ουδετερότητα αυτή να απαγορεύει στην τέχνη και τον καλλιτέχνη να εκφράζουν μια συγκεκριμένη άποψη. Το έργο τέχνης που μεταφέρει στο κοινό μια συγκεκριμένη άποψη εμπίπτει στο πεδίο προστασίας τόσο της παραγράφου 1 του άρθρου 14 όσο και της παραγράφου 1 του άρθρου 16 του Συντάγματος. Λόγω όμως της ειδικότητας της διάταξης της παραγράφου 1 του άρθρου 16, αυτή επικρατεί.³²⁰

Ειδικότερα όσο αφορά στον οικονομικό χώρο, η ελευθερία της τέχνης μπορεί να βρει έκφραση στις εμπορικές διαφημίσεις, αφού είναι σύνηθες οι διαφημίσεις να χρησιμοποιούν καλλιτεχνικά μέσα. Στην περίπτωση αυτή ο καλλιτέχνης που συμβάλλει στη δημιουργία της διαφήμισης απολαμβάνει την προστασία της παραγράφου 1 του άρθρου 16, παρόλο που η τέχνη του χρησιμοποιείται για την εξυπηρέτηση συγκεκριμένου οικονομικού συμφέροντος. Αντίθετα, ο διαφημιστής που δε συμβάλλει καλλιτεχνικά στη δημιουργία της διαφήμισης προστατεύεται από την παράγραφο 1 του άρθρου 5 του Συντάγματος που κατοχυρώνει την οικονομική ελευθερία, την παράγραφο 1 του άρθρου 17 που προστατεύει την ιδιοκτησία και την παράγραφο 1 του άρθρου 14 που προστατεύει την ελευθερία έκφρασης.³²¹

Η κριτική της τέχνης προστατεύεται από την παράγραφο 1 του άρθρου 14 του Συντάγματος και όχι από την παράγραφο 1 του άρθρου 16. Η ελευθερία τέχνης κατοχυρώνει την καλλιτεχνική δημιουργία και την κυκλοφορία των έργων τέχνης, αλλά όχι την κριτική και αξιολόγηση έργων τέχνης που γίνεται από τρίτους, παρόλο που η κριτική και η ανάλυση της τέχνης και των έργων τέχνης αποτελούν μέρος της καλλιτεχνικής ζωής.³²²

³²⁰ Βλ. Α. Ράικο, Συνταγματικό Δίκαιο, Τόμος II, Θεμελιώδη Δικαιώματα, ό.π., σελ. 231-232, Mautz – Dürig, Grundgesetz, Kommentar, Band I, ό.π., Art 5 III, Randnummer 32, σελ. 116, Christian Starck, σε Mangoldt, Klein, Starck, GG Bonner Grundgesetz, ό.π., Randnummer 286, σελ. 705-706, Rudolf Wendt σε Münch, Kunig, Grundgesetz- Kommentar, ό.π., Randnummer 94, σελ. 419. Για την εφαρμογή του κανόνα *lex specialis derogat generalis* (ο ειδικός κανόνας υπερισχύει του γενικού) σε περίπτωση συρροής περισσότερων συνταγματικών διατάξεων, βλ. Κ. Χρυσόγονο, Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα, ό.π., σελ. 97, Π.Δ. Δαγτόγλου, Συνταγματικό Δίκαιο. Ατομικά δικαιώματα, τόμος Α', ό.π., σελ. 106, Δ. Τσάτσο, Συνταγματικό Δίκαιο, Τόμος Γ' Θεμελιώδη Δικαιώματα, ό.π., σελ. 292

³²¹ Βλ. Mautz – Dürig Grundgesetz, Kommentar, ό.π., Art 5 III, Randnummer 35, σελ. 116-117

³²² Βλ. Scholz σε Mautz – Dürig, Grundgesetz, Kommentar, ό.π., Art 5 III, Randnummer 20, σελ. 110-111, Christian Starck, σε Mangoldt, Klein, Starck, GG Bonner Grundgesetz, ό.π., σελ. 101

Β. Η έννοια της τέχνης στο εδάφιο α της παραγράφου 1 του άρθρου 16 του Συντάγματος

Η έννοια της τέχνης παρουσιάζει δυσκολία ορισμού. Γενικά αποδεκτός ορισμός που να καλύπτει με πληρότητα όλες τις μορφές της τέχνης δεν υπάρχει και, κατά την ορθότερη άποψη, δεν μπορεί να υπάρξει λόγω του πολυδιάστατου και δυναμικού χαρακτήρα της τέχνης.³²³ Τίθεται μάλιστα το ερώτημα μήπως δεν πρέπει να οριστεί η έννοια της συνταγματικά προστατευόμενης τέχνης, αφού οποιοσδήποτε ορισμός μπορεί να είναι στενός και να αφήνει έξω από το πεδίο προστασίας του ατομικού αυτού δικαιώματος φαινόμενα, σύμβολα και αντικείμενα τα οποία οι δημιουργοί τους διατείνονται και διεκδικούν ότι συνιστούν τέχνη.³²⁴ Σε κάθε περίπτωση, πάντως, η τέχνη δεν υπόκειται ούτε γενικά ούτε συγκεκριμένα στον κρατικό ορισμό και χαρακτηρισμό.³²⁵ Ένας τέτοιος κρατικός ορισμός θα αναιρούσε σε μεγάλο βαθμό την ελευθερία τέχνης, αφού μόνο η κρατικά αναγνωρισμένη τέχνη θα ήταν ελεύθερη, πράγμα που θα οδηγούσε στην κατάπνιξη της καλλιτεχνικής δημιουργίας.³²⁶ Η ελευθερία της τέχνης δεν ανέχεται την ύπαρξη «επίσημης», «αναγνωρισμένης», «εθνικής», «σοσιαλιστικής» τέχνης και το χαρακτηρισμό ανθρώπινων δημιουργημάτων ως «εκφυλισμένων», «αντεθνικών», «αντιλαϊκών», αλλά είναι ανοιχτή σε οποιοσδήποτε νέες εξελίξεις της ανθρώπινης δημιουργικότητας.³²⁷

Μία άποψη υποστηρίζει ότι ως έργο τέχνης πρέπει να θεωρηθεί οτιδήποτε ο ίδιος ο δημιουργός του θεωρεί ως τέτοιο, εκτός εάν αυτό έρχεται σε προφανή αντίθεση προς τις κρατούσες κοινωνικές αντιλήψεις, οι οποίες βέβαια δεν ταυτίζονται με τις κρατικές ούτε επιβάλλονται θετικά ή αρνητικά από το κράτος.³²⁸ Εναντίον αυτής της άποψης προβάλλονται ως επιχειρήματα ότι αφενός υπάρχουν έργα στα οποία ο δημιουργός τους δεν αναγνωρίζει καμία καλλιτεχνική ιδιότητα, και αφετέρου ελλοχεύει ο κίνδυνος υπέρμετρης επέκτασης της διάταξης της παραγράφου 1 του

³²³ Βλ. Σπ. Βλαχόπουλο, Τα όρια ενός ανεπιφύλακτου ατομικού δικαιώματος, ΔτΑ 1, 1999, σελ. 77, Scholz σε Mautz – Dürig, Grundgesetz, Kommentar, ό.π., Art 5 III, Randnummer 23, σελ. 111

³²⁴ Βλ. Β. Σκουρή, Μία ελευθερία υπό τον άμεσο έλεγχο του Κράτους, ΕΕΕυρΔ 1989, σελ. 202, υποσ. 19

³²⁵ Βλ. Π.Δ. Δαγτόγλου, Συνταγματικό Δίκαιο. Ατομικά δικαιώματα, τόμος Α', ό.π., σελ. 656, Β. Σκουρή, Η συνταγματική προστασία της διαφήμισης στην Ελλάδα, σε Β. Σκουρή-Κ. Ιωάννου, Η ελευθερία της διαφήμισης, ό.π., σελ. 30-31, Δ. Κόρσο, ΕΔΔΔ 19, 1975, ό.π., σελ. 129, Β. Καρακώστα, Ε. Γεωργοπούλου – Αθανασούλη, Το Σύνταγμα, Ερμηνευτικά σχόλια – νομολογία, τόμος τρίτος (άρθρα 11-16), Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 1996, σελ. 310

³²⁶ Βλ. Κ. Χρυσόγονο, Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα, ό.π., 305

³²⁷ Βλ. Π.Δ. Δαγτόγλου, Συνταγματικό Δίκαιο. Ατομικά δικαιώματα, τόμος Α', ό.π., σελ. 656

³²⁸ Βλ. Κ. Χρυσόγονο, Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα, ό.π., σελ. 306

άρθρου 16 του Συντάγματος.³²⁹ Ταυτόχρονα το κριτήριο των κρατουσών κοινωνικών αντιλήψεων δεν μπορεί να λειτουργήσει αποτελεσματικά για την προστασία των τεχνών, αφού συνήθως η κοινωνία δέχεται συγκεκριμένα είδη τεχνοτροπιών και πολλές φορές δε δέχεται νέα καλλιτεχνικά είδη, με αποτέλεσμα να αναιρείται έτσι μία από τις κυριότερες λειτουργίες της τέχνης.³³⁰

Άλλη άποψη για τον προσδιορισμό της έννοιας της τέχνης προτείνει τον ορισμό καθεμιάς από τις καλές τέχνες. Ειδικότερα, η θέση αυτή υποστηρίζει ότι η έννοια της τέχνης στο άρθρο 16 παραπέμπει στις «καλές τέχνες» (μουσική, χορό, αρχιτεκτονική, ποίηση, γλυπτική, ζωγραφική ή άλλη διακοσμητική τέχνη, θέατρο, κινηματογράφο), στις οποίες, λόγω των εμπειρικών διαφορών μεταξύ τους, δεν μπορεί να δοθεί συνολικός ορισμός. Ορθότερος θα ήταν, σύμφωνα με τη θέση αυτή, ο προσδιορισμός κάθε είδους από τις πιο πάνω καλές τέχνες, ώστε να εξετάζεται κάθε φορά εάν το συγκεκριμένο δημιούργημα εμφανίζει τα εξωτερικά χαρακτηριστικά που ανταποκρίνονται στον ορισμό της αντίστοιχης τέχνης και ανάλογα, να απολαμβάνει ή όχι την προστασία της παραγράφου 1 του άρθρου 16 του Συντάγματος.³³¹ Στην άποψη αυτήν αναγνωρίζονται ως πλεονεκτήματα ότι αναγνωρίζει την ποικιλομορφία της τέχνης και την αποσυνδέει από ποιοτικά κριτήρια, αλλά αποδίδονται ταυτόχρονα και σημαντικά μειονεκτήματα, όπως ότι δε λύνει το πρόβλημα του ορισμού της έννοιας της τέχνης, αλλά το μεταθέτει στον ορισμό κάθε καλλιτεχνικού είδους και ότι αφήνει εκτός πεδίου προστασίας πρωτοποριακά καλλιτεχνικά δημιουργήματα που δεν μπορούν να ενταχθούν σε κανένα γνωστό είδος τέχνης.³³²

Έχει υποστηριχθεί επίσης ότι ως τέχνη νοείται η δημιουργική έκφραση της ανθρώπινης φαντασίας³³³, η έκφραση της προσωπικότητας του καλλιτέχνη.³³⁴ Ο

³²⁹ Βλ. Σπ. Βλαχόπουλο, ΔτΑ 1, 1999, ό.π., σελ. 77-78 Scholz σε Mautz – Dürig, Grundgesetz, Kommentar, ό.π., Art 5 III, Randnummer 26, σελ. 112-113

³³⁰ Βλ. Σπ. Βλαχόπουλο, ΔτΑ 1, 1999, ό.π., σελ. 78 –79, Α. Κόρσο, σε Δ. Κόρσου, Μελέτες, ό.π., σελ. 187 και Scholz σε Mautz – Dürig, Grundgesetz, Kommentar, ό.π., Art 5 III, Randnummer 26, σελ. 112, Rudolf Wendt σε Münch, Kunig, Grundgesetz- Kommentar, ό.π., Randnummer 92, σελ. 417, όπου αναφέρεται και η θεωρία της Drittanerkennung που υποστηρίχθηκε στη Γερμανία, σύμφωνα με την οποία έργο τέχνης είναι αυτό που αναγνωρίζεται ως τέτοιο από τους ορθά σκεπτόμενους μέσους ανθρώπους. Η θεωρία αυτή όμως δεν εναρμονίζεται προς την εγγύηση της ελευθερίας τέχνης, αφού, όπως έχει αποδείξει η ιστορία, η πρωτοποριακή τέχνη έχει συναντήσει κατά το πρώτο στάδιο ανάπτυξής της τις αντιρρήσεις όχι μόνο των μέσων ορθά σκεπτόμενων ανθρώπων, αλλά και των εκπροσώπων του πνευματικού κόσμου.

³³¹ Βλ. Κ. Χρυσόγονο, Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα, ό.π., σελ. 306-307, W. Knies, Schranken der Kunstfreiheit als Verfassungsrechtliche Problem, 1967, σελ. 219 επ.

³³² Βλ. Σπ. Βλαχόπουλο, ΔτΑ 1, 1999, ό.π., σελ. 80, Scholz σε Mautz – Dürig, Grundgesetz, Kommentar, ό.π., Art 5 III, Randnummer 28, σελ. 113, Christian Starck, σε Mangoldt, Klein, Starck, GG Bonner Grundgesetz, ό.π., Randnummer 279, σελ. 703

³³³ Β. Σκουρή, Η συνταγματική προστασία της διαφήμισης στην Ελλάδα, ό.π., σελ. 31, ΠλημμΛαρ. 3654/1986, ΠοινΧρ 1986, σελ. 950 επ., όπου αναφέρεται ότι «Με δεδομένα συνεπώς... και ότι το έργο

ορισμός αυτός χαρακτηρίζεται ως υπερβολικά γενικόλογος: με βάση αυτόν κάθε ανθρώπινο δημιούργημα θα μπορούσε να θεωρηθεί ως τέχνη, με αποτέλεσμα να δυσχεραίνεται η οριοθέτηση του πεδίου εφαρμογής της παραγράφου 1 του άρθρου 16 του Συντάγματος.³³⁵

Άλλη προσπάθεια προσδιορισμού της έννοιας της τέχνης αναγνωρίζει ως έργο το ανθρώπινο δημιούργημα που προκαλεί «*αισθητικήν τινά συγκίνησιν ή απόλαυση... αφυπνίζει συναισθήματα πλούσια και λεπτά ...αποβλέπει στην ηθικοποίησιν του ανθρώπου*»³³⁶. Τέχνη σύμφωνα με τη θέση αυτή είναι η ανθρώπινη δημιουργία που εκφράζει «*το έργο του καλού*» και προκαλεί στο θεατή, ακροατή ή αναγνώστη «*το συναίσθημα του καλού, ήτοι της ευαρεσθήσεως ή δυσαρεσθήσεως, των προερχομένων εκ της θεωρήσεως καλαισθητικών συνθέτων μορφών*».³³⁷ Η άποψη αυτή, εκτός από το ότι περιέχει ανεπίτρεπτα για την οριοθέτηση της συνταγματικά προστατευόμενης τέχνης αξιολογικά στοιχεία,³³⁸ παραβλέπει ότι μεγάλο μέρος της σύγχρονης τέχνης έχει απομακρυνθεί από τα ιδεώδη του «καλού», του «ωραίου» και της πρόκλησης

εκφράζει ανθρώπινο προβληματισμό, δεν μπορεί να γίνεται λόγος για δυνατότητα πρόκλησης αισθήματος αποστροφής ή αηδίας...Το δικαστήριο, εκτιμώντας, ότι για να κατασκευαστούν τα επίμαχα έργα χρειάστηκαν και τεχνική και έμπνευση και οπωσδήποτε εκφράζουν ένα ανθρώπινο προβληματισμό...αποτελούν σίγουρα προσπάθειες καλλιτεχνικής δημιουργίας και έκφρασης», Γ. Μουρέλο, Τέχνη και γνώση, Αφιέρωμα στον Κωνσταντίνο Τσάτσο, 1980, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα, 1980, σελ. 212: «...έναν καλλιτέχνη δεν έχει αξία παρά όταν δημιουργήσει ένα δικό του έργο. Όταν μιμείται δουλικά έναν άλλο, όσο τέλεια και να είναι η μίμηση, αυτό δεν τον καθιερώνει σαν καλλιτέχνη μα σα δεξιότητη. Γι' αυτό ο καλλιτέχνης πριν από όλα πρέπει να είναι δημιουργός, να φτιάχνει κάτι που δεν υπήρχε πριν από αυτόν... Η γνώση που μας δίνεται μέσα από αυτό (το έργο τέχνης) είναι δημιούργημα του καλλιτέχνη και αλλάζει από το ένα έργο στο άλλο ...»

³³⁴ Βλ. την απόφαση της 24.2.1971 (Mephisto) του Γερμανικού Ομοσπονδιακού Συνταγματικού Δικαστηρίου, Juristenzeitung 1971, σελ. 544, απόδοση του περιεχομένου της σχετικής σκέψης της απόφασης σε Δ. Κόρσο, Μελέτες, ό.π., σελ. 181: «*Το ουσιώδες δ' εν καλλιτεχνική δραστηριότητι τυγχάνει τούτο. Ότι ο καλλιτέχνης φέρει δι' ελευθέρας δημιουργικής διεργασίας και ζυμώσεως και δια μέσου μιας ωρισμένης γλώσσης εις άμεσον παράστασιν το σύνολον των εντυπώσεων, των εμπειριών και των βιωμάτων του. Πάσα καλλιτεχνική δραστηριότης είνε μία αέναος δράσις ενσυνειδήτων και ασυνειδήτων συμβάντων, τα οποία δεν υπόκεινται εις έλεγchon λογικόν. Διότι, εν τη καλλιτεχνική δραστηριότητι συνεπιδρούν η διαίσθησις...μετά της φαντασίας και του νου. Αύτη δεν είνε ανακοίνωσις, αλλ' έκφρασις της ατομικής του καλλιτέχνου προσωπικότητος, της ψυχικότητος αυτού*»

³³⁵ Βλ. Κ. Χρυσόγονο, Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα, ό.π., σελ. 306-307 και Σπ. Βλαχόπουλο, ό.π., σελ. 21, για κριτική αυτής της άποψης βλ και Christian Starck, σε Mangoldt, Klein, Starck, GG Bonner Grundgesetz, Band 1, 4. Auflage, Randnummer 286, σελ. 703

³³⁶ Βλ. Α. Κονταξή, Τύπος και Δίκαιο, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα, 1989, σελ. 91

³³⁷ ΕφΘεσ 1178/1972, ΠοινΧρον 1972, σελ. 796 επ

³³⁸ Βλ. Κ. Χρυσόγονο, Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα, ό.π., σελ. 306. Γ. Κουμάντο, Δικαστική Εκτίμησης και αξιολογικά κρίσεις εις το δίκαιον της πνευματικής ιδιοκτησίας, ΕΕΝ 33, 1966, ό.π., σελ. 221, ο οποίος αναφέρει χαρακτηριστικά ότι: «*Τίποτε όμως δεν είναι τόσο αβέβαιον, προπάντων σήμερον, όσον αι αισθητικά κρίσεις. Ουδείς δύναται να αξιώση από τα δικαστήρια ή άλλων ουδείς δύναται να επιτρέψη εις τα δικαστήρια να μεταβληθούν εις ακαδημίας και να αποφαινώνται επί αισθητικών ζητημάτων*». Και η προστασία της πνευματικής ιδιοκτησίας είναι ανεξάρτητη από την ηθική αξία ή απαξία του έργου, τη νομιμότητα ή την παρανομία του, την αισθητική αξία και τον προορισμό του έργου. Βλ. επίσης ρητή πρόβλεψη του άρθρου 2 παρ. 4 του ν. 2121/1993, Γ. Κουμάντο, Πνευματική Ιδιοκτησία, ό.π., σελ.118 επ., Δ. Καλλινίκου, Πνευματική Ιδιοκτησία και Συγγενικά Δικαιώματα, ό.π., σελ. 33 επ. Βλ και πιο κάτω, τελευταία παράγραφο του παρόντος Κεφαλαίου

«ευγενών» συναισθημάτων και ότι τέχνη είναι σήμερα και η «ανήθικη» τέχνη, η τέχνη που «σοκάρει», ακόμη και αυτή που προκαλεί αισθήματα φρίκης αντί για αισθητική απόλαυση και συγκίνηση.³³⁹

Υπάρχει μια κατηγορία ορισμών της έννοιας τέχνης που εντοπίζει το κύριο εννοιολογικό γνώρισμα αυτής στην επικοινωνία. Σύμφωνα με τη θέση αυτή, τέχνη είναι κάθε δημιούργημα που είναι προσανατολισμένο στην αισθητικής φύσης επικοινωνία.³⁴⁰ Ως επιχειρήματα κατά της άποψης αυτής προβάλλονται ότι η επικοινωνία δεν αποτελεί αποκλειστικό γνώρισμα της τέχνης και ότι υπάρχουν πολλές περιπτώσεις έργων τέχνης των οποίων ο δημιουργός δεν επιθυμεί τη δημοσιοποίηση.³⁴¹

Υποστηρίζεται, ακόμη, ότι για τη διαπίστωση εάν ένα έργο φέρει ή όχι την ιδιότητα του έργου τέχνης, ορθότερη θα ήταν η συνδυασμένη εφαρμογή των απόψεων που έχουν υποστηριχθεί για την οριοθέτηση της έννοιας της τέχνης: εάν, για παράδειγμα, ένα έργο ανήκει σε ένα αναγνωρισμένο είδος τέχνης, αποτελεί ελεύθερη δημιουργία και έκφραση της προσωπικότητας του καλλιτέχνη και αποσκοπεί στην αισθητικής φύσης επικοινωνία του καλλιτέχνη με το κοινό, το δικαστήριο ή η διοίκηση οφείλει να το αναγνωρίζει ως έργο τέχνης. Εάν όμως ένας από τους πιο πάνω ορισμούς δεν μπορεί να εφαρμοστεί τότε πρέπει να ερευνάται εάν το γεγονός αυτό οφείλεται στο ότι δεν υφίσταται ορισμός που να καλύπτει το σύνολο της καλλιτεχνικής δραστηριότητας. Έτσι, εάν διαπιστωθεί ότι το συγκεκριμένο έργο δεν μπορεί λόγω του πρωτοποριακού του χαρακτήρα να ενταχθεί σε ένα συγκεκριμένο έργο τέχνης, αρκεί η διαπίστωση ότι το υπό κρίση έργο αποτελεί ελεύθερη δημιουργία και έκφραση της προσωπικότητας και αποσκοπεί στην αισθητικής φύσης επικοινωνία του καλλιτέχνη με το κοινό.³⁴²

Όσο αφορά στο ερώτημα κατά πόσο στην οριοθέτηση της έννοιας της τέχνης επιτρέπεται να χρησιμοποιηθούν ποιοτικά κριτήρια, η απάντηση πρέπει να είναι αρνητική. Στο χώρο της τέχνης δε νοείται έλεγχος του επιπέδου αυτής, δηλαδή διαφοροποίηση μεταξύ υπέρτερης και υποδεέστερης, καλής και κακής τέχνης.³⁴³ Η

³³⁹ Βλ. Σπ. Βλαχόπουλο, ΔτΑ 1, 1999, ό.π. σελ. 83, υποσ. 25

³⁴⁰ Βλ. Σπ. Βλαχόπουλο, ΔτΑ 1, 1999, ό.π., σελ. 81, Scholz σε Mautz – Dürig, Grundgesetz, Kommentar, ό.π., Art 5 III, Randnummer 29, σελ. 114-115

³⁴¹ Βλ. Σπ. Βλαχόπουλο, ΔτΑ 1, 1999, ό.π., σελ. 82

³⁴² Βλ. Σπ. Βλαχόπουλο, ΔτΑ 1, 1999, ό.π., σελ. 82-83, Τη συνδυασμένη εφαρμογή των ορισμών της έννοιας της τέχνης δέχεται και το Γερμανικό Ομοσπονδιακό Συνταγματικό Δικαστήριο, BVerfGE 67, 213, 226 επ.

³⁴³ Βλ. Κ. Χρυσόγονο, Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα, ό.π., σελ. 306, Scholz σε Mautz – Dürig, Grundgesetz, Kommentar, ό.π., Art 5 III, Randnummer 39, σελ. 117-118. Στη Γερμανία

παράγραφος 1 του άρθρου 16 του Συντάγματος δεν εισάγει προνομιακή μεταχείριση των καλλιτεχνικών έργων υψηλού επιπέδου, δεν προστατεύει το «ποιοτικό» καλλιτεχνικό έργο. Αντίθετα, κατοχυρώνει την ελευθερία της καλλιτεχνικής έκφρασης ανεξάρτητα από το αποτέλεσμα της.³⁴⁴ Οι πιο πάνω διαπιστώσεις ισχύουν μόνο για τη λειτουργία της ελευθερίας τέχνης ως ατομικού δικαιώματος. Αντίθετα, όμως, όταν το κράτος λαμβάνει μέτρα για την προστασία της τέχνης στο πλαίσιο της υποχρέωσής του για ανάπτυξη και προαγωγή της τέχνης, που προβλέπεται στο δεύτερο μέρος του πρώτου εδαφίου της παραγράφου 1 του άρθρου 16 του Συντάγματος, η θέση ποιοτικών κριτηρίων είναι θεμιτή, με την προϋπόθεση βέβαια ότι δεν εισάγονται αυθαίρετες διακρίσεις σχετικές με το πρόσωπο ή το έργο του συγκεκριμένου καλλιτέχνη.³⁴⁵ Το Συμβούλιο της Επικρατείας έχει δεχθεί με την 6178/1996 απόφασή του ότι τα κριτήρια του άρθρου 8 του ν. 1854/1984, με βάση τα οποία κρίνονται από τα όργανα του Επιμελητηρίου Εικαστικών Τεχνών Ελλάδος, χωρίς παρέμβαση σε θέματα αισθητικής, οι καλλιτέχνες που δεν έχουν δίπλωμα ανώτατης σχολής, προκειμένου να εγγραφούν ως τακτικά μέλη στο Επιμελητήριο και να μπορούν έτσι να εκτελούν παραγγελίες των κρατικών υπηρεσιών και των νομικών προσώπων του δημόσιου τομέα *«είναι αντικειμενικά και ανάγονται εις την αξιολόγησιν των καλλιτεχνικών προσόντων και της εν γένει επαγγελματικής*

υποστηρίχθηκε αρχικά η άποψη ότι έργο τέχνης είναι αυτό που μπορεί «να υψωθεί μέχρις ενός έστω ελαχίστου ορίου καλλιτεχνικής στάθμης ή αισθητικής αξίας» (Βλ. Δ. Κόρσο, ΕΔΔΔ 19, 1975, ό.π., σελ. 121, Γ. Χουβαρδά, ό.π., σελ. 19-20, και τις εκεί παραπομπές στη νομολογία, καθώς και την απόφαση του Γερμανικού Ομοσπονδιακού Διοικητικού Δικαστηρίου της 12.1.1966 (υπόθεση Mephisto), Juristenzeitung 1967, σελ. 161-167, η οποία δέχεται ότι η ελευθερία τέχνης δε δύναται να περιοριστεί με κοινό νόμο, μόνο όμως εφόσον πρόκειται περί «γνησίας τέχνης» και όχι περί «ατεχνίας»). Σήμερα, όμως η κρατούσα άποψη στη γερμανική νομολογία δέχεται ότι συνταγματικά προστατεύεται η τέχνη γενικά και όχι μόνο η τέχνη ορισμένης αξίας BVerfGE 23, 104, 105. 30, 173 191. 75, 369, 377. 83, 130, 139. Βλ. επίσης, Γ. Κρίππα, Η ελευθερία του τύπου έναντι του δικαιώματος επί του ιδιωτικού βίου, Αθήνα, 1972, σελ. 85-86: *«Μη υπαρχούσης όμως παρ' ημίν αντιστοίχου προς την γερμανικήν διατάξεως, φρονούμεν ότι...δεν είμεθα υποχρεωμένοι να διακρίνωμεν μεταξύ υψηλής και μη υψηλής τέχνης, ειμή μόνον απλώς περί τέχνης»* και αντίθετη θέση σε Γ. Κρίππα, Η προστασία των ανηλίκων εν τω ποινικό δικαίω, Αθήνα, 1979, σελ. 152: *«...ως έργον τέχνης δεν τυγχάνει παν αντικείμενον περιέχον ωρισμένα καλλιτεχνικά στοιχεία, αλλά μόνον εφ' όσον περιέχει ωρισμένην ποσότητα καλλιτεχνικής στάθμης. ..Εν άλλοις λόγοις ίνα θεωρηθή εν αντικείμενον ως έργον τέχνης, δεόν κατά την έννοιαν του παρόντος νόμου (ν. 5060/1931 για τα άσεμνα δημοσιεύματα) να περιέχη το ούτω καλούμενον δημιουργικό ύψος»*. Ανάλογη θέση προς αυτήν που υποστηρίζει ότι τα έργα τέχνης προστατεύονται συνταγματικά ανεξάρτητα από την αξία τους, υιοθετείται και για την προστασία της επιστήμης, βλ. Γ. Παπαδημητρίου, Σύνταγμα και Ελευθερία της Επιστήμης, ΤοΣ 1992, σελ. 520, όπου αναφέρεται ότι δε νοείται στο πλαίσιο της συνταγματικής προστασίας της επιστήμης διαφοροποίηση της επιστημονικής προσέγγισης ως υπέρτερης ή υποδεέστερης, ορθής ή εσφαλμένης, εμπεριστατωμένης ή μη εμπεριστατωμένης.

³⁴⁴ Βλ. Σπ. Βλαχόπουλο, ό.π., σελ. 84.

³⁴⁵ Βλ. Π.Δ. Δαγτόγλου, Συνταγματικό Δίκαιο. Ατομικά δικαιώματα, τόμος Α', ό.π., σελ. 660-661, Σπ. Βλαχόπουλο, ό.π., σελ. 84-85, Scholz σε Mautz – Dürig, Grundgesetz, Kommentar, ό.π., Art 5 III, Randnummer 40, σελ. 118, Christian Starck, σε Mangoldt, Klein, Starck, GG Bonner Grundgesetz, ό.π., Randnummer 294, σελ. 708.

δραστηριότητας των μη πτυχιούχων αγιογράφων. Δεδομένου δε ότι τα κριτήρια αυτά τελούν εις άμεσον συνάφειαν προς τον υπό του νόμου επιδιωκόμενον σκοπόν της προαγωγής της τέχνης και των επαγγελματικών συμφερόντων των καλλιτεχνών, τα ανωτέρω κριτήρια είναι συνταγματικώς θεμιτά. ...το Σύνταγμα κατοχυρώνει μεν εις το άρθρον 16 την ελευθερίαν της καλλιτεχνικής δημιουργίας... πλην δεν αποκλείει την θέσπισιν υπό του νομοθέτου και της κανονιστικώς δράσης Διοικήσεως προϋποθέσεων δια την άσκησιν συγκεκριμένης καλλιτεχνικής δραστηριότητος, κατά το μέτρο που τούτο επιβάλλεται εκ λόγων δημοσίου συμφέροντος».³⁴⁶

Γ. Το περιεχόμενο της ελευθερίας της τέχνης

Η ελευθερία της τέχνης περιλαμβάνει την ελευθερία δημιουργίας και κυκλοφορίας των έργων τέχνης και την ελευθερία πρόσβασης του κοινού σε αυτά ³⁴⁷

Η ελευθερία παραγωγής έργων τέχνης ή η ελευθερία καλλιτεχνικής δημιουργίας είναι ασυμβίβαστη με οποιοδήποτε προληπτικό μέτρο, με οποιαδήποτε επαγγελματική άδεια ή ιδιότητα μέλους καλλιτεχνικών συλλόγων ή τυπικά προσόντα ή οποιαδήποτε άδεια για την παραγωγή ενός έργου τέχνης και δεν ανέχεται τη διενέργεια λογοκρισίας ή οποιουδήποτε άλλου προληπτικού ελέγχου. Από την ελευθερία καλλιτεχνικής δημιουργίας συνάγεται και η απαγόρευση εξαναγκασμού της καλλιτεχνικής εργασίας.³⁴⁸

Η παράγραφος 1 του άρθρου 16 του Συντάγματος κατοχυρώνει εκτός από την ελευθερίας παραγωγής των έργων τέχνης και την ελευθερία κυκλοφορίας αυτών: χωρίς την ελευθερία κυκλοφορίας των έργων τέχνης, η ελευθερία παραγωγής τους θα

³⁴⁶ Βλ. Κ. Χρυσόγονο, Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα, ό.π., σελ. 307, ο οποίος κρίνει αρνητικά την απόφαση αυτή, παρατηρώντας ότι ο πρακτικό αποτέλεσμα είναι ότι όσοι ασκούν εμπειρικά την τέχνη του αγιογράφου στερούνται τις παραγγελίες εκκλησιαστικών νομικών προσώπων με αποτέλεσμα να αναγκάζονται να εγκαταλείψουν την τέχνη, πράγμα που είναι αμφίβολο κατά πόσο συνάδει με το άρθρο 16 παρ. 1 του Συντάγματος. Βλ. επίσης ΣτΕ 2602/1993, όπου γίνεται αναφορά σε διάταξη του άρθρου 2 του ν.δ. 1086/1971 που προβλέπει απονομή ενός είδους τιμητικής σύνταξης από την Πολιτεία σε λογοτέχνες και καλλιτέχνες για την προσφορά τους στην ανάπτυξη της λογοτεχνίας και των καλών τεχνών.

³⁴⁷ Βλ. Scholz σε Mautz – Dürig, Grundgesetz, Kommentar, ό.π., Art 5 III, Randnummer 17, σελ. 110, Christian Starck, σε Mangoldt, Klein, Starck, GG Bonner Grundgesetz, ό.π., Randnummer 282-285, σελ. 704-705, Π.Δ. Δαγτόγλου, Συνταγματικό Δίκαιο. Ατομικά δικαιώματα, τόμος Α', ό.π., σελ. 656 επ., Β. Σκουρή, Η συνταγματική προστασία της διαφήμισης στην Ελλάδα, ό.π., σελ. 31, Σπ. Βλαχόπουλο, ΔτΑ 1, 1999, ό.π., σελ. 86 επ., Μ.Θ. Μαρίνο, Πνευματική Ιδιοκτησία, ό.π., σελ. 38, απόφαση της 24.2.1971 (Mephisto) του Γερμανικού Συνταγματικού Δικαστηρίου, Juristenzeitung 1971, σελ. 544, απόδοση του περιεχομένου της σχετικής σκέψης της απόφασης σε Δ. Κόρσο, Μελέτες, ό.π., σελ. 181

³⁴⁸ Βλ. Π.Δ. Δαγτόγλου, Συνταγματικό Δίκαιο. Ατομικά δικαιώματα, τόμος Α', ό.π., σελ. 656 – 658. Εξαίρεση από την γενική απαγόρευση προληπτικών μέτρων επιτρέπεται μόνο για λόγους προστασίας άλλου έννομου αγαθού που επίσης προστατεύεται από το Σύνταγμα

ήταν άσκοπη.³⁴⁹ Πολλές φορές εξάλλου η δημιουργία και η παρουσίαση στο κοινό του έργου τέχνης συμπίπτουν χρονικά και η διάκρισή τους δεν είναι εφικτή.³⁵⁰ Επιπλέον η ανάγκη προστασίας του καλλιτέχνη εμφανίζεται εντονότερη κατά τη διάδοση του έργου του, παρά στο στάδιο της δημιουργίας, γιατί η δημιουργία δε γίνεται αντιληπτή από το κοινό και δεν ενδιαφέρει την κρατική εξουσία.³⁵¹ Στην έννοια της ελευθερίας κυκλοφορίας των έργων τέχνης πρέπει να γίνει δεκτό ότι εμπίπτει οποιοσδήποτε τρόπος παρουσίασης του έργου στο κοινό επιλέγει ο καλλιτέχνης. Αντιβαίνει στην ελευθερία κυκλοφορίας του έργου οποιαδήποτε απαγόρευση παρουσίασης καθώς και οποιαδήποτε εξάρτηση της παρουσίασης από προηγούμενη άδεια.³⁵²

Κατοχυρώνεται ακόμη στην παράγραφο 1 του άρθρου 16 του Συντάγματος η ελευθερία πρόσβασης του κοινού στα έργα τέχνης, χωρίς όμως να αναγνωρίζεται αντίστοιχη αξίωση του κοινού.³⁵³ Η λήψη προληπτικών μέτρων που εμποδίζει την ελευθερία παρουσίασης του έργου τέχνης στο κοινό και την επικοινωνία του δημιουργού με το κοινό προσβάλλει εκτός από τα δικαιώματα του δημιουργού και τα δικαιώματα του κοινού. Αντισυνταγματική είναι η απαγόρευση εισόδου σε χώρο όπου παρουσιάζονται έργα τέχνης εκτός εάν αυτή δικαιολογείται από την ανάγκη της συνταγματικά κατοχυρωμένης προστασίας της νεότητας και της παιδικής ηλικίας ή της επίσης συνταγματικά κατοχυρωμένης προστασίας της δημόσιας υγείας.³⁵⁴

Εκτός από τη θέσπιση του ατομικού δικαιώματος της ελευθερίας της τέχνης, το εδάφιο α της παραγράφου 1 του άρθρου 16 του Συντάγματος προβλέπει, όπως αναφέρεται και πιο πάνω, ότι η ανάπτυξη και η προαγωγή της τέχνης αποτελεί υποχρέωση του κράτους. Έτσι το κράτος υποχρεούται να έχει ορισμένη πολιτιστική πολιτική, την οποία όμως αναπτύσσει και προάγει χωρίς να κηδεμονεύει την τέχνη. Το κράτος οφείλει να συμβάλλει στη δημιουργία μιας ατμόσφαιρας ελευθερίας αφενός και εκτίμησης της καλλιτεχνικής δημιουργίας αφετέρου, καθώς και να

³⁴⁹ Βλ. Π.Δ. Δαγτόγλου, Συνταγματικό Δίκαιο. Ατομικά δικαιώματα, τόμος Α', ό.π., σελ. 658, Σπ. Βλαχόπουλο, ΔτΑ 1, 1999, ό.π., σελ. 86, υποσ. 33

³⁵⁰ Βλ. Π.Δ. Δαγτόγλου, Συνταγματικό Δίκαιο. Ατομικά δικαιώματα, τόμος Α', ό.π., σελ. 658

³⁵¹ Βλ. Σπ. Βλαχόπουλο, ΔτΑ 1, 1999, ό.π., σελ. 86, υποσ. 33

³⁵² Βλ. Π.Δ. Δαγτόγλου, Συνταγματικό Δίκαιο. Ατομικά δικαιώματα, τόμος Α', ό.π., σελ. 658. Αντίθετα δεν αντιβαίνει στην ελευθερία της τέχνης η απαίτηση άδειας λειτουργίας αιθουσών δημόσιων θεαμάτων όταν αυτή γίνεται με βάση συνταγματικά θεμιτά κριτήρια και κυρίως για λόγους ασφάλειας του κοινού. Επίσης δεν αντιβαίνει στην ελευθερία τέχνης η απαγόρευση εγκατάστασης θεάτρων, κινηματογράφων κλπ σε κοινόχρηστους χώρους και η απαγόρευση διαταραχής της κοινής ησυχίας

³⁵³ Βλ. Scholz σε Mautz – Dürig, Grundgesetz, Kommentar, ό.π., Art 5 III, Randnummer 21, σελ. 111

³⁵⁴ Βλ. Π.Δ. Δαγτόγλου, Συνταγματικό Δίκαιο. Ατομικά δικαιώματα, τόμος Α', ό.π., σελ. 659

μεριμνά για την προώθηση της τέχνης και των δημιουργών της και την πρόσφορη διδασκαλία της τέχνης.³⁵⁵

Δ. Ελευθερία έκφρασης / ελευθερία τέχνης και πνευματική ιδιοκτησία:

α. Ελευθερία έκφρασης και πνευματική ιδιοκτησία

Η σχέση που υπήρχε μεταξύ ελέγχου της ελευθερίας έκφρασης και τύπου προς το δικαίωμα της πνευματικής ιδιοκτησίας που χρησιμοποιήθηκε ως μέσο επιβολής λογοκρισίας με την κρατική απονομή του εκδοτικού προνομίου, δεν υπάρχει πλέον.³⁵⁶

Όμως μεταξύ της πνευματικής ιδιοκτησίας και της ελευθερία έκφρασης εξακολουθεί να υπάρχει σύνδεση. Η ελευθερία έκφρασης και δημιουργίας μέσω της οικονομικής ανεξαρτησίας των δημιουργών, αλλά και της δυνατότητας ελέγχου της δημοσίευσης και οικονομικής εκμετάλλευσης του έργου τους, με την έννοια της ευρύτερης δυνατής πρόσβασης στην αγορά και στο κοινό, απαρτίζει τον πυρήνα του δικαιώματος της πνευματικής ιδιοκτησίας.³⁵⁷ Η αναγνώριση των περιουσιακών εξουσιών του δημιουργού εξασφαλίζουν την αμοιβή και τη συνέχιση της δημιουργικής παραγωγής μέσω της αξιοποίησης του έργου στην αγορά³⁵⁸, ενώ παράλληλα παρέχουν στο δημιουργό τη δυνατότητα να εκφράζεται μέσα από το έργο του ελεύθερα, χωρίς να εξαρτάται οικονομικά και να κατευθύνεται ιδεολογικά από τρίτους.

Από την αντίθετη τώρα πλευρά, η πνευματική ιδιοκτησία θέτει «όρια» στο δικαίωμα της ελευθερίας έκφρασης τρίτων προσώπων, της ελευθερίας του τύπου και των μέσων μαζικής ενημέρωσης.³⁵⁹ Έτσι, για παράδειγμα, δεν επιτρέπεται η μετάδοση ενός έργου στο κοινό με τη ραδιοφωνία και την τηλεόραση, χωρίς την άδεια του δημιουργού (άρθρο 3 παρ. 1 ζ του ν. 2121/1993), ενώ ο δημιουργός έχει δικαίωμα να ζητήσει χωριστή αμοιβή για κάθε τρόπο εκμετάλλευσης οπτικοακουστικού έργου (άρθρο 34 παρ. 3 του ν. 2121/1993).

Αλλά και αντίστροφα: η ελευθερία της πνευματική κίνησης, η ελευθερία γνώμης, δικαιολογεί τον περιορισμό της πνευματικής ιδιοκτησίας που προβλέπεται στο άρθρο 19 του ν. 2121/1993: «*επιτρέπεται χωρίς άδεια του δημιουργού και χωρίς*

³⁵⁵ Βλ. Π.Δ. Δαγτόγλου, Συνταγματικό Δίκαιο. Ατομικά δικαιώματα, τόμος Α', ό.π., σελ. 660

³⁵⁶ Βλ. Δ. Σαραφιανό, ΤοΣ 2003, <http://tosyntagma.ant-sakkoulas.gr/theoria/>, ό.π.

³⁵⁷ Βλ. Μ.Θ. Μαρίνο, Πνευματική Ιδιοκτησία, ό.π., σελ. 40-41

³⁵⁸ Βλ. Μ.Θ. Μαρίνο, Πνευματική Ιδιοκτησία, ό.π., σελ. 134-135

³⁵⁹ Βλ. Μ.Θ. Μαρίνο, Πνευματική Ιδιοκτησία, ό.π., σελ. 38-39

αμοιβή, η παράθεση σύντομων αποσπασμάτων από έργο άλλου νομίμως δημοσιευμένου για την υποστήριξη της γνώμης εκείνου που παραθέτει ή την κριτική της γνώμης του άλλου, εφόσον η παράθεση αποσπασμάτων αυτών είναι σύμφωνη με τα χρηστά ήθη και η έκταση των αποσπασμάτων δικαιολογείται από τον επιδιωκόμενο σκοπό. Η παράθεση του αποσπάσματος πρέπει να συνοδεύεται από την ένδειξη της πηγής και των ονομάτων του δημιουργού και του εκδότη, εφόσον τα ονόματα αυτά εμφανίζονται στην πηγή».³⁶⁰ Η παράθεση αποσπασμάτων ξένου έργου για την υποστήριξη μιας γνώμης ή την κριτική μιας άλλης, σύμφωνα με την πιο πάνω διάταξη, είναι επιτρεπτή, εφόσον τα αποσπάσματα δεν είναι μεγάλα, ώστε να κάνουν το έργο ανταγωνιστικό,³⁶¹ και αποτελούν παρεπόμενα στοιχεία και όχι αποκλειστική σχεδόν πηγή για τη συγγραφή ενός βιβλίου ή απλή μεταφορά - παράθεση άλλου έργου.³⁶² Η παράθεση πρέπει να είναι σύμφωνη με τα χρηστά ήθη και να δικαιολογείται από τον επιδιωκόμενο σκοπό, ο οποίος μπορεί να είναι επιστημονικός, ερευνητικός, ιδεολογικός³⁶³. Επίσης, πρέπει το έργο, από το οποίο προέρχονται τα αποσπάσματα, να έχει ήδη δημοσιευθεί³⁶⁴ και να αναφέρεται η πηγή από την οποία παρατίθενται τα αποσπάσματα (ηθικό δικαίωμα του δημιουργού για αναγνώριση της πατρότητας του έργου).³⁶⁵

Επίσης, η ελευθερία ενημέρωσης του κοινού, που περιλαμβάνεται στην ελευθερία έκφρασης και διάδοσης στοχασμών της παραγράφου 1 του άρθρου 14 του Συντάγματος και κατοχυρώνεται πλέον ρητά στην παράγραφο 1 του άρθρου 5^Α του Συντάγματος³⁶⁶, δικαιολογεί τον περιορισμό του άρθρου 25 του ν. 2121/1993: «Επιτρέπεται, χωρίς την άδεια του δημιουργού και χωρίς αμοιβή στο μέτρο που δικαιολογείται από τον επιδιωκόμενο σκοπό: α) η αναπαραγωγή και η διάδοση στο κοινό για λόγους περιγραφής επίκαιρων γεγονότων με μέσα μαζικής επικοινωνίας έργων που βλέπονται ή ακούγονται κατά τη διάρκεια ενός τέτοιου γεγονότος. β) η

³⁶⁰ Αντίστοιχη διάταξη προβλέπεται και στο άρθρο 10 παρ. 1 και 3 της Διεθνούς Σύμβασης της Βέρνης – Παρισιού

³⁶¹ Βλ. Γ. Κουμάντο, Πνευματική Ιδιοκτησία, ό.π., σελ. 293, Γ. Κουμάντο, σχόλιο στην ΜονΠρωτΘεσ 528/1981, ΝοΒ 29, 1981, σελ. 738 επ., Δ. Καλλινίκου, Πνευματική Ιδιοκτησία και Συγγενικά Δικαιώματα, ό.π., σελ. 172, Α. Κοτσίρη, Δίκαιο Πνευματικής Ιδιοκτησίας, ό.π., σελ. 187-188, Μ.Θ. Μαρίνο, Πνευματική Ιδιοκτησία, ό.π., σελ. 205-206, ΕφΑθ 6415/1972, Δικαιοσύνη 14, 1973, σελ. 609, ΜονΠρωτΑθ 15951/1989, ΝοΒ 1990, σελ. 116 επ., ΜονΠρωτΘεσ 3579/1991, ΕλλΔικ 32, 1991, σελ. 1381 επ., ΜονΠρωτΑθ 6550/1993, Αρμ 47, 1993, σελ. 824-827, ΜονΠρωτΑθ 66/1995, ΝοΒ 44, 1996, σελ. 232 επ., ΜονΠρωτΑθ 8753/1995, ΕΕμπΔ 1995, σελ. 708 επ.

³⁶² Βλ. ΜονΠρωτΑθ 12162/1993, Αρμ 1994, σελ. 182 επ., ΜονΠρωτΑθ 1692/1994, ΕλλΔικ 37, 1996, σελ. 446 επ., ΜονΠρωτΑθ 66/1995, ΝοΒ 1996, σελ. 232 επ., ΠολΠρωτΑθ 1322/1997, ΝοΒ 2000, σελ. 285 επ., ΕφΘεσ 3340/1998, ΕΕμπΔ1999, σελ. 848 επ.

³⁶³ Βλ. Μ.Θ. Μαρίνο, Πνευματική Ιδιοκτησία, ό.π., σελ. 204

³⁶⁴ Α. Κοτσίρη, Δίκαιο Πνευματικής Ιδιοκτησίας, ό.π., 187

³⁶⁵ Βλ. Δ. Καλλινίκου, Πνευματική Ιδιοκτησία και Συγγενικά Δικαιώματα, ό.π., σελ. 171

³⁶⁶ Βλ. πιο κάτω Ενότητα IV για το δικαίωμα πληροφόρησης

αναπαραγωγή και η διάδοση στο κοινό με μέσα μαζικής επικοινωνίας προς το σκοπό της ενημέρωσης επί επίκαιρων γεγονότων πολιτικών λόγων, προσφωνήσεων, κηρυγμάτων, δικανικών αγορεύσεων ή άλλων έργων παρόμοιας φύσης, καθώς και περιλήψεων ή αποσπασμάτων από διαλέξεις, εφόσον τα έργα αυτά παρουσιάζονται δημόσια. 2. Η αναπαραγωγή και η διάδοση στο κοινό πρέπει, όταν αυτό είναι δυνατό, να συνοδεύονται από την ένδειξη της πηγής και του ονόματος του δημιουργού».³⁶⁷ Στην πρώτη από τις δύο αναφερόμενες στο πιο άρθρο περιπτώσεις εμπίπτει η παρουσίαση ενός αγάλματος στην τηλεόραση κατά την ημέρα των αποκαλυπτηρίων, η τηλεοπτική παρουσίαση ενός αρχιτεκτονικού έργου κατά την ημέρα των εγκαινίων του, η αναπαραγωγή στον ημερήσιο ή περιοδικό τύπο φωτογραφιών που εκτίθενται σε αίθουσα κατά την ημέρα των εγκαινίων, η μετάδοση από το ραδιόφωνο αποσπασμάτων μουσικών έργων που παίζονται κατά τη διάρκεια ενός κονσέρτου προς τιμή ενός μουσικοσυνθέτη.³⁶⁸ Στις περιπτώσεις αυτές ο νόμος κρίνει ότι η πνευματική ιδιοκτησία του γλύπτη, του αρχιτέκτονα, του φωτογράφου, του συνθέτη δεν πρέπει να εμποδίζει την μετάδοση ή αναπαραγωγή του έργου, ματαιώνοντας έτσι την ενημέρωση του κοινού για επίκαιρα γεγονότα.³⁶⁹ Αντίθετα, δεν επιτρέπεται η αναπαραγωγή έργων όταν αυτά χάνουν τον επίκαιρο χαρακτήρα τους³⁷⁰ ή με μέσα που δε θεωρούνται μέσα μαζικής ενημέρωσης για επίκαιρα γεγονότα, όπως τα βιβλία, οι βιντεοκασέτες.³⁷¹

β. Ελευθερία τέχνης και πνευματική ιδιοκτησία

Ειδικότερα η προστασία της πνευματικής ιδιοκτησίας και των συγγενικών δικαιωμάτων θεμελιώνεται στην παράγραφο 1 του άρθρου 16 του Συντάγματος, που κατοχυρώνει το ατομικό δικαίωμα της ελευθερίας τέχνης,³⁷² και επικρατεί, όπως αναφέρεται και πιο πάνω του δικαιώματος της ελευθερίας έκφρασης. Με την

³⁶⁷ Αντίστοιχες διατάξεις περιέχονται αντίστοιχα στα άρθρα 10 δις παρ. 2 και 2 δις παρ. 2 της Διεθνούς Σύμβασης της Βέρνης - Παρισίου

³⁶⁸ Βλ. Δ. Καλλινίκου, Πνευματική Ιδιοκτησία και Συγγενικά Δικαιώματα, ό.π., σελ. 172-173 και Γ. Κουμάντο, Πνευματική Ιδιοκτησία, ό.π., σελ. 303

³⁶⁹ Βλ. Γ. Κουμάντο, Πνευματική Ιδιοκτησία, ό.π., σελ. 303-304

³⁷⁰ Βλ. Τ. Ιωάννου – Κ. Λυκιαρδόπουλο, Η πνευματική ιδιοκτησία, Αθήνα, 1962, σελ. 103

³⁷¹ Βλ. Γ. Κουμάντο, Πνευματική Ιδιοκτησία, ό.π., σελ. 302-303

³⁷² Βλ. Α. Γαζή, Η επίδραση του Συντάγματος επί του Αστικού Δικαίου, στον τόμο Η επίδραση του Συντάγματος του 1975 επί του ιδιωτικού και επί του δημοσίου δικαίου, ό.π., σελ. 24, Γ. Κουμάντο, Πνευματική Ιδιοκτησία, ό.π., σελ. 37, Δ. Καλλινίκου, Πνευματική Ιδιοκτησία και Συγγενικά Δικαιώματα, ό.π., σελ. 9, Μ.Θ. Μαρίνο, Πνευματική Ιδιοκτησία, ό.π., σελ. 38, Π.Δ. Δαγτόγλου, Συνταγματικό Δίκαιο. Ατομικά δικαιώματα, τόμος Α', ό.π., σελ. 659, Α. Αργυριάδη, Μαγνητοταινίες και προστασία καλλιτεχνών κατά τους νόμους 1064/1980 και 1075/1980, ΝοΒ 29, 1981, ό.π., σελ. 5, Γ. Κασσιμάτη, Η προστασία των καλλιτεχνών και η συνταγματικότητα των νόμων 1064 και 1075 του 1980, ΝοΒ 29, 1981, ό.π., σελ. 8

παράγραφο 1 του άρθρου 16 κατοχυρώνεται η ελευθερία των πνευματικών δημιουργών και των φορέων συγγενικών δικαιωμάτων να δημιουργούν και να παρουσιάζουν στο κοινό τα έργα τους και τα άλλα προστατευόμενα αντικείμενα.

Στην ελευθερία της τέχνης της παραγράφου 1 του άρθρου 16 του Συντάγματος εμπίπτει το σύνολο των ηθικών εξουσιών που απορρέουν από το δικαίωμα της πνευματικής ιδιοκτησίας. Η παράγραφος 1 του άρθρου 16 κατοχυρώνει τη δημιουργία και την επικοινωνία με το κοινό που επιδιώκεται με αυτήν, ενώ, αντίθετα, δεν καλύπτει τα περιουσιακά δικαιώματα που απορρέουν από την πνευματική ιδιοκτησία.³⁷³ Η οικονομική αξιοποίηση και η διασφάλιση της οικονομικής αξίας ενός έργου προστατεύονται από το άρθρο 17 και το άρθρο 5 παρ. 1 του Συντάγματος.³⁷⁴ Εξαίρεση μπορεί να γίνει δεκτή μόνο για την περίπτωση που με την αποστέρηση των δυνατοτήτων οικονομικής αξιοποίησης του έργου θα μπορούσε να αποκλειστεί και η καλλιτεχνική δημιουργία και η επικοινωνία του δημιουργού με το κοινό.³⁷⁵

Το Γερμανικό Ομοσπονδιακό Ακυρωτικό Δικαστήριο έκρινε σε απόφασή του³⁷⁶ σχετικά με ένα καλλιτέχνη του δρόμου ότι αυτός μπορούσε να βρει τα πρόσωπα που ζωγράφιζε και να πωλήσει τα πορτρέτα που δημιουργούσε στο δημόσιο χώρο, όπου οι άνθρωποι συγκεντρώνονταν ή περνούσαν. Εξαιτίας αυτής της στενής σύνδεσης της δημιουργίας του έργου τέχνης και της οικονομικής αξιοποίησής του, ανήκει στον προστατευόμενο χώρο της τέχνης και η πώληση του έργου.

Δεν εμπίπτουν στο πεδίο του ατομικού δικαιώματος της παραγράφου 1 του άρθρου 16 του Συντάγματος το δικαίωμα των επιχειρήσεων για την εκμετάλλευση

³⁷³ Βλ. Scholz σε Mautz – Dürig, Grundgesetz, Kommentar, Band I, Papier LFG 20, ό.π., Art 5 III, Randnummer 18, σελ. 110, Christian Starck, σε Mangoldt, Klein, Starck, GG Bonner Grundgesetz, Band 1, 4. Auflage, ό.π., Randnummer 289, σελ. 706, Γ. Κασιμάτη, NoB 29, 1981, ό.π. σελ. 8, Α. Αργυριάδη, NoB 29, 1981, ό.π., σελ. 5, ο οποίος μάλιστα για την προστασία των ηθικών δικαιωμάτων επικαλείται και το άρθρο 14 παρ. 1 και το άρθρο 16 παρ. 1 του Συντάγματος. BVerfGE 30, 173, 189, 31, 229, 239

³⁷⁴ Βλ. Scholz σε Mautz – Dürig, Grundgesetz, Kommentar, ό.π., Art 5 III, Randnummer 50, σελ. 123

³⁷⁵ Βλ. Scholz, ό.π., σε Mautz – Dürig, Grundgesetz, Kommentar, ό.π., Art 5 III, Randnummer 18, σελ. 110, BVerfGE 31, 240

³⁷⁶ Βλ. Rudolf Wendt σε Münch, Kunig, Grundgesetz- Kommentar, Band 1. 4. Auflage, ό.π., Randnummer 94, σελ. 419-420, BVerwG 84, 71, 74. Ευρύτερη κάλυψη του δικαιώματος της πνευματικής ιδιοκτησίας, δηλαδή τόσο των περιουσιακών όσο και των ηθικών εξουσιών που απορρέουν από αυτή, φαίνεται να δέχεται άλλη άποψη που υποστηρίζει ότι στην ελευθερία κυκλοφορίας των έργων τέχνης, που κατοχυρώνεται συνταγματικά, εμπίπτει η ελευθερία αποστολής και η ελευθερία πώλησής τους, χωρίς την προστασία των οποίων ο δημιουργός στερείται τις υλικές προϋποθέσεις για την εργασία του. Βλ. σχετικά Π.Δ. Δαγτόγλου, Συνταγματικό Δίκαιο. Ατομικά δικαιώματα, τόμος Α', ό.π., σελ. 659, Μ.Θ. Μαρίνο, Πνευματική Ιδιοκτησία, ό.π., σελ. 38, Δ. Σαραφινάο, ΤοΣ 2003, <http://tosyntagma.ant-sakkoulas.gr/theoria/>, ό.π.

έργων τέχνης και επιστήμης και τα δικαιώματα των εκδοτών και των παραγωγών.³⁷⁷ Για την προστασία των εκδοτών, των ραδιοτηλεοπτικών οργανισμών και των παραγωγών φωνογραφημάτων ισχύει η προστασία των άρθρων 14 και 15 του Συντάγματος³⁷⁸, καθώς και η προστασία των άρθρα 5 παρ. 1 (ιδίως όσο αφορά στην οικονομική ελευθερία) και 17 του Συντάγματος.³⁷⁹ Αντίθετα, όμως, προς την πιο πάνω θέση, το Γερμανικό Ομοσπονδιακό Συνταγματικό Δικαστήριο³⁸⁰ έχει διατυπώσει τη θέση ότι η ελευθερία τέχνης καταλαμβάνει και τους εκδότες που ενεργούν ως ενδιάμεσα πρόσωπα στην επικοινωνία του δημιουργού και του κοινού, αφού το έργο τέχνης, χωρίς τη διάδοσή του μέσω των πιο πάνω προσώπων, θα απέβαλλε το παιδαγωγικό του χαρακτήρα και δε θα ασκούσε καμία επίδραση στην κοινή γνώμη.

Στην υποχρέωση του κράτους για ανάπτυξη και προαγωγή της τέχνης, που θεμελιώνεται στην παράγραφο 1 του άρθρου 16 του Συντάγματος, εντάσσεται και η υποχρέωση για λήψη των απαραίτητων νομοθετικών μέτρων για την προστασία της πνευματικής ιδιοκτησίας³⁸¹ και ιδιαίτερα των μέτρων που διευκολύνουν την αξιοποίηση του έργου του δημιουργού.³⁸² Απόρροια της υποχρέωσης του κράτους για την προαγωγή και την ανάπτυξη της τέχνης αποτελεί η αξιολογική ουδετερότητα της πνευματικής ιδιοκτησίας, η απαγόρευση μονοπώλησης ιδεών, μεθόδων πολιτιστικής παραγωγής και τεχνοτροπιών μέσω του δικαίου της πνευματικής ιδιοκτησίας.³⁸³ Ως προς τα μέτρα που λαμβάνει το κράτος για την προστασία της τέχνης πρέπει να λαμβάνεται υπόψη η αυτονομία και ο πλουραλισμός της τέχνης, καθώς και η ουδετερότητα του κράτους (απαγόρευση διακρίσεων για λόγους άσχετους με την τέχνη, όπως πολιτικούς ή ιδεολογικούς λόγους).³⁸⁴

Ε. Περιορισμοί της ελευθερίας τέχνης

³⁷⁷ Βλ. Γ. Κασιμάτη, NoB 29, 1981, ό.π. σελ. 8.

³⁷⁸ Βλ. Scholz σε Mautz – Dürig, Grundgesetz, Kommentar, ό.π., Art 5 III, Randnummer 13, σελ. 107, Randnummer 50, σελ. 123

³⁷⁹ Βλ. Γ. Κασιμάτη, NoB 29, 1981, ό.π. σελ. 8

³⁸⁰ Βλ. την απόφαση της 24.2.1971 (Mephisto) του Γερμανικού Συνταγματικού Δικαστηρίου, Juristenzeitung 1971, σελ. 544, απόδοση του περιεχομένου της σχετικής σκέψης της απόφασης σε Δ. Κόρσο, Μελέτες, ό.π., σελ. 182

³⁸¹ Βλ. Π.Δ. Δαγτόγλου, Συνταγματικό Δίκαιο. Ατομικά δικαιώματα, τόμος Α', ό.π., σελ. 660

³⁸² Βλ. Μ.Θ. Μαρίνο, Πνευματική Ιδιοκτησία, ό.π., σελ. 38

³⁸³ Βλ. Μ.Θ. Μαρίνο, Πνευματική Ιδιοκτησία, ό.π., σελ. 38

³⁸⁴ Βλ. Scholz σε Mautz – Dürig, Grundgesetz, Kommentar, ό.π., Art 5 III, Randnummer 21, σελ. 111

Η ελευθερία τέχνης κατοχυρώνεται στην παράγραφο 1 του άρθρου 16 χωρίς νομικούς περιορισμούς. Το άρθρο 16 παρ. 1 δε συνοδεύεται από τη ρήτρα «*τηρώντας τους νόμους του κράτους*», όπως το άρθρο 14 παρ. 1. Αυτό όμως δε σημαίνει ότι ο δημιουργός δεν υπόκειται στους γενικούς νόμους.³⁸⁵ Η ελευθερία τέχνης υπόκειται στους προσωπικά και αντικειμενικά γενικούς νόμους, δηλαδή στους νόμους αυτούς που προστατεύουν ένα έννομο αγαθό, χωρίς να στρέφονται ούτε κατά ορισμένου προσώπου ή ομάδας προσώπων ούτε κατά ορισμένης καλλιτεχνικής δημιουργίας ή τεχνοτροπίας και χωρίς να καθιστούν αδύνατη ή δυσανάλογα δυσχερή την άσκηση της τέχνης.³⁸⁶ (Έτσι για παράδειγμα ο αρχιτέκτονας δεν απαλλάσσεται από την υποχρέωση έκδοσης άδειας δόμησης με μόνη την επίκληση της δημιουργίας έργου τέχνης, ο λογοτέχνης δεν εξαιρείται από την τιμώρηση των εγκλημάτων κατά της τιμής, οι ηθοποιοί δεν μπορούν να εκτελούν θεατρικά έργα σε κοινόχρηστους χώρους.³⁸⁷) Οι νομοθετικά επιβαλλόμενοι περιορισμοί πρέπει να είναι λιγότερο εκτεταμένοι και εντατικοί όταν πρόκειται για έργα τέχνης απ' ό,τι όταν πρόκειται για άλλου είδους έκφραση.³⁸⁸ Επιπλέον, δεν επιτρέπεται η επιβολή ειδικών περιορισμών που είτε ισχύουν για άλλα δικαιώματα, όπως η ελευθερία τύπου, είτε αφορούν μόνο την τέχνη.³⁸⁹

Ενώ το Σύνταγμα προστατεύει την ελευθερία τέχνης, προστατεύει επίσης και άλλα έννομα αγαθά, τα οποία μπορούν να συνιστούν περιορισμό της ελευθερίας της τέχνης, μόνο όπου και στο βαθμό που η έκφραση της τέχνης μπορεί να διακινδυνεύει

³⁸⁵ Βλ. Scholz σε Mautz – Dürig, Grundgesetz, Kommentar, ό.π., Art 5 III, Randnummer 54, σελ. 124 επ. ΑΠ 1341/1993, ΕλλΔικ 1994, σελ. 224, η οποία αναφέρει ότι η προστασία της παραγράφου 1 του άρθρου 14 του Συντάγματος «*τελεί υπό την γενική επιφύλαξη του νόμου, ήτοι και αυτή δεν απαλλάσσεται από τις δεσμεύσεις των γενικών νόμων*»

³⁸⁶ Βλ. Π.Δ. Δαγτόγλου, Συνταγματικό Δίκαιο. Ατομικά δικαιώματα, τόμος Α', ό.π., σελ. 662 για την ελευθερία τέχνης και 417 για την ελευθερία γνώμης, Κ. Χρυσόγονο, Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα, ό.π., σελ. 304 για την ελευθερία τέχνης και σελ. 275-276 για την ελευθερία γνώμης, Β. Σκουρή, Η συνταγματική προστασία της διαφήμισης στην Ελλάδα, ό.π., σελ. 31, Δ. Κόρσο, Μελέτες, ό.π., σελ. 188, ο οποίος αναφέρει ως περιορισμό της ελευθερίας τέχνης το άρθρο 25 παρ. 3 του Συντάγματος για την απαγόρευση καταχρηστικής άσκησης δικαιώματος και πέρα από αυτό και το νομικό βάρος της *προσήκουσας ευθύνης* του καλλιτέχνη.

³⁸⁷ Βλ. Π.Δ. Δαγτόγλου, Συνταγματικό Δίκαιο. Ατομικά δικαιώματα, τόμος Α', ό.π., σελ. 662

³⁸⁸ Βλ. Κ. Χρυσόγονο, Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα, ό.π., σελ. 304, Β. Σκουρή, Η συνταγματική προστασία της διαφήμισης στην Ελλάδα, ό.π., σελ. 31

³⁸⁹ Βλ. Π.Δ. Δαγτόγλου, Συνταγματικό Δίκαιο. Ατομικά δικαιώματα, τόμος Α', ό.π., σελ. 662-664, Κ. Χρυσόγονο, Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα, ό.π., σελ. 304. Σύμφωνα με την απόφαση 24.2.1971 (Mephisto) του Γερμανικού Συνταγματικού Δικαστηρίου, σε Δ. Κόρσο, Μελέτες, ό.π., σελ. 183 οι περιορισμοί της ελευθερίας ανάπτυξης της προσωπικότητας (άρθρο 2 παρ. 1 GG, αντίστοιχο άρθρο 5 παρ. 1 του Συντάγματος) δεν εφαρμόζονται στην ελευθερία τέχνης, αφού η συνταγματική διάταξη για την προστασία της προσωπικότητας τελεί σε σχέση επικουρικότητας προς τη συνταγματική κατοχύρωση της ελευθερίας τέχνης

τα αγαθά αυτά.³⁹⁰ Συνταγματικά θεμιτό περιορισμό της ελευθερίας τέχνης συνιστά η προστασία του φυσικού και πολιτιστικού περιβάλλοντος, η οποία σύμφωνα με την παράγραφο 1 του άρθρου 24 του Συντάγματος αποτελεί υποχρέωση του κράτους και δικαίωμα του καθενός (π.χ. δεν επιτρέπεται η εγχάραξη σε αρχαία μνημεία ή η χρησιμοποίηση μεγαφώνων στη διαπασόν για τη μετάδοση μουσικής εκδήλωσης κατά την ώρα κοινής ησυχίας ή σε περιοχή όπου βρίσκεται κλινική). Περιορισμό της ελευθερίας τέχνης συνιστά και η προστατευόμενη από το άρθρο 17 του Συντάγματος ιδιοκτησία (π.χ. ο ζωγράφος δεν μπορεί να ζωγραφίζει σε τοίχους ξένων σπιτιών). Ζήτημα επίσης τίθεται και σε περίπτωση σύγκρουσης της ελευθερίας τέχνης με την προστασία της προσωπικότητας, η οποία κατοχυρώνεται στην παράγραφο 1 του άρθρου 5 του Συντάγματος ή, πιο ειδικά, με την προστασία της τιμής, η οποία κατοχυρώνεται στην παράγραφο 2 του άρθρου 5 του Συντάγματος (συνήθως στη σάτιρα, κωμικές παραστάσεις, γελοιογραφίες, πολιτικά μυθιστορήματα³⁹¹).³⁹²

Η σύγκρουση της ελευθερίας τέχνης με τα άλλα συνταγματικά κατοχυρωμένα δικαιώματα αίρεται μόνο με στάθμιση των συμφερόντων στη συγκεκριμένη περίπτωση.³⁹³ Η στάθμιση αυτή οφείλει να έχει ως αφετηρία τη θεμελιώδη παραδοχή της τυπικής ισοδυναμίας όλων των διατάξεων, οι οποίες περιλαμβάνονται στο

³⁹⁰ Βλ. Π.Δ. Δαγτόγλου, Συνταγματικό Δίκαιο. Ατομικά δικαιώματα, τόμος Α', σελ. 417-418, για τον περιορισμό της ελευθερίας γνώμης σε περίπτωση σύγκρουσης αυτής με άλλα προστατευόμενα από το Σύνταγμα έννομα αγαθά.

³⁹¹ Βλ. Μ.Θ. Μαρίνο, Πνευματική Ιδιοκτησία, ό.π., σελ. 39, Δ. Κόρσο, Μελέτες, ό.π., σελ. 189, Γ. Βλαχόπουλο, ό.π., σελ. 108, που παρατηρεί ότι στην περίπτωση της σάτιρας και της γελοιογραφίας η προσβολή άλλων έννομων αγαθών, όπως της προσωπικότητας, εμφανίζεται αναγκαία για την πραγμάτωση του καλλιτεχνικού σκοπού, χωρίς να σημαίνει ότι στις περιπτώσεις αυτές η ελευθερία τέχνης υπερτερεί πάντοτε του δικαιώματος της προσωπικότητας, αλλά ότι οι περιορισμοί για λόγους προστασίας της προσωπικότητας στις περιπτώσεις αυτές είναι σπανιότεροι σε σχέση με άλλες μορφές καλλιτεχνικής έκφρασης (π.χ. κινηματογραφικές ταινίες που αξιώνουν ακριβή παράσταση μίας ιστορικής περιόδου).

³⁹² Βλ. Π.Δ. Δαγτόγλου, Συνταγματικό Δίκαιο. Ατομικά δικαιώματα, τόμος Α', ό.π., σελ. 662 για την ελευθερία τέχνης και σελ. 422-424 για την ελευθερία της γνώμης, Κ. Χρυσόγονο, Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα, ό.π., σελ. 304 για την ελευθερία τέχνης και σελ. 276 – 278 για την ελευθερία της γνώμης, Christian Starck, σε Mangoldt, Klein, Starck, GG Bonner Grundgesetz, ό.π., Randnummer 308-309, σελ. 714-715 ΣτΕ 2568/1991: «...προστασία της τέχνης νοείται υπάρχουσα ουχί επί ζημιά άλλων προστατευόμενων ωσαύτως υπό του Συντάγματος αγαθών. Ως εκ τούτου αβασίμως επικαλείται την ως άνω διάταξιν (άρθρο 16 παρ.) η παρεμβαίνουσα επιχειρηματίας του επί της Λεωφόρου Αλεξάνδρας θεάτρου, ισχυριζόμενη ότι χάριν της τέχνης είναι συνταγματικώς ανεκταί αι εις τα άλση επεμβάσεις».

³⁹³ Βλ. Α. Μάνεση, Συνταγματικά Δικαιώματα. Ατομικές Ελευθερίες, τόμος α', ό.π., σελ. 64-65, Α. Ράικο, ό.π., σελ. 235, Δ. Τσάτσο, Συνταγματικό Δίκαιο, Τόμος Γ' Θεμελιώδη Δικαιώματα, ό.π., σελ. 297. Π.Δ. Δαγτόγλου, Συνταγματικό Δίκαιο. Ατομικά δικαιώματα, τόμος Α', ό.π., σελ. 109, Γ. Δεληγιάννη, Ο νόμος ή η εύλογη κρίση του δικαστή ως εγγύηση των ατομικών δικαιωμάτων, ΤοΣ ΙΣΤ', 1990, σελ. 12, Γ. Μιχαηλίδη – Νουάρο, Το απαραβίαστο του ιδιωτικού βίου και η ελευθερία του τύπου. ΤοΣ Θ', 1983, σελ., 384 –385 επ.

Σύνταγμα.³⁹⁴ Η στάθμιση των δικαιωμάτων, προκειμένου να κριθεί τίνος δικαιώματος η προστασία υπερισχύει, είναι ζήτημα πραγματικό.³⁹⁵ Η στάθμιση αυτή, προκειμένου να αποφευχθούν αυθαίρετες υποκειμενικές κρίσεις του οργάνου που προβαίνει σε αυτήν, πρέπει να γίνεται με κριτήρια αντικειμενικά και όχι με βάση αυθαίρετες κατατάξεις και υποκειμενικές εκτιμήσεις ιδεολογικής ή πολιτικής υφής³⁹⁶. Κατά της στάθμιση των συγκρουόμενων δικαιωμάτων πρέπει να εφαρμόζεται η «αρχή της πρακτικής αρμονίας», σύμφωνα με την οποία η σύγκρουση πρέπει να αίρεται με τρόπο τέτοιο, ώστε να επιτυγχάνεται η μεγαλύτερη δυνατή άσκηση όλων των συγκρουόμενων δικαιωμάτων με τον ανάλογο περιορισμό τους.³⁹⁷

Η Ολομέλεια του Αρείου Πάγου με την 13/1999 απόφασή της³⁹⁸ δέχθηκε ότι η προστασία της ελευθερία της επιστήμης (άρθρο 16 παρ. 1 Σ) και η ελευθερία της έκφρασης και διάδοσης των στοχασμών (άρθρο 14 Σ) «επειδή αποσκοπεί στη διαφύλαξη υψίστων κοινωνικών αγαθών, καλύπτει και προσβολές του δικαιώματος της προσωπικότητας που τυχόν ενυπάρχουν στην ενάσκησή τους, οι οποίες έτσι, εφόσον δεν προσβάλλεται η αξία του ανθρώπου, δεν είναι παράνομες διότι η προσωπικότητα, κι αν θίγεται, έχει στη συγκεκριμένη περίπτωση υποδεέστερη σημασία σε σχέση με το αγαθό των ως άνω ελευθεριών».

Ειδικά, όσο αφορά τη σχέση μεταξύ αφενός της ελευθερία τέχνης και του δικαιώματος προστασίας της προσωπικότητας (που κατοχυρώνονται αντίστοιχα από τα άρθρα 5 παρ. 3 και 2 παρ. 1 του Θεμελιώδους Νόμου της Βόννης) το Γερμανικό Ακυρωτικό Δικαστήριο στην απόφασή του της 20.3.1968 (Mephisto)³⁹⁹: Ο καλλιτέχνης μπορεί να στηρίζει τις εμπνεύσεις τους σε πραγματικά συμβάντα και προσωπικές εμπειρίες από το περιβάλλον του, και έχει ευρύτατο πεδίο διακριτικής ευχέρειας κατά την εσωτερική επεξεργασία των ερεθισμάτων και εμπνεύσεών του που προέρχονται από αυτά. Αλλά το πεδίο της ευρείας καλλιτεχνικής του

³⁹⁴ Βλ. Α. Μάνεση, ό.π., σελ. 65, Α. Ράικο, ό.π., σελ. 234-235, Δ. Τσάτσο, ό.π. 296-297, σελ. , Κ. Χρυσόγονο, Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα, ό.π., σελ. 102, Π.Δ. Δαγτόγλου, Συνταγματικό Δίκαιο. Ατομικά δικαιώματα, τόμος Α΄, ό.π., σελ.109, Γ. Δεληγιάννη, ΤοΣ ΙΣΤ΄, 1990, ό.π., σελ. 12.

³⁹⁵ Βλ. Α. Μάνεση, ό.π., σελ. 65, , ο οποίος επισημαίνει ότι ο δικαστής πρέπει να λάβει υπόψη του τα πραγματικά δεδομένα και να τα εκτιμήσει με τρόπο τέτοιο ώστε οι σχετικές κρίσεις του να μπορούν να συναντήσουν ευρύτερη αποδοχή

³⁹⁶ Βλ. Α. Μάνεση, ό.π., σελ. 65 ή με «αμεροληψία», κατά το Δ. Τσάτσο, ό.π., σελ. 298

³⁹⁷ Βλ. Δ. Τσάτσο, ό.π., σελ. 297, Π.Δ. Δαγτόγλου, Συνταγματικό Δίκαιο. Ατομικά δικαιώματα, τόμος Α΄, ό.π., σελ. 109, Κ. Χρυσόγονο, Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα, ό.π., σελ.104-105, Α. Ράικο, ό.π., σελ. 237-238

³⁹⁸ Βλ. ΝοΒ 2000, σελ. 447 επ. (πρόκειται για τη γνωστή υπόθεση του λεξικού του Καθηγητή Μπαμπινιώτη), και κριτική του Κ. Χρυσόγονου, Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα, ό.π., σελ. 103-104. Βλ. και Ε. Κρουσταλάκη, Συνταγματικές παράμετροι της προστασίας της προσωπικότητας κατά τα άρθρα 57 επ. ΑΚ. Με αφορμή την Ολ. ΑΠ. 40/1998, ΚριτΕ 1999, σελ. 186-187

³⁹⁹ Βλ. Juristenzeitung 1968, ό.π., σελ. 697 επ.

δημιουργίας δεν μπορεί να νοηθεί χωρίς νομικούς φραγμούς για το λόγο ότι η ελευθερία τέχνης δεν είναι μια μεμονωμένη υπέρτατη αξία της συνταγματικής τάξης. Το δικαίωμα προς ελεύθερη καλλιτεχνική δημιουργία υφίσταται, σε ορισμένο μέτρο, εσωτερικό περιορισμό σε σχέση προς το επίσης συνταγματικά κατοχυρωμένο δικαίωμα επί της προσωπικότητας, ιδίως, όταν η εικόνα συγκεκριμένου προσώπου, που πασίδηλα χρησιμοποιείται ως πρότυπο του καλλιτεχνικού δημιουργήματος, εμφανίζεται με τρόπο αρνητικό.⁴⁰⁰ Το Γερμανικό Συνταγματικό Δικαστήριο στην απόφασή του της 24.1.1971⁴⁰¹, στην ίδια υπόθεση, έκρινε, όσο αφορά στο θέμα της σύγκρουσης της ελευθερίας τέχνης και προστασίας της προσωπικότητας, τα ακόλουθα: Η άρση της σύγκρουσης μεταξύ του δικαιώματος της προστασίας της προσωπικότητας και της ελευθερίας της τέχνης πρέπει να συντελεστεί ενόψει των περιστάσεων της συγκεκριμένης περίπτωσης και ιδίως αφού εκτιμηθεί η ποιότητα του καλλιτεχνικού δημιουργήματος και το εάν και σε ποιο μέτρο η εικόνα του προσώπου που εμφανίζεται σε αυτό καθίσταται αυτοτελής μέσα από την καλλιτεχνική παρουσίαση της πραγματικότητας, ώστε το ατομικό στοιχείο να μετουσιώνεται σε αληθινό καλλιτέχνημα.⁴⁰²

ΣΤ. Ειδικότερα, η προσβολή της τιμής, του ιδιωτικού βίου ή της εικόνας ενός προσώπου από ένα έργο τέχνης

Η υποχρέωση της προστασίας της προσωπικότητας ισχύει και στο χώρο της τέχνης με την έννοια ότι ο δημιουργός δεν επιτρέπεται να προσβάλλει με το έργο του την προσωπικότητα τρίτου προσώπου.⁴⁰³ Ένα πνευματικό δημιούργημα (π.χ. βιβλίο, πίνακας ζωγραφικής, φωτογραφία), αντικείμενο προστασίας της πνευματικής ιδιοκτησίας και συνταγματικά προστατευόμενο από την παράγραφο 1 του άρθρου 16 του Συντάγματος, μπορεί να εκθέτει περιστατικά ή να περιέχει αξιολογικές κρίσεις που προσβάλλουν την τιμή ενός προσώπου ή να περιέχει την εικόνα του, χωρίς τη συναίνεσή του. Στις περιπτώσεις αυτές τίθεται ζήτημα σύγκρουσης της ελευθερίας της τέχνης με το δικαίωμα προστασίας της προσωπικότητας του ατόμου, όπως αυτό

⁴⁰⁰ Βλ. για τη σκέψη αυτή της απόφασης του Γερμανικού Ακυρωτικού Δ. Κόρσο, Μελέτες, ό.π., σελ. 177 και Γ. Χουβαρδά, ό.π., σελ. 20-21, υποσ. 42

⁴⁰¹ Βλ. Juristenzeitung 1971, ό.π., σελ. 544 επ.

⁴⁰² Βλ. απόφαση της 24.2.1971 (Mephisto) του Γερμανικού Συνταγματικού Δικαστηρίου, σε Δ. Κόρσο, Μελέτες, ό.π., σελ. 184, Scholz σε Mautz – Dürig, Grundgesetz, Kommentar, Band I, Papier LFG 20, Art 5 III, Randnummer 57, σελ. 126-127

⁴⁰³ Βλ. Μ.Θ, Μαρίνο, Σχόλιο στην ΜονΠρωτΑθ 829/1994, ΕλλΔικ 36, 1995, σελ. 446

κατοχυρώνεται συνταγματικά στο άρθρο 5 του Συντάγματος και στο χώρο του ιδιωτικού δικαίου στο άρθρο 57 ΑΚ.

Η τιμή του ατόμου προστατεύεται από την παράγραφο 2 του άρθρου 5 του Συντάγματος. Αποτελεί έκφανση της προσωπικότητάς του, που στο χώρο του ιδιωτικού δικαίου προστατεύεται από το άρθρο 57 ΑΚ.⁴⁰⁴ Ο Ποινικός Κώδικας προστατεύει ειδικά την τιμή με τις διατάξεις των άρθρων 361 επ., οι οποίες, αφού περιέχονται σε γενικό νόμο⁴⁰⁵ εφαρμόζονται, σύμφωνα με όσα αναφέρονται πιο πάνω, και στην περίπτωση της ελευθερίας τέχνης. Μια υπερβολική δέσμευση της ελευθερίας τέχνης από την ποινική προστασία της τιμής αποτρέπει ο Ποινικός Κώδικας με το άρθρο 367, όπου ορίζεται ότι *«Δεν αποτελούν άδικη πράξη:...γ) εκδηλώσεις που γίνονται για τη διαφύλαξη (προστασία δικαιώματος) ή από άλλο δικαιολογημένο ενδιαφέρον»*. Ένα τέτοιο δικαιολογημένο ενδιαφέρον είναι και η άσκηση της τέχνης.⁴⁰⁶ Η σατιρική κριτική των δημόσιων προσώπων δε συνιστά καθεαυτή προσβολή της τιμής και επιτρέπεται εκτός εάν συγκροτεί στη συγκεκριμένη περίπτωση έγκλημα κατά της τιμής ή αθέμιτη προσβολή του ιδιωτικού βίου.⁴⁰⁷ Επιτρεπτή είναι και η οξεία κριτική, ακόμη και αν χρησιμοποιούνται δυσμενείς χαρακτηρισμοί, σχετικά με πράξεις και συμπεριφορά φυσικών ή νομικών προσώπων που ενδιαφέρουν το κοινωνικό σύνολο, εκτός αν οι κρίσεις που εκφέρονται αποτελούν συκοφαντική δυσφήμιση ή προκύπτει σκοπός εξύβρισης δηλαδή προσβολής της τιμής με αμφισβήτηση της ηθικής ή κοινωνικής αξίας του προσώπου ή περιφρόνηση αυτού⁴⁰⁸. Οι δυσμενείς κρίσεις που περιέχονται σε ένα έργο πρέπει να

⁴⁰⁴ Σχετικά με την τιμή ως έκφανση της προσωπικότητας του ατόμου (ΑΚ57), βλ. Γ. Μπαλή, Γενικαί Αρχαί, σελ. 78, 1961, Ι. Καρακατσάνη σε Γεωργιάδη – Σταθόπουλο, ΕρμΑΚ, ό.π., άρθρο 57, αρ. 6, σελ. 100, Σούρλα, ΕρμΑΚ, ό.π., άρθρα 57 – 60, εισαγωγικές παρατηρήσεις, αρ. 51-64, Κ. Ασπρογέρακα – Γρίβα, Γενικές Αρχές, του Αστικού Δικαίου, ό.π., σελ. 135, Α. Τούση, Γενικαί Αρχαί του Αστικού Δικαίου, ημίτομος Α΄, ό.π., σελ. 232, Κ. Σημαντήρα, Γενικαί Αρχαί του Αστικού Δικαίου, ό.π., 1973, σελ. 290, Ν. Παπαντωνίου, Γενικές Αρχές του Αστικού Δικαίου, ό.π., σελ. 129-130

⁴⁰⁵ Βλ. πιο πάνω Κεφάλαιο Ε της παρούσας Ενότητας

⁴⁰⁶ Βλ. Π.Δ. Δαγτόγλου, Συνταγματικό Δίκαιο. Ατομικά δικαιώματα, τόμος Α΄, ό.π., σελ. 662

⁴⁰⁷ Βλ. Π.Δ. Δαγτόγλου, Συνταγματικό Δίκαιο. Ατομικά δικαιώματα, τόμος Α΄, ό.π., σελ. 424

⁴⁰⁸ Βλ. Κ. Χρυσόγονο, Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα, ό.π., σελ. 276-277, Ι. Καράκωστα, Το Δίκαιο των ΜΜΕ, Εκδόσεις Σάκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή 2003, σελ. 243-244, ΑΠ 67/2000, ΕλλΔικ 41, 2000, σελ. 772, ΕφΑθ 9975/1986, ΕλλΔικ 1987, 299 επ., ΕφΑθ 2456/1988, ΕλλΔικ 30, 1989, 810 επ., στις οποίες κρίθηκε ότι επιτρέπεται μέσω του τύπου η οξεία κριτική σε βάρος προσώπων του δημόσιου βίου, τη στιγμή που αυτή δεν αποτελεί συκοφαντική δυσφήμιση ή από τις περιστάσεις στις οποίες έγινε δεν προκύπτει σκοπός εξύβρισης. Αντίθετα στην ΑΠ 1003/2001, ΝοΒ 50, 2002, σελ. 413 επ. κρίθηκε ότι προσβάλλεται η τιμή του κρινόμενου, αφού δεν είναι αντικειμενικά αναγκαίες οι χρησιμοποιούμενες από το δημοσιογράφο εξυβριστικές εκφράσεις βλ. επίσης ΑΠ 355/1999, ΝοΒ 47, 1999, σελ. 1337 επ., ΕφΑθ 8039/1999, ΝΟΜΟΣ και ΔΕΕ 2001, σελ. 525 επ., ΕφΘεσ 769/1999, Αρμ 1999, σελ. 932 επ. για περιπτώσεις αποκλειστικής πρόθεσης προσβολής της τιμής και υπόληψης του θιγόμενου προσώπου καθ’ υπέρβαση της επιτρεπόμενης άσκησης κριτικής από εκπροσώπους τύπου βλ. παραπομπές σε νομολογία

είναι ανάλογες προς τον επιδιωκόμενο σκοπό. Στις περιπτώσεις προσβολής της τιμής ενός προσώπου, δεν παραβιάζεται η αρχή του σεβασμού της προσωπικότητάς του στο μέτρο που σκοπός είναι η άσκηση κριτικής για ένα συγκεκριμένο θέμα και όχι η μέσω αυτής της κριτικής προσβολή της προσωπικότητας του θιγόμενου.⁴⁰⁹

Προσβολή του ιδιωτικού βίου ενός προσώπου (που προστατεύεται από την παράγραφο 1 του άρθρου 9 του Συντάγματος και το άρθρο 57 ΑΚ στο χώρο του ιδιωτικού δικαίου⁴¹⁰) από ένα έργο τέχνης μπορεί να προκύψει όταν εκτίθενται σε αυτό στοιχεία της ιδιωτικής ζωής ενός προσώπου. Μόνο διάδοση πραγματικών περιστατικών του ιδιωτικού βίου, χωρίς της συναίνεση του προσώπου που θίγεται, και όχι αξιολογικών κρίσεων, συνιστά κατ' αρχήν παράνομη συμπεριφορά.⁴¹¹ Το συμφέρον διαφύλαξης του ιδιωτικού βίου έχει καταρχήν προτεραιότητα. Η προσβολή του ιδιωτικού βίου δικαιολογείται μόνο όταν υπάρχει δικαιολογημένο ενδιαφέρον πληροφόρησης που υπερβαίνει το συμφέρον κατοχύρωσης της ιδιωτικής ζωής, όπως όταν οι πληροφορίες αφορούν στον ιδιωτικό βίο προσώπων της επικαιρότητας.⁴¹² Οι προσβολές όμως του ιδιωτικού βίου των προσώπων αυτών για να είναι ανεκτές πρέπει να δικαιολογούνται από τα κρατούντα έθιμα ή από ένα εύλογο κοινωνικό συμφέρον και όχι απλά να αποβλέπουν στην εκμετάλλευση της νοσηρής περιέργειας του κοινού.⁴¹³

Προσβολή από ένα έργο τέχνης μπορεί να υποστεί και η εικόνα ενός προσώπου, η οποία αποτελεί επίσης εκδήλωση της προσωπικότητάς του⁴¹⁴. Η εικόνα παριστάνει την εξωτερική μορφή του ανθρώπου. Όπως αυτή συνοδεύει πάντοτε τον άνθρωπο και εμφανίζεται δημοσία μόνο όταν αυτός θέλει, έτσι και η εικόνα του δεν ανήκει στο κοινό αλλά μόνο στο πρόσωπο το οποίο παριστάνει.⁴¹⁵ Το εικονιζόμενο σε μια φωτογραφία πρόσωπο δεν έχει δικαίωμα πνευματικής ιδιοκτησίας στην

⁴⁰⁹ Βλ. Ι. Καρακώστα, ό.π., σελ. 239, 242

⁴¹⁰ Για την προστασία του ιδιωτικού βίου ως εκδήλωση της προσωπικότητας του ατόμου από το άρθρο 57 ΑΚ βλ. Α. Παπαντωνίου, ό.π., σελ. 132-134, Ι. Καρακατσάνη, σε Α. Γεωργιάδη – Μ. Σταθόπουλο, ΕρμΑΚ, ό.π., άρθρο 57, αρ. 8, σελ. 101, Σούρλα, ΕρμΑΚ, ό.π., άρθρα 57 – 60, εισαγωγικές παρατηρήσεις, αρ. 72 – 73. Βλ. επίσης Γ. Μιχαηλίδη – Νουάρο, ΤοΣ 1983, ό.π., σελ., 379, σύμφωνα με τον οποίο η έννοια του ιδιωτικού βίου προσδιορίζεται από το αντικειμενικό κριτήριο των επικρατούσων κοινωνικών αντιλήψεων σε συνδυασμό και με το υποκειμενικό κριτήριο της βούλησης του ενδιαφερόμενου ατόμου

⁴¹¹ Βλ. Ι. Καρακώστα, ό.π., σελ. 244-246, 260,

⁴¹² Βλ. Ι. Καρακώστα, ό.π., σελ. 260, Γ. Μιχαηλίδη – Νουάρο, ΤοΣ 1983, ό.π., σελ., 385-388

⁴¹³ Βλ. Γ. Μιχαηλίδη – Νουάρο, ΤοΣ 1983, ό.π., σελ. 387

⁴¹⁴ Βλ. Γ. Μπαλή, ό.π., σελ. 78, Ι. Καρακατσάνη, σε Α. Γεωργιάδη – Μ. Σταθόπουλο, ΕρμΑΚ, ό.π., άρθρο 57, αρ. 9, σελ. 101, Κ. Ασπρογέρακα – Γρίβα, ό.π., σελ. 135, Α. Τούση, ό.π., σελ. 228

⁴¹⁵ Βλ. Σούρλα, ΕρμΑΚ, άρθρα 57 – 60, εισαγωγικές παρατηρήσεις, αρ. 83, ΕφΑθ 3346/1996, ΕλλΔικ 1998, σελ. 665 επ., ΕφΑθ 5783/1997, ΕλλΔικ 1998, σελ. 667 επ., ΕφΠειρ 954/1999, ΕπισκΕΔ, 1999, σελ. 1168 επ., ΠολΠρωτΑθ 7795/2000, ΕπισκΕΔ Γ, 2000, σελ. 829.

φωτογραφία, αλλά έχει το δικαίωμα του άρθρου 57 ΑΚ. Το δικαίωμα της προσωπικότητας σχετίζεται άμεσα με τη φωτογραφία του προσώπου και παρέχει σε αυτό την εξουσία να επιτρέπει ή να απαγορεύει την απεικόνισή του ή την κυκλοφορία της εικόνας του ή την εμπορία της. Έτσι αποτελεί προσβολή της προσωπικότητας ενός προσώπου η λήψη, η κυκλοφορία, η αναπαραγωγή, η διάδοση και η εμπορία φωτογραφίας, χωρίς τη συναίνεση του προσώπου που φωτογραφίζεται.⁴¹⁶ Τέτοια συναίνεση θεωρείται ότι δόθηκε σιωπηρά όταν η φωτογράφιση έγινε με την αίτηση του φωτογράφου, ή όταν για τη λήψη της φωτογραφίας ο εικονιζόμενος πληρώθηκε.⁴¹⁷ Κατ' εξαίρεση επιτρέπεται η λήψη φωτογραφίας χωρίς τη συναίνεση του φωτογραφιζόμενου, όταν απεικονίζονται τελετές, δημόσιες συναθροίσεις, τοπία που παρουσιάζουν καλλιτεχνικό ή άλλο γενικό ενδιαφέρον, όπου παρευρίσκονται και πρόσωπα, καθώς και όταν απεικονίζονται πρόσωπα που ανήκουν στη σύγχρονη ιστορία ή επικαιρότητα.⁴¹⁸

Ζ. Η προστασία της ελευθερίας έκφρασης σύμφωνα με την Ευρωπαϊκή Σύμβαση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου

Στο άρθρο 10 της Ευρωπαϊκής Σύμβασης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΕΣΔΑ) προβλέπεται ότι: *«1. Παν πρόσωπο έχει δικαίωμα εις την ελευθερίαν εκφράσεως. Το δικαίωμα τούτο περιλαμβάνει την ελευθερίαν γνώμης ως και την ελευθερίαν λήψεως ή μεταδόσεως πληροφοριών ή ιδεών, άνευ επεμβάσεως δημοσίων αρχών και ασχέτως συνόρων ... 2. Η άσκησης των ελευθεριών τούτων, συνεπαγομένη καθήκοντα και ευθύνες, δύναται να υπαχθή εις ωρισμένας διατυπώσεις, όρους, περιορισμούς ή κυρώσεις, προβλεπομένους υπό του νόμου και αποτελούντας αναγκαία μέτρα εν δημοκρατική κοινωνία δια την εθνικήν ασφάλειαν, την εδαφικήν ακεραιότητα ή δημοσίαν ασφάλειαν, την προάσπισιν της τάξεως και πρόληψιν του εγκλήματος, την προστασίαν της υγείας ή της ηθικής, την προστασίαν της υπολήψεως ή των δικαιωμάτων των τρίτων, την παρεμπόδισιν της κοινολογήσεως εμπιστευτικών*

⁴¹⁶ Βλ. Ι. Καρακατσάνη σε Α. Γεωργιάδη – Μ. Σταθόπουλο, ΕρμΑΚ, ό.π., άρθρο 57, αρ. 9, σελ. 101, Σούρλα, ΕρμΑΚ, ό.π., άρθρα 57 – 60, εισαγωγικές παρατηρήσεις, αρ. 84-87, ΜονΠρωτΑθ 829/1994, ΕλλΔικ 36, 1995, σελ. 441 με σχόλιο Μ.Θ. Μαρίνου, ο οποίος επισημαίνει ότι η προσβολή της προσωπικότητας τρίτου κατά κανόνα συντελείται με την αναπαραγωγή του έργου και τη δημόσια χρήση του ή εκτέλεσή του. Βλ. επίσης, ΕφΑθ 2149/1978, Αρμ 1978, σελ. 786, ΕφΘεσ 3424/1989, Αρμ 1989, σελ. 1205, ΕφΑθ 5783/1997, ΕλλΔικ 1998, ό.π., σελ. 667 επ., ΕφΠειρ 954/1999, ΕπισκΕΔ Δ, 1999, ό.π., σελ. 1168 επ., ΠολΠρωτΑθ 7795/2000, ΕπισκΕΔ Γ, 2000, ό.π., σελ. 829.

⁴¹⁷ Βλ. ΜονΠρωτΑθ 829/1994, ΕλλΔικ 36, 1995, ό.π., σελ. 441.

⁴¹⁸ Βλ. Α. Γεωργιάδη – Μ. Σταθόπουλο, ΕρμΑΚ, ό.π., άρθρο 57, αρ. 9, σελ. 101, Σούρλα, ΕρμΑΚ, ό.π., άρθρα 57 – 60, εισαγωγικές παρατηρήσεις, αρ. 91, ΜονΠρωτΑθ 829/1994, ΕλλΔικ 36, 1995, ό.π., σελ. 441.

πληροφοριών ή την διασφάλισιν του κύρους και αμεροληψίας της δικαστικής εξουσίας».⁴¹⁹

Η προστασία που παρέχει η Ευρωπαϊκή Σύμβαση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου αφορά όλες τις μορφές έκφρασης που αναφέρονται στη διάδοση και τη μεταβίβαση γνώμων, ιδεών, πληροφοριών.⁴²⁰ Το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΕΔΔΑ) έχει κρίνει ως προς το χαρακτήρα του εκφραζόμενου μηνύματος ότι η έκταση εφαρμογής του άρθρου 10 εκτείνεται σε μηνύματα με πολιτικό, θρησκευτικό, πολιτικό ή καλλιτεχνικό χαρακτήρα, σε δηλώσεις που έχουν τείνουν στην προαγωγή οικονομικών συμφερόντων (ΕΔΔΑ απόφαση της 20^{ης} Νοεμβρίου 1989, Markt Intern Verlag κατά Γερμανίας), ακόμη και σε ραδιοφωνικά προγράμματα που συντίθενται από μεταδόσεις ελαφράς μουσικής και διαφημιστικών μηνυμάτων (ΕΔΔΑ απόφαση της 28^{ης} Μαρτίου 1990 Groppe Radio A.G. κατά Ελβετίας).⁴²¹ Το περιεχόμενο του μηνύματος μπορεί να είναι, εκτός από έκφραση γνώμης ή μετάδοση πληροφορίας που αναφέρονται ρητά στο άρθρο 10 της Σύμβασης, και έκφραση αισθημάτων.⁴²² Η ελευθερία αυτή καλύπτει όλα τα μέσα έκφρασης, όπως τον προφορικό και το γραπτό λόγο, τις εικαστικές τέχνες, τη φωνογραφία, τις ραδιοτηλεοπτικές εκπομπές, τις μεταδόσεις μέσω δορυφόρων, τις βιντεοκασέτες.⁴²³

⁴¹⁹ Στο άρθρο 19 της Οικουμενικής Διακήρυξης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου του 1948 ορίζεται: «Καθένας έχει το δικαίωμα της ελευθερίας της γνώμης και της έκφρασης, που σημαίνει το δικαίωμα να μην υφίσταται δυσμενείς συνέπειες για τις γνώμες του και το δικαίωμα να αναζητεί, να λαμβάνει και να μεταδίδει πληροφορίες και ιδέες, με οποιοδήποτε μέσο και ανεξαρτήτως συνόρων». Στο άρθρο 19 του Διεθνούς Συμφώνου για τα Ατομικά και Πολιτικά Δικαιώματα προβλέπεται: «1. Καθένας έχει το δικαίωμα της γνώμης του χωρίς να ενοχλείται. 2. Καθένας έχει το δικαίωμα της ελευθερίας της έκφρασης. Το δικαίωμα τούτο περιλαμβάνει την ελευθερία αναζήτησης, λήψης και μετάδοσης πληροφοριών και ιδεών κάθε φύσης ανεξαρτήτως συνόρων, είτε προφορικά είτε γραπτώς ή με έντυπο τρόπο ή με τη μορφή τέχνης ή με οποιοδήποτε άλλο μέσο της εκλογής του. 3. Η άσκηση των ελευθεριών που προβλέπονται στην παράγραφο 2 του παρόντος άρθρου περιλαμβάνει ειδικά καθήκοντα και ευθύνες. Συνεπώς είναι δυνατόν να υποβληθεί σε ορισμένους περιορισμούς, οι οποίοι όμως πρέπει να προβλέπονται από το νόμο και να είναι απαραίτητοι: α) Για το σεβασμό των δικαιωμάτων ή της υπόληψης των άλλων. β) Για την προστασίαν της εθνικής ασφάλειας, της δημοσίας τάξης και της δημοσίας υγιεινής ή ηθικής». Η ΕΣΔΑ όσο αφορά στους περιορισμούς θέτει ως επιπλέον όρο σε σχέση με το Σύμφωνο για τα ατομικά και πολιτικά δικαιώματα ότι οι περιορισμοί αυτοί πρέπει να είναι «αναγκαίοι για μια δημοκρατική κοινωνία». Βλ. σχετικά Κ. Ιωάννου, Η Ραδιοτηλεόραση μεταξύ Συντάγματος και Διεθνούς Προστασίας, Η εφαρμογή του άρθρου 10 της Ευρωπαϊκής Σύμβασης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου στα ραδιοτηλεοπτικά μέσα, ΕΕΕυρΔ 1989, σελ. 291-292

⁴²⁰ Βλ. Κ. Ιωάννου, ΕΕΕυρΔ 1989, ό.π., σελ. 287

⁴²¹ Βλ. Ι. Σαρμά, Ελευθερία με υπεροχή του δικαίου. Η νομολογία του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, ό.π., σελ. 174

⁴²² ΕΔΔΑ απόφαση της 7^{ης} Δεκεμβρίου 1976, Handyside κατά Ηνωμένου Βασιλείου, Ι. Σαρμά, ό.π., σελ. 174. Περισσότερα για την υπόθεση αυτή βλ. Ε. Ρούκουνα, Διεθνής Προστασία των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων, ό.π., σελ. 186-187

⁴²³ Βλ. Κ. Ιωάννου, ΕΕΕυρΔ 1989, ό.π., σελ. 287, Ι. Σαρμά, ό.π., σελ. 174-175

Ο όρος «*ασχέτως συνόρων*» που τίθεται στο άρθρο 10 της ΕΣΔΑ «*διεθνοποιεί*» την εγγυητική λειτουργία της ελευθερίας έκφρασης και καθιερώνει τη διασυνοριακή διακίνηση γνώμων⁴²⁴.

Περιορισμοί στην ελευθερία έκφρασης δικαιολογούνται μόνο εάν αυτοί προβλέπονται από το νόμο, τείνουν στη θεραπεία ενός θεμιτού σκοπού από αυτούς που απαριθμούνται στο άρθρο 10 παρ. 2 της ΕΣΔΑ και αποτελούν επέμβαση αναγκαία σε μια δημοκρατική κοινωνία. Οι προϋποθέσεις που τίθενται από τη Σύμβαση για την επιβολή περιορισμών στην άσκηση του δικαιώματος της ελεύθερης έκφρασης πρέπει να ερμηνεύονται στενά. Στενή ερμηνεία σημαίνει ότι άλλα κριτήρια, εκτός από αυτά που μνημονεύονται στην ίδια τη ρήτρα εξαίρεσης της παραγράφου 2 του άρθρου 10 της ΕΣΔΑ, δεν μπορούν να θεμελιώσουν τέτοιους περιορισμούς.⁴²⁵ Εξάλλου οι περιορισμοί αποτελούν την εξαίρεση και η προστασία των δικαιωμάτων τον κανόνα και κατά συνέπεια η εξαίρεση δεν πρέπει να φθάνει μέχρι το σημείο να καταργεί τον κανόνα.⁴²⁶ Ο επιβαλλόμενος περιορισμός πρέπει να τελεί σε σχέση αναλογίας προς την ανάγκη θεραπείας ενός θεμιτού σκοπού, δηλαδή πρέπει να επιβάλλεται, ύστερα από δίκαιη στάθμιση των συμφερόντων που μάχονται από τη μια μεριά υπέρ των ελευθεριών του άρθρου 10 και από την άλλη υπέρ του θεμιτού σκοπού που επιβάλλει τον περιορισμό τους.⁴²⁷

Έτσι, έχει κριθεί από το Δικαστήριο ότι σε μια δημοκρατική κοινωνία πρέπει να είναι ελεύθερες ακόμη και πληροφορίες ή ιδέες που προκαλούν, σοκάρουν ή αναστατώνουν (*information and ideas that offend, shock or disturb*), αφού αυτό θέλουν ο πλουραλισμός, η ανοχή και οι ευρείες αντιλήψεις.⁴²⁸

⁴²⁴ Βλ. Κ. Ιωάννου, ΕΕΕυρΔ 1989, ό.π., σελ. 293

⁴²⁵ Βλ. Κ. Ιωάννου, ό.π., σελ. 303, έκθεση της ΕΕΔΑ της 18^{ης} Μαΐου 1977 στην υπόθεση Sunday Times

⁴²⁶ Βλ. Κ. Ιωάννου, ό.π., σελ. 303, έκθεση της ΕΕΔΑ της 30^{ης} Σεπτεμβρίου 1975 στην υπόθεση Handyside

⁴²⁷ ΕΔΔΑ απόφαση της 25^{ης} Μαρτίου 1985 στην υπόθεση Barthold κατά Γερμανίας, ΕΔΔΑ απόφαση της 29^{ης} Οκτωβρίου 1992 στην υπόθεση Open Door και Dublin Well Woman κλπ κατά Γερμανίας, ΕΔΔΑ απόφαση της 17^{ης} Οκτωβρίου 2002 στην υπόθεση Stambuk κατά Γερμανίας, ΕΔΔΑ απόφαση της 19^{ης} Απριλίου 2001 στην υπόθεση Maronek κατά Σλοβακίας, ΕΔΔΑ απόφαση της 28ης Ιουνίου 2001 στην υπόθεση VGT Verein gegen Tierfabriken κατά Ελβετίας σε Ι. Σαρμά, ό.π., σελ. 177-183, βλ. και Γ. Κίκη, Σύγχρονες τάσεις στη θεωρία και νομολογία σχετικά με το άρθρο 10 της Σύμβασης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, ΝοΒ 36, 1988, σελ. 699-700

⁴²⁸ ΕΔΔΑ απόφαση της 8^{ης} Ιουλίου 1986 στην υπόθεση Lingens, σε Κ. Ιωάννου, Ελευθερία της έκφρασης και δυσφήμιση δια του τύπου: Η απόφαση Lingens του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου της 8 Ιουλίου 1986, ΕΕΕυρΔ 1987, σελ. 425 και την έκθεση της 11^{ης} Οκτωβρίου 1984 της Ευρωπαϊκής Επιτροπής Δικαιωμάτων του Ανθρώπου στην υπόθεση P. Lingens σε Κ. Ιωάννου, Πολιτική κριτική, δυσφήμιση και ελευθερία της έκφρασης, ΕΕΕυρΔ 1985, σελ. 417 ΕΔΔΑ απόφαση 23^{ης} Απριλίου 1992 στην υπόθεση Castells κατά Ισπανίας, σε Ε. Ρούκουνα, ό.π., σελ. 189 και Ι. Σαρμά, σελ. 193-194, ΕΔΔΑ απόφαση της 1 Ιουλίου 1997 στην υπόθεση Oberschlick, σε Ι.

Στις δύο πιο κάτω αποφάσεις του ΕΔΔΑ τίθεται το θέμα της ελευθερίας έκφρασης μέσα από κινηματογραφικές σε σχέση με τη θρησκευτική ελευθερία:

Στην υπόθεση Otto – Preminger – Institut v. Austria της 20^{ης} Σεπτεμβρίου 1994 τα πραγματικά περιστατικά ήταν τα ακόλουθα: Η μη κερδοσκοπική εταιρία Otto – Preminger – Institut für audiovisuelle Mediengestaltung κατήγγειλε την προβολή στο Innsbruck για τα μέλη της άνω των 17ετών, μιας ταινίας εμπνευσμένης από θεατρικό έργο του 19^{ου} αιώνα (της οποίας ο συγγραφέας είχε καταδικαστεί για βλασφημία το 1895). Η ταινία αναφέρεται στην Αναγέννηση και συγκεκριμένα στην αυλή του Πάπα Αλεξάνδρου Βοργία VI με ερωτικές και άλλες αναφορές που εμπλέκουν κληρικούς, το Θεό, τον Ιησού, την Παναγία και το διάβολο. Πριν προβληθεί η ταινία και ύστερα από αίτηση των εκπροσώπων της καθολικής εκκλησίας στο Innsbruck, οι αυστριακές αρχές προέβησαν σε κατάσχεση και περαιτέρω σε δήμευση της ταινίας, ενέργειες που κρίθηκαν νόμιμες από τα αυστριακά δικαστήρια. Το ΕΔΔΑ, αφού διαπίστωσε ότι στην περίπτωση αυτή υπήρχε πράγματι επέμβαση στην ελευθερία έκφρασης και ότι η επέμβαση αυτή προβλεπόταν από το νόμο (άρθρο 25 του αυστριακού ποινικού κώδικα, όπου προβλέπεται το αδίκημα της προσβολής της θρησκείας), εξέτασε εάν η επέμβαση αυτή είχε νόμιμο σκοπό: Ο νόμιμος σκοπός ήταν ο σεβασμός των θρησκευτικών συναισθημάτων των πιστών που εξασφαλίζεται από το άρθρο 9 της ΕΣΔΑ. Στη συνέχεια, κρίνοντας εάν η επέμβαση ήταν αναγκαία σε μια δημοκρατική κοινωνία, το Δικαστήριο έκρινε ότι η ηθική διαφέρει από χώρα σε χώρα⁴²⁹, τονίζοντας ότι οι ανάγκες θέσπισης περιορισμών πρέπει να αιτιολογείται κάθε φορά με πειστικό τρόπο. Τελικά το Δικαστήριο έκρινε ότι με την κατάσχεση και δήμευση της ταινίας η Αυστρία δεν παραβίασε το άρθρο 10 της ΕΣΔΑ.⁴³⁰

Παρόμοια ήταν η θέση του ΕΔΔΑ και στην απόφασή του της 25^{ης} Νοεμβρίου 1996 στην υπόθεση Wingrove κατά Μεγάλης Βρετανίας, όπου τίθεται και πάλι το θέμα της σχέσης βλασφημίας και της ελευθερίας έκφρασης. Ο προσφεύγων, βρετανός

Σαρμά, ό.π., σελ. 177 και σε Η. Καστανά, Γ. Κτιστάκη, Επισκόπηση της νομολογίας του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (1997-1998), ό.π., σελ. 126-127, ΕΔΔΑ απόφαση της 26^{ης} Φεβρουαρίου 2002 στην υπόθεση Dichand και λοιποί κατά Αυστρίας, σε Ι. Σαρμά, σελ. 197

⁴²⁹ Την κρίση του αυτή ότι η ηθική διαφέρει από χώρα σε χώρα είχε διατυπώσει το Δικαστήριο και στην απόφασή της 24^{ης} Μαΐου 1988 στην υπόθεση Müller και λοιποί κατά Ελβετίας, όπου είχε κρίνει ότι δε συνιστά παράβαση άρθρου 10 της Σύμβασης η δήμευση ενός πίνακα ζωγραφικής με την αιτιολογία του ασέμνου και προκλητικού, παρά τη μοναδικότητα του πίνακα αυτού, εφόσον εξυπηρετείται έτσι ο θεμιτός σκοπός της προστασίας της ηθικής, ενώ επιπλέον παρέχεται στον ιδιοκτήτη του η δυνατότητα να ζητήσει από το αρμόδιο δικαστήριο να άρει τη δήμευση από τη στιγμή που το αντικείμενο παύσει να αποτελεί κίνδυνο, βλ. Ι. Σαρμά, ό.π., σελ. 178

⁴³⁰ Βλ. Ε. Ρούκουνα, ό.π., σελ. 189-190

υπήκοος ήταν παραγωγός μιας ταινίας σε βιντοκασσέτα, για την οποία η βρετανική υπηρεσία χορήγησης κινηματογραφικών αδειών αρνήθηκε τη χορήγηση άδειας εκμετάλλευσης, καθώς θεώρησε ότι το έργο παραβίαζε τη βρετανική νομοθεσία σχετικά με τη βλασφημία. Και εδώ το δικαστήριο, έκρινε ότι δεν υπήρχε παραβίαση του άρθρου 10 της ΕΣΔΑ, επισημαίνοντας και πάλι ότι «δεν υπάρχει στις έννομες τάξεις των κρατών μελών του Συμβουλίου της Ευρώπης σύμπτωση απόψεων για να συναγάγει κάποιος ότι η δυνατότητα του Κράτους να επιβάλλει περιορισμούς σε έργα τα οποία θεωρούνται βλάσφημα μπορεί να μην είναι αναγκαία σε μια δημοκρατική κοινωνία» και ότι κατά συνέπεια οι εθνικές αρχές έχουν ευρύ περιθώριο για να εκτιμήσουν την αναγκαιότητα του περιοριστικού μέτρου.⁴³¹

Το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου στις πιο κάτω υποθέσεις ασχολήθηκε με το θέμα της συμφωνίας προς το άρθρο 10 της ΕΣΔΑ της επιβολής περιοριστικών όρων στην κυκλοφορία βιβλίων:

Στην απόφασή του της 17 Ιουλίου 2001 Ekin κατά Γαλλίας το ΕΔΔΑ διαπίστωσε παραβίαση του άρθρου 10 σε συνδυασμό προς το άρθρο 14 στην περίπτωση του προσφεύγοντος σωματείου που κυκλοφόρησε ένα βιβλίο σε πολλές γλώσσες για τον πολιτισμό και των αγώνα των Βάσκων, το οποίο απαγορεύθηκε στη Γαλλία με απόφαση του Υπουργού Εσωτερικών γιατί κρίθηκε ότι καλλιεργεί αποσχιστικές τάσεις (το μέτρο αυτό ακυρώθηκε ύστερα από 9 χρόνια από την επιβολή του από το Συμβούλιο Επικρατείας στη Γαλλία, με την αιτιολογία ότι από το βιβλίο δεν κινδύνευε η δημόσια τάξη).⁴³²

Και στην απόφασή του της 11^{ης} Ιανουαρίου 1990 στην υπόθεση New Verlags GmbH & CoKG κατά Αυστρίας το ΕΔΔΑ δέχθηκε παραβίαση του άρθρου 10 σε βάρος της προσφεύγουσας εκδοτικής εταιρίας από απόφαση αυστριακού δικαστηρίου που υποχρέωσε την προσφεύγουσα με βάση διάταξη νόμου περί προστασίας της πνευματικής ιδιοκτησίας να μη δημοσιεύσει τη φωτογραφία ενός ατόμου κατηγορουμένου για αποστολή επιστολών με εκρηκτικά σε πολιτικούς. Το Δικαστήριο διαπίστωσε ότι το εθνικό δικαστήριο διέταξε τη μη δημοσιοποίηση της φωτογραφίας ανεξαρτήτως των κειμένων που τη συνόδευαν, ενώ η εθνική νομοθεσία συνδύαζε την απαγόρευση με τα κείμενα. Επιπλέον, δεν υπήρχε καμία σκέψη στην απόφαση του εθνικού δικαστηρίου σχετικά με τη στάθμιση των συγκρουόμενων συμφερόντων (συμφέρον του κοινού προς ενημέρωση και προστασία της τιμής του

⁴³¹ Βλ. Π. Βογιατζή, Νομολογία ΕΔΔΑ έτους 1996, ΤοΣ 1998, σελ. 150-151, Ι. Σαρμά, ό.π., σελ. 202

⁴³² Βλ. Ι. Σαρμά, ό.π., σελ. 187

προσώπου η φωτογραφία του οποίου θα δημοσιευόταν). Το Δικαστήριο έκρινε το μέτρο δυσανάλογο βαρύ σε σχέση με το σκοπό στη θεραπεία του οποίου έτεινε.⁴³³

Το ΕΔΔΑ έκρινε στην απόφασή του της 6ης Φεβρουαρίου 2001 στην υπόθεση Tammer κατά Εσθονίας ότι δε συνέτρεχε παραβίαση του άρθρου 10 της Σύμβασης, στην περίπτωση που το εσθονικό δικαστήριο επέβαλε χρηματική ποινή στο συγγραφέα της βιογραφίας της V.L., για το λόγο ότι χρησιμοποίησε στη βιογραφία αυτή επιθετικούς χαρακτηρισμούς που συνδέονται με όψεις της ιδιωτικής ζωής της V.L. Το Δικαστήριο διαπίστωσε ότι ο συγγραφέας θα μπορούσε να είχε ασκήσει την κριτική του χωρίς να χρησιμοποιήσει τέτοιους χαρακτηρισμούς προσβλητικούς για τον ιδιωτικό βίο της V.L., για τον οποίο δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι υπήρχε ενδιαφέρον από το κοινό.⁴³⁴

Το Δικαστήριο έκρινε σε πολλές υποθέσεις τα όρια της κριτικής δια των μέσων ενημέρωσης. Στις αποφάσεις του αυτές επισημαίνει ότι πρέπει να γίνεται διάκριση μεταξύ αφενός πληροφοριών και ειδήσεων και αφετέρου γνώμων και ιδεών: στις πληροφορίες και τις ειδήσεις πρέπει να παρέχεται η δυνατότητα αποδείξεων της αλήθειας, οι γνώμες και οι ιδέες πρέπει να αντιμετωπίζονται με την ευρύτητα που επιβάλλεται σε μια δημοκρατική κοινωνία. Ειδικά μάλιστα όσο αφορά σε πρόσωπα του πολιτικού βίου τα όρια της ανεκτής κριτικής είναι ευρύτερα.⁴³⁵ Οι αποφάσεις αυτές του Δικαστηρίου αφορούν κυρίως της ελευθερία του τύπου και την κριτική δημοσιογράφων κατά προσώπων του δημόσιου βίου. Ανάλογες όμως παραδοχές ισχύουν και στην περίπτωση που η κριτική ασκείται μέσω έργων τέχνης.

⁴³³ Βλ. I. Σαρμά, ό.π., σελ. 202-203

⁴³⁴ Βλ. I. Σαρμά, ό.π., σελ. 201-202

⁴³⁵ Βλ. ΕΔΔΑ απόφαση της 8^{ης} Ιουλίου 1986 στην υπόθεση Lingens κατά Αυστρίας σε Κ. Ιωάννου, ΕΕΕυρΔ 1987, ό.π. σελ. 424-426, ΕΔΔΑ απόφαση 1991 στην υπόθεση Demicoli v. Malta, απόφαση ΕΔΔΑ της 28^{ης} Αυγούστου 1992 στην υπόθεση Scwabe v. Austria σε Ε. Ρούκουνα, ό.π., σελ. 188-189 και I. Σαρμά, ό.π., σελ. 196, ΕΔΔΑ απόφαση της 1^{ης} Ιουλίου 1997 στην υπόθεση Oberschlick κατά Αυστρίας σε Η. Καστανά, Γ. Κτιστάκη, ό.π., σελ. 126-130 και I. Σαρμά, ό.π., σελ. 194-196, ΕΔΔΑ απόφαση της 23^{ης} Απριλίου 1992 στην υπόθεση Castells κατά Ισπανίας, ΕΔΔΑ απόφαση της 28^{ης} Σεπτεμβρίου 2000 στην υπόθεση Lopes Games da Silva κατά Πορτογαλίας, ΕΔΔΑ απόφαση της 12^{ης} Ιουλίου 2001 στην υπόθεση Feldek κατά Σλοβακίας σε I. Σαρμά, ό.π., σελ. 193-194, 196-197 (στις παραπάνω υποθέσεις η κριτική ασκούνταν κατά προσώπων της πολιτικής ζωής και κρίθηκε από το ΕΔΔΑ ότι οι περιορισμοί κατά της κριτικής αυτής συνιστούσαν παράβαση του άρθρου 10 της ΕΣΔΑ). Βλ. επίσης και ΕΔΔΑ απόφαση της 27^{ης} Φεβρουαρίου 2001 στην υπόθεση Jerusalem κατά Αυστρίας, όπου η κριτική ασκούνταν κατά σωματείων προαγωγής της ανθρωπίνης γνώσης σε ψυχολογικούς τομείς, σε I. Σαρμά, ό.π., σελ. 191-193

IV. Κοινωνία της Πληροφορίας και Πνευματική Ιδιοκτησία

A. Δικαίωμα στην πληροφόρηση

Το νέο άρθρο 5^A του Συντάγματος, το οποίο προστέθηκε με την αναθεώρηση του 2001, κατοχυρώνει στην παράγραφο 1 το δικαίωμα στην πληροφόρηση⁴³⁶ και

⁴³⁶ Η ελευθερία στην πληροφόρηση θεσπίζεται ως χωριστό δικαίωμα από την ελευθερία της έκφρασης στο άρθρο 5 του Θεμελιώδους Νόμου της Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας: «1. Καθένας έχει το δικαίωμα να εκφράζει και διαδίδει ελεύθερα τη γνώμη του προφορικά, γραπτά και με παραστάσεις και να αντλεί ανεμπόδιστα πληροφορίες από κάθε γενικά προσιτή πηγή...», στο άρθρο 20 του Ισπανικού Συντάγματος του 1978: «1. Αναγνωρίζονται και προστατεύονται τα δικαιώματα: α) της ελευθερίας έκφρασης και διάδοσης των σκέψεων, των ιδεών και των γνωμών, προφορικά, γραπτώς ή με οποιοδήποτε άλλο μέσον αναπαραγωγής...δ) Της ελεύθερης μετάδοσης ή της λήψης αξιόπιστης πληροφορίας με οποιοδήποτε μέσο διάδοσης...», στο άρθρο 29 του Ομοσπονδιακού Ρωσικού Συντάγματος του 1993: «1. Η ελευθερία της σκέψης και του λόγου διασφαλίζεται στον καθένα...4. Καθένας έχει το δικαίωμα να ερευνά, να αποκτά, να μεταβιβάζει, να παράγει και να διαδίδει ελεύθερα πληροφορίες με κάθε νόμιμο μέσο. Ο κατάλογος των πληροφοριών που αποτελούν κρατικό απόρρητο ορίζεται από τον ομοσπονδιακό νόμο. 5. Διασφαλίζεται η ελευθερία της πληροφόρησης των μαζών. Απαγορεύεται η λογοκρισία.», στο άρθρο 31 του Ρουμανικού Συντάγματος του 1992: «1. Το δικαίωμα του προσώπου για πρόσβαση σε κάθε πληροφορία δημοσίου ενδιαφέροντος δεν μπορεί να περιορισθεί...3. Το δικαίωμα στην πληροφόρηση δε μπορεί να προσβάλλει τα μέτρα προστασίας των νέων ή την εθνική ασφάλεια. 4. Τα μέσα επικοινωνίας, δημόσια και ιδιωτικά, υποχρεούνται να εξασφαλίζουν την ακριβή πληροφόρηση της κοινής γνώμης...», στο άρθρο 17 του Χάρτη των

στην παράγραφο 2 το ειδικότερο δικαίωμα συμμετοχής στην Κοινωνία της Πληροφορίας.

Το δικαίωμα στην πληροφόρηση προστατεύεται και από διεθνή κείμενα: Το δικαίωμα της ελευθερία έκφρασης που προστατεύεται από την παράγραφο 1 του άρθρου 10 της Ευρωπαϊκής Σύμβασης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου περιλαμβάνει «και την ελευθερίαν λήψεως ή μεταδόσεως πληροφοριών ή ιδεών, άνευ επεμβάσεως δημοσίων αρχών και ασχέτως συνόρων». Στο άρθρο 19 της Οικουμενικής Διακήρυξης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου προστατεύεται το δικαίωμα του καθένα «...να αναζητεί, να λαμβάνει και να μεταδίδει πληροφορίες και ιδέες, με οποιοδήποτε μέσο και ανεξαρτήτως συνόρων». Στο άρθρο 19 του Διεθνούς Συμφώνου για τα Ατομικά και Πολιτικά Δικαιώματα προβλέπεται ότι το δικαίωμα της ελευθερίας έκφρασης περιλαμβάνει «την ελευθερία αναζήτησης, λήψης και μετάδοσης πληροφοριών και ιδεών κάθε φύσης».⁴³⁷

Το συνταγματικό δικαίωμα της πρόσβασης στην πληροφόρηση συναγόταν, και πριν τη ρητή συνταγματική κατοχύρωσή του, από το συνδυασμό μιας ευρείας δέσμης συνταγματικών διατάξεων, όπως τα άρθρα 5 παρ. 1, 14 και 15⁴³⁸:

Πριν από την εισαγωγή του άρθρου 5^A με την πρόσφατη αναθεώρηση, μια άποψη υποστήριζε ότι το δικαίωμα πληροφόρησης συναγόταν από την παράγραφο 1 του άρθρου 14 του Συντάγματος: η ελευθερία έκφρασης και διάδοσης της γνώμης είναι άνευ περιεχομένου αν δεν προστατεύεται συγχρόνως και η λήψη ή αποδοχή της γνώμης. Όπως η ελευθερία της γνώμης περιλαμβάνει και την ελευθερία διαμόρφωσης

θεμελιωδών δικαιωμάτων και θεμελιωδών ελευθεριών της Τσεχίας του 1992: «...4. Η ελευθερία εκφράσεως και το δικαίωμα στην αναζήτηση και στη διάδοση πληροφοριών δεν μπορούν να αποτελέσουν αντικείμενο περιορισμών παρά μόνο στις περιπτώσεις που προβλέπονται από τον νόμο και εφόσον είναι αναγκαίοι σε μια δημοκρατική κοινωνία για την προστασία των δικαιωμάτων και των ελευθεριών των άλλων, για λόγους εθνικής ασφάλειας, δημόσιας ασφάλειας ή δημόσιας υγείας και ηθικής...», στο άρθρο 39 του Σλοβενικού Συντάγματος του 1991: «Η ελευθερία εκφράσεως της σκέψεως, η ελευθερία του λόγου και η ελευθερία των δημοσίων διακηρύξεων, μαζί με την ελευθερία του τύπου και των άλλων μορφών δημόσιας επικοινωνίας και εκφράσεως, είναι διασφαλισμένες. Καθένας μπορεί ελεύθερα να συγκεντρώσει, να αποστείλει και να διακινήσει πληροφορίες και απόψεις ...» (Βλ. Κ. Μαυριά – Α. Παντελή, Συνταγματικά Κείμενα Ελληνικά και Ξένα, ό.π., σελ. 621, 701, 743, 775, 798, 840, 929)

⁴³⁷ Για το ακριβές περιεχόμενο των άρθρων αυτών βλ. πιο πάνω Ενότητα III, Κεφάλαιο Ζ. Το άρθρο 19 του Συμφώνου για τα ατομικά και πολιτικά δικαιώματα περιέχει και την προστασία αναζήτησης πληροφοριών που δεν αναφέρεται ρητά στη ΕΣΔΑ. Το «έλλειμμα» αυτό της ΕΣΔΑ συμπλήρωσε η «Ευρωπαϊκή Διακήρυξη για την ελευθερία έκφρασης και της πληροφόρησης» της 29^{ης} Απριλίου 1982. βλ. Κ. Ιωάννου, Η Ραδιοτηλεόραση μεταξύ Συντάγματος και Διεθνούς Προστασίας, Η εφαρμογή του άρθρου 10 της Ευρωπαϊκής Σύμβασης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου στα ραδιοτηλεοπτικά μέσα, ΕΕΕυρΔ 1989, ό.π., σελ. 291-292. Βλ. όμως και Γ. Κίκη, Σύγχρονες τάσεις στη θεωρία και νομολογία σχετικά με το άρθρο 10 της Σύμβασης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, ΝοΒ 36, 1988, σελ. 699 που υποστηρίζει ότι η ελευθερία έκφρασης στο άρθρο 10 περιλαμβάνει και την ελευθερία αναζήτησης πληροφοριών.

⁴³⁸ Βλ. Ε. Βενιζέλο, Το Αναθεωρητικό Κεκτημένο, ό.π., σελ. 158

της γνώμης (που προϋποθέτει την ελεύθερη συλλογή πληροφοριών), έτσι και η ελευθερία του πληροφορείν περιλαμβάνει και προϋποθέτει την ελευθερία του πληροφορείσθαι.⁴³⁹ Δεύτερη θέση υποστήριζε ότι η ελεύθερη πληροφόρησης έχει ως νομική βάση τις διατάξεις της παραγράφου 1 του άρθρου 14 και της παραγράφου 1 του άρθρου 5 του Συντάγματος.⁴⁴⁰ Η ελευθερία πληροφόρησης ως προϋπόθεση για την ανάπτυξη της προσωπικότητας και τη συμμετοχή στα κοινωνικά, οικονομικά και πολιτικά δρώμενα έβρισκε έρεισμα, και πριν τη ρητή συνταγματική κατοχύρωσή της, στην παράγραφο 1 του άρθρου 5 του Συντάγματος.⁴⁴¹ Άλλη θέση στήριζε το δικαίωμα πληροφόρησης μόνο στο άρθρο 5 παρ. 1 του Συντάγματος,⁴⁴² ενώ είχε διατυπωθεί και η άποψη ότι το δικαίωμα του καθενός για ικανοποιητική

⁴³⁹ Βλ. Π.Δ. Δαγτόγλου, Συνταγματικό Δίκαιο, Ατομικά Δικαιώματα Α', ό.π., σελ.433, ο οποίος υποστηρίζει ότι η αναδρομή στο άρθρο 5 παρ. 1 του Συντάγματος για τη θεμελίωση του δικαιώματος πληροφόρησης δεν είναι θεμιτή και Α. Μάνεση, Η συνταγματική προστασία της ελεύθερης κυκλοφορίας των εντύπων και η εφαρμογή της στην πράξη, ΤοΣ Γ', 1977, σελ. 11, σύμφωνα με τον οποίο το δικαίωμα της ελευθερίας έκφρασης «είναι κατ' αντανάκλαση και δικαίωμα του κοινού για πληροφόρηση», ΣτΕ 2209/1977, ΤοΣ1977, σελ. 633 επ.: «Επειδή, κατά το Σύνταγμα, όλοι οι πολίται έχουν το δικαίωμα της ελευθέρας εκφράσεως των φιλοσοφικών, θρησκευτικών και πολιτικών πεποιθήσεών τους. Το δικαίωμα αυτό περιλαμβάνει την ελευθερίαν της γνώμης, και την ελευθερίαν της αντλήσεως πληροφοριών ή ιδεών από κάθε προσιτόν μέσον ενημερώσεως και της περαιτέρω μεταφοράς τούτων, χωρίς, κατ' αρχήν, η κρατική εξουσία να έχει δικαίωμα επεμβάσεως»

⁴⁴⁰ Βλ. Β. Σκουρή, Η συνταγματική προστασία της διαφήμισης στην Ελλάδα σε Β. Σκουρή, Κ. Ιωάννου, Η ελευθερία της διαφήμισης, ό.π., σελ. 17, Β. Σκουρή, Μια ελευθερία υπό τον άμεσο έλεγχο του κράτους, ΕΕΕυρΔ 1989, σελ. 196-197, Ε. Βενιζέλο, Η ραδιοτηλεοπτική έκρηξη, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη, 1989, σελ. 37, ο οποίος στηρίζει το δικαίωμα πληροφόρησης στην παράγραφο 1 του άρθρου 14 και παρατηρεί ότι ακόμη και αν δεν υπήρχε αυτή η διάταξη «θα αρκούσε η αναγωγή στην παράγραφο 1 του άρθρου 5 Σ, που μέσα στο δυναμικό και επεκτατικό περιεχόμενο της ελεύθερης ανάπτυξης της προσωπικότητας περιλαμβάνει και την ελευθερία της πληροφόρησης», Κ. Χρυσόγονο, Ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα, ό.π., σελ. 196 και 271, Κ. Χρυσόγονο, Μια βεβαιωτική αναθεώρηση, ό.π., σελ. 20-21, ο οποίος υποστηρίζει ότι η αναδρομή στην παράγραφο 1 του άρθρου 5 είναι αναγκαία προκειμένου για «πληροφορίες (ιδίως εμπορικής και οικονομικής φύσης) που δεν συνδέονται καθόλου με έκφραση γνώμης (π.χ. δελτίο τιμών συναλλάγματος ή μετοχών), ενώ μπορούν να οδηγήσουν το λήπτη κυρίως στη διενέργεια εμπορικών ή άλλων οικονομικού περιεχομένου πράξεων παρά στην έκφραση στοχασμών ... Σε ό,τι αφορά ειδικότερα πληροφορίες συνδεδεμένες με την έκφραση ή τη διαμόρφωση «στοχασμών» κατά το άρθρο 14 παρ. 1, η τελευταία αυτή διάταξη μπορεί να θεωρηθεί ότι παρέχει έρεισμα τόσο στην ενεργητική όσο και στην παθητική ελευθερία πληροφορίας...», Τ. Βιδάλη, Α. Τάκη, Το νέο status του πολίτη στην Κοινωνία της Πληροφορίας σε Δ. Χαραλαμπί, Τ. Βιδάλη, Ε. Κανελλόπουλου, Κ. Παπανικολάου, Χρ. Πραπίδη, Δ. Στεφάνου, Α. Τάκη, Τηλεπικοινωνίες στην Κοινωνία της Πληροφορίας, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα – Θεσσαλονίκη, 2003, σελ. 79-80

⁴⁴¹ Βλ. Κ. Χρυσόγονο, Ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα, ό.π., σελ. 196

⁴⁴² Βλ. ΣτΕ 989/1987 (μειοψηφία), ΣτΕ 5040/1987 (μειοψηφία), ΣτΕ 1144 – 1145/1988 (μειοψηφία), όπου γίνεται αναφορά στην κατοχύρωση του δικαιώματος της πληροφόρησης στις διατάξεις του άρθρου 5, χωρίς εξειδίκευση παραγράφου. ΑΠ 752/1988, ΝοΒ 36, 1988, σελ. 598 επ., όπου επίσης γίνεται λόγος για ατομικό δικαίωμα πληροφόρησης, κατά τις διατάξεις του άρθρου 5 του Συντάγματος (χωρίς εξειδίκευση παραγράφου), και το άρθρο 10 της ΕΣΔΑ. Βλ. και Γ. Κίκη, Η πρόσβαση του κοινού στην πληροφόρηση σε Γ. Κίκη, Δίκαιο της Πληροφόρησης, Εκδόσεις Προσκήνιο, 1998, σελ. 27, η οποία αναφέρεται στη θεμελίωση του δικαιώματος της πληροφόρησης στο άρθρο 5 παρ. 1 του Συντάγματος, αλλά σημειώνει ότι η ραδιοτηλεοπτική λήψη και πληροφόρηση προστατεύονται συνταγματικά ως παθητικές όψεις της διάδοσης στοχασμών, που διασφαλίζεται με το άρθρο 14 παρ. 1.

πληροφόρηση, μέσω πηγών που πρέπει να είναι γενικά προσιτές στο κοινό, απορρέει από το άρθρο 14 παρ. 1 σε συνδυασμό και με το άρθρο 15 παρ. 2.⁴⁴³

Το δικαίωμα στην πληροφόρηση και το δικαίωμα συμμετοχής στην κοινωνία της πληροφορίας, όπως και τα άλλα νέα δικαιώματα που καθιερώνονται με την αναθεώρηση του Συντάγματος έχουν ως κοινό χαρακτηριστικό τη μέριμνα για τη διαφύλαξη της προσωπικής αυτονομίας σε συνθήκες ανάπτυξης και οικονομικής αξιοποίησης της τεχνολογίας. Δεν εξασφαλίζουν τόσο την αυτονομία του ατόμου από την απειλή της κρατικής εξουσίας όσο από την απειλή ποικίλων μορφών ιδιωτικών εξουσιών.⁴⁴⁴ Τα νέα δικαιώματα δε διευρύνουν την κανονιστική εμβέλεια του Συντάγματος αλλά λειτουργούν στο πεδίο ενίσχυσης της αποτελεσματικότητάς του, καθιερώνουν επιπλέον εγγυήσεις ασφάλειας δικαίου, καθώς αποτελούν ρητές υπομνήσεις ότι αναγνωρίζονται ήδη υπαρκτά δικαιώματα, τα οποία διαφορετικά θα έπρεπε να συναχθούν ερμηνευτικά.⁴⁴⁵ Τα νέα δικαιώματα αποτελούν μόνο ενδεικτικές εκφράσεις του κράτους δικαίου και σε καμιά περίπτωση δε θέτουν σε κίνδυνο το κανονιστικό εύρος των παλαιών συνταγματικών διατάξεων, αφού δεν εμποδίζουν το δικαστή ή όποιον άλλο ερμηνευτή να συνάγουν, εκτός από αυτά, και άλλα δικαιώματα.⁴⁴⁶ Νέα και παλαιότερα δικαιώματα λειτουργούν συμπληρωματικά, με γνώμονα όχι τη δημιουργία αυτοτελών πεδίων προστασίας, αλλά την emphaticκή επισήμανση και ανάδειξη νέων εκφράσεων των παλαιότερων δικαιωμάτων.⁴⁴⁷

⁴⁴³ Βλ. Π. Παραρά, *Σύνταγμα και Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου*, ό.π., σελ. 57, Ν. Ανδρουτσόπουλο, *Η αντικειμενικότητα της πληροφόρησης και η αξία του ανθρώπου*, ΝοΒ 33, 1985, σελ. 959 επ., ο οποίος στηρίζει το δικαίωμα για αντικειμενική και με ίσους όρους πληροφόρησης στην παράγραφο 2 του άρθρου 15 και την παράγραφο 1 του άρθρου 2 του Συντάγματος, Χ. Ανθόπουλο, *Το δικαίωμα για πλουραλιστική πληροφόρηση: συνταγματικές όψεις*, σε Χ. Ανθόπουλο, *Νέες διαστάσεις των θεμελιωδών δικαιωμάτων*, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα – Θεσσαλονίκη, 2001, ο οποίος ως αφετηριακό κανονιστικό θεμέλιο του δικαιώματος σε πλουραλιστική πληροφόρηση θεωρεί την παράγραφο 1 του άρθρου 14 (σελ. 17), αλλά υποστηρίζει ακόμη ότι το δικαίωμα αυτό μπορεί να θεμελιωθεί και στις ειδικότερες συνταγματικές διατάξεις για τα μέσα μαζικής ενημέρωσης και πιο συγκεκριμένα στην παράγραφο 2 του άρθρου 14 και την παράγραφο 2 του άρθρου 15 (σελ. 21). Θεωρεί, τέλος, (σελ. 23) ότι η προστασία του δικαιώματος πλουραλιστικής πληροφόρησης προϋποτίθεται και στις παραγράφους 1-3 του άρθρου 1 και την παράγραφο 1 του άρθρου 5 ως αναγκαία προϋπόθεση για την αποτελεσματική και συνειδητή συμμετοχή των πολιτών στη δημοκρατική διαδικασία

⁴⁴⁴ Βλ. Τ. Βιδάλη, *Νέα δικαιώματα στην πρόταση για την αναθεώρηση του Συντάγματος*, σε Γ. Παπαδημητρίου (επιμέλεια) *Αναθεώρηση του Συντάγματος και εκσυγχρονισμός των θεσμών*, Εκδόσεις Σάκκουλα Αθήνα – Κομοτηνή 2000, σελ. 94

⁴⁴⁵ Βλ. Τ. Βιδάλη, *Νέα δικαιώματα στο Σύνταγμα: ένας απολογισμός*, σε Τσάτσου, Βενιζέλου, Κοντιάδη (επιμέλεια), *Το Νέο Σύνταγμα*, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή 2001, σελ. 76

⁴⁴⁶ Βλ. Τ. Βιδάλη, *Νέα δικαιώματα στο Σύνταγμα: ένας απολογισμός*, ό.π., σελ. 76

⁴⁴⁷ Βλ. Ξ. Κοντιάδη, *Ο νέος συνταγματισμός και τα θεμελιώδη δικαιώματα μετά την αναθεώρηση του 2001*, ό.π., σελ. 184

Όσο αφορά στην σκοπιμότητα της κατοχύρωσης του δικαιώματος της πληροφόρησης στο άρθρο 5Α, διατυπώθηκαν πολλές επιφυλάξεις.⁴⁴⁸ Υποστηρίχθηκε ότι είναι προτιμότερο οι νέες διακινδυνεύσεις της ελευθερίας του ατόμου να καλύπτονται με την ερμηνευτική επέκταση της προστατευτικής εμβέλειας των ήδη υπαρχόντων δικαιωμάτων, για το λόγο ότι η καθιέρωση νέων ατομικών δικαιωμάτων απέναντι στο κράτος εμπεριέχει αναλυτική ρύθμιση αυτών που συνήθως συνοδεύεται από συγκεκριμένους ειδικούς περιορισμούς.⁴⁴⁹ Οι σύγχρονες εξελίξεις δικαιολογούν περισσότερο την παρακολούθησή τους σε επίπεδο κοινής νομοθεσίας και νομολογίας, παρά τη θέσπιση νέων συνταγματικών διατάξεων.⁴⁵⁰

Το δικαίωμα στην πληροφόρηση κατοχυρώνεται στην παράγραφο 1 του άρθρου 5Α του Συντάγματος ως ατομικό δικαίωμα⁴⁵¹ που θεμελιώνει αξίωση με αρνητικό περιεχόμενο για αποχή της κρατικής εξουσίας από επεμβάσεις στον ιδιωτικό χώρο του προσώπου, αλλά λειτουργεί και ως πολιτικό δικαίωμα με ενεργητικό περιεχόμενο, καθώς διευκολύνει το σχηματισμό της πολιτικής βούλησης και εγγυάται τη συνειδητή συμμετοχή των πολιτών στον έλεγχο της εξουσίας.⁴⁵²

Το δικαίωμα στην πληροφόρηση καλύπτει τις επιμέρους όψεις της παθητικής πλευράς της ελευθερίας της πληροφόρησης.⁴⁵³ Περιλαμβάνει όχι μόνο την ελευθερία αναζήτησης και λήψης πληροφοριών και ιδεών, αλλά και το δικαίωμα για πλουραλιστική πληροφόρηση.⁴⁵⁴ Το δικαίωμα για πλουραλιστική πληροφόρηση έχει ως αντικείμενο τη δομή του πληροφοριακού συστήματος στους επιμέρους τομείς (τύπος, ραδιόφωνο, τηλεόραση) και στο σύνολό του και περιέχει την απαίτηση για διασφάλιση της δυνατότητας επιλογής από κάθε πολίτη μεταξύ πολυάριθμων πληροφοριακών πηγών τόσο σε εθνικό όσο και σε περιφερειακό και τοπικό επίπεδο, ανεξάρτητων, ανταγωνιστικών και διαφοροποιημένων στους προσανατολισμούς τους, που να καλύπτουν όλα τα είδη της πληροφόρησης και να εκφράζουν το μεγαλύτερο

⁴⁴⁸ Βλ. Ν. Αλιβιζάτο, Μια στρατηγική για το Σύνταγμα, Το Βήμα 4-1-1998, ο οποίος παρατηρεί γενικά για τη συνταγματική κατοχύρωση νέων δικαιωμάτων ότι: «Στο πεδίο των δικαιωμάτων, καμιά συνταγματική αναθεώρηση δεν αξίζει, αν ταυτόχρονα δεν εμπεδώνεται στην πολιτική πράξη και τα νομοθετικά ήθη η αυτονόητη αυτή αλήθεια. Ότι δηλαδή οι διακηρύξεις δεν φτάνουν όταν δεν συνοδεύονται από εγγυήσεις»

⁴⁴⁹ Βλ. Γ. Σωτηρέλλη, Σύνταγμα – Δημοκρατία στην εποχή της «παγκοσμιοποίησης», Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή 2000, σελ. 276

⁴⁵⁰ Βλ. Κ. Χρυσόγονο, Μια βεβαιωτική αναθεώρηση, ό.π., σελ. 22

⁴⁵¹ Βλ. Ε. Βενιζέλο, Το Αναθεωρητικό Κεκτημένο, ό.π., σελ. 157, Στ. Κουτσομπίνα, Ανεξάρτητες αρχές και ατομικά δικαιώματα, ΔτΑ 10/2001, σελ. 379

⁴⁵² Βλ. Α. Μάνεση, Πρόλογος στο Γ. Κίκη, Δίκαιο της πληροφόρησης, Εκδόσεις Προσκήνιο, Αθήνα 1998, σελ. 11

⁴⁵³ Βλ. Ξ. Κοντιάδη, ό.π., σελ. 198

⁴⁵⁴ Βλ. Ξ. Κοντιάδη, ό.π., σελ. 200

δυνατό αριθμό γνώμων και πολιτικών, ιδεολογικών, κοινωνικών και πολιτιστικών τάσεων που εκδηλώνονται μέσα στην κοινωνία.⁴⁵⁵ Υποστηρίζεται και η αντίθετη άποψη⁴⁵⁶, σύμφωνα με την οποία το δικαίωμα στην πληροφόρηση πρέπει να ερμηνευθεί υπό δύο μορφές, ως το δικαίωμα του πληροφορείν και το δικαίωμα του πληροφορείσθαι, δηλαδή και υπό την ενεργητική και υπό την παθητική μορφή. Υποστηρίζεται ακόμη η θέση ότι η παράγραφος 1 του άρθρου 5^A δεν κατοχυρώνει, αλλά προϋποθέτει τα δικαιώματα του πληροφορείν ή του πληροφορείσθαι, που ήδη προστατεύονται συνταγματικά· αντίθετα, κατοχυρώνει το δικαίωμα καθενός στην πληροφόρηση, δηλαδή την ικανότητα καθενός, ασκώντας την ήδη κατοχυρωμένη ελευθερία του να πληροφορείται, να έχει πρόσβαση στο σύνολο της διακινούμενης πληροφορίας, που του είναι αναγκαία για την ανάπτυξη της προσωπικότητάς του και τη συμμετοχή του στην κοινωνική ζωή.⁴⁵⁷

Στο επίκεντρο του δικαιώματος στην πληροφόρηση βρίσκεται η «πληροφορία» ως αυτοτελές αγαθό που χάρη στην τεχνολογία έχει αποκτήσει πολύπλευρη σημασία. Πράγματι, η δυνατότητα εύκολης και γρήγορης παραγωγής, γνώσης και διακίνησης πληροφοριών με την ανάπτυξη των ηλεκτρονικών μέσων επικοινωνίας και ιδίως με την ανάπτυξη των ηλεκτρονικών υπολογιστών έχει μετατρέψει την πληροφορία από απλή προϋπόθεση της ελευθερίας έκφρασης σε αντικείμενο ιδιαίτερης οικονομικής σημασίας, αλλά και ευρύτερης πολιτισμικής αξίας.⁴⁵⁸ Ως πληροφορία νοείται κάθε αντικείμενο γνώσης.⁴⁵⁹ Αν και η συνήθης τρέχουσα χρήση των όρων πληροφορία/πληροφόρηση συνδέεται με ενέργειες που αποβλέπουν στη μετάδοση ιδεών, παραστάσεων του εξωτερικού κόσμου, περιγραφές, επεξηγήσεις, οι όροι αυτοί, όταν αναφέρονται στο επικοινωνιακό υλικό που διακινείται στα δίκτυα ηλεκτρονικής εξ αποστάσεως επικοινωνίας, πολλές φορές σημαίνουν επικοινωνιακές ενέργειες που αποτελούν δηλώσεις βούλησης και αποβλέπουν στη δημιουργία ή αλλοίωση μιας έννομης σχέσης.⁴⁶⁰

⁴⁵⁵ Βλ. Χ. Ανθόπουλο, Το δικαίωμα για πλουραλιστική πληροφόρηση: συνταγματικές όψεις, ό.π., σελ. 12 επ. και Χ. Ανθόπουλο, Η αυτορρύθμιση των μέσων πληροφόρησης. Γενικές όψεις, ΤοΣ 1999, σελ. 444-445

⁴⁵⁶ Βλ. Στ. Κουτσομπίνα, ΔτΑ 10/2001, ό.π., σελ. 379

⁴⁵⁷ Βλ. Τ. Βιδάλη, Α. Τάκη, ό.π., σελ. 80

⁴⁵⁸ Βλ. Τ. Βιδάλη, Νέα δικαιώματα στην πρόταση για την αναθεώρηση του Συντάγματος, ό.π., σελ. 100

⁴⁵⁹ Βλ. Π.Δ. Δαγτόγλου, Συνταγματικό Δίκαιο. Ατομικά δικαιώματα, τόμος Α', ό.π., σελ. 438

⁴⁶⁰ Βλ. Α. Τάκη, Κοινωνία της Πληροφορίας και Σύνταγμα. Μια πρώτη προσέγγιση, ΝοΒ50/2002, σελ. 40

B. Το δικαίωμα συμμετοχής στην Κοινωνία της Πληροφορίας

Το δικαίωμα στην πληροφόρηση της παραγράφου 1 του άρθρου 5^A καθιερώνεται ως δικαίωμα πλαίσιο ως προς το ειδικότερο δικαίωμα της συμμετοχής στην κοινωνία της πληροφορίας της παραγράφου 2 του άρθρου 5^A, το οποίο αποτελεί ένα κατά κυριολεξία νέο συμμετοχικό δικαίωμα.⁴⁶¹ Το δικαίωμα πρόσβασης στις πληροφορίες που διακινούνται ηλεκτρονικά καθώς και στην παραγωγή, ανταλλαγή και διάδοσή τους δεν κατοχυρώνεται μόνο ως δικαίωμα συμμετοχής στην άσκηση μιας τεχνολογικής ευχέρειας, αλλά και στο κοινωνικό, πολιτικό, πολιτιστικό, εργασιακό και οικονομικό πλαίσιο που αυτή διαμορφώνει. Μάλιστα με το εδάφιο β' της παραγράφου 2 του άρθρου 5^A, προσδίδεται στη συμμετοχική όψη του δικαιώματος και η αναγκαία διάσταση του κοινωνικού δικαιώματος, καθώς απαιτείται η οργάνωση μιας ομόλογης κρατικής παροχής καθώς και μιας ομόλογης κρατικής αποχής από άμεσα ή έμμεσα περιοριστικές ενέργειες.⁴⁶² Το κράτος υποχρεούται όχι μόνο να ανέχεται, αλλά και να διευκολύνει με τη λήψη κατάλληλων μέτρων (εισαγωγή της πληροφορικής στο εκπαιδευτικό σύστημα, καθιέρωση ευνοϊκών φορολογικών ρυθμίσεων, άρση των τυχόν προερχόμενων από ιδιώτες κωλυμάτων, όπως της υπερβολικής κοστολόγησης των σχετικών υπηρεσιών) την πρόσβαση στις ηλεκτρονικά διακινούμενες πληροφορίες και την παραγωγή, ανταλλαγή και διάδοσή τους.⁴⁶³

Το δικαίωμα συμμετοχής στην κοινωνία της πληροφορίας σηματοδοτεί την ευρύτερη δυνατή ποικιλία δραστηριοτήτων γύρω από τη διαχείριση της πληροφορίας και δεν περιορίζει την προστασία μόνο σε ορισμένες όψεις της διαχείρισης αυτής.⁴⁶⁴ Από την καθιέρωση του δικαιώματος αυτού φαίνεται η σημασία που διατηρεί κατά την ερμηνεία του Συντάγματος ο νέος συσχετισμός των κοινωνικών δυνάμεων σε εθνικό και διεθνές επίπεδο, το νέο πλαίσιο κοινωνικών δυνατοτήτων για τη συμμετοχή του ατόμου στην κοινωνική και οικονομική ζωή και οι σημαντικές πηγές διακινδύνευσης για τα θεμελιώδη δικαιώματα που προέρχονται από τους νέους

⁴⁶¹ Βλ. Ξ. Κοντιάδη, ό.π., σελ. 203, Ε. Βενιζέλο, Το Αναθεωρητικό Κεκτημένο, ό.π., σελ. 159, Στ Κουτσομπίνα, ΔτΑ 10/2001, ό.π. σελ. 380, Κ. Χρυσόγονο, Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα, ό.π., σελ. 197 Βλ. και Τ. Βιδάλη, Α. Τάκη, ό.π., σελ. 82: «το δικαίωμα αυτό μετατρέπεται σε συμπλήρωμα του γενικού δικαιώματος ελεύθερης ανάπτυξης της προσωπικότητας και συμμετοχής στην κοινωνική ζωή ή, καλύπτεται, μέσο επέκτασης του γενικού αυτού δικαιώματος στο νέο πεδίο κοινωνικής ζωής που δημιουργήσε η ραγδαία εξέλιξη των τεχνολογιών επικοινωνίας»

⁴⁶² Βλ. Ε. Βενιζέλο, Το Αναθεωρητικό Κεκτημένο, ό.π., σελ. 160, Τ. Βιδάλη, Α. Τάκη, ό.π., σελ. 83-85

⁴⁶³ Βλ. Κ. Χρυσόγονο, Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα, ό.π., σελ. 197

⁴⁶⁴ Βλ. Τ. Βιδάλη, Νέα δικαιώματα στην πρόταση για την αναθεώρηση του Συντάγματος, ό.π., σελ. 101

αυτούς συσχετισμούς.⁴⁶⁵ Η οργάνωση των οικονομικών, κοινωνικών και πολιτικών σχέσεων στον κυβερνοχώρο και η παράλληλη μετατόπιση των διαδικασιών λήψης αποφάσεων σε αυτόν δημιουργούν τον κίνδυνο μιας νέας μορφής αποκλεισμού όσων δεν έχουν την ελάχιστη τεχνογνωσία και τη στοιχειώδη υλική δυνατότητα να συμμετέχουν σε αυτή τη ουσιαστική διάσταση της δημόσιας ζωής⁴⁶⁶. Σύμφωνα με τον εισηγητή της πλειοψηφίας στην αναθεώρηση του Συντάγματος το δικαίωμα συμμετοχής στην κοινωνία της πληροφορίας «έχει σχέση με την άμυνα του πολίτη, αλλά και με τη λειτουργία του κοινωνικού κράτους και με τη λειτουργία της κοινωνικής αυτονομίας ...παρέχει δε το δικαίωμα να μετέχει κανείς σε ένα παγκόσμια ανοιχτό σύστημα ανταλλαγής ηλεκτρονικά διακινούμενων πληροφοριών». ⁴⁶⁷

Ο όρος «κοινωνία της πληροφορίας» εμφανίστηκε για πρώτη φορά στη Λευκή Βίβλο της Ευρωπαϊκής Επιτροπής με τίτλο «Ανάπτυξη, Ανταγωνιστικότητα, Απασχόληση. Οι προκλήσεις και η αντιμετώπισή τους για τη μετάβαση στον 21^ο αιώνα» και αποτελούσε την απάντηση της Ευρώπης στις διακηρύξεις των ΗΠΑ για τη δημιουργία των «*Information Super Highways*» (υπερλεωφόρων των πληροφοριών).⁴⁶⁸ Η δυσκολία εννοιολογικού προσδιορισμού του όρου Κοινωνία της Πληροφορίας λόγω της δυναμικής και διαρκώς μεταλλασσόμενης πραγματικότητας που αυτή εκφράζει, οδήγησε τις μέχρι σήμερα απόπειρες ρύθμισής της στον προσδιορισμό των σχετικών διατάξεων μέσω της οριοθέτησης όχι την έννοιας της ίδιας της Κοινωνίας της Πληροφορίας αλλά των υπηρεσιών που παρέχονται στο πλαίσιο αυτής.⁴⁶⁹ Έτσι, στο σημείο 2 του άρθρου 1 της Οδηγίας 98/34/EK του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου της 22ας Ιουνίου 1998 «για την καθιέρωση μιας διαδικασίας πληροφόρησης στον τομέα των τεχνικών προτύπων και προδιαγραφών και των κανόνων σχετικά με τις υπηρεσίες της κοινωνίας των

⁴⁶⁵ Βλ. Γ. Κατρούγκαλο – Δ. Σαραφιανό, Θεμελιώδη δικαιώματα και ελευθερίες, σε Γ. Παπαδημητρίου (επιμέλεια), Αναθεώρηση του Συντάγματος και εκσυγχρονισμός των θεσμών, ό.π., σελ. 47-52 και 56 - 57

⁴⁶⁶ Βλ. Τ. Βιδάλη, Νέα δικαιώματα στο Σύνταγμα: ένας απολογισμός, ό.π., σελ. 78

⁴⁶⁷ Βλ. Ε Βενιζέλο, Πρακτικά της Βουλής, συνεδρίαση της 24^{ης} Ιανουαρίου 2001, σελ. 4069. Αρκετοί ομιλητές κατά την αναθεώρηση του Συντάγματος συμφωνούν ότι η διάταξη έχει προεχόντως συμβολικό ή παιδαγωγικό χαρακτήρα (Βλ. Βενιζέλο, Πρακτικά της Βουλής συνεδρίαση της 24^{ης} Ιανουαρίου 2001, σελ. 4069, Αν. Μαντέλη, ό.π., σελ. 4083). Βλ. όμως και Ι. Μαγκριώτη, ό.π., σελ. 4089. Ο Ι. Βαρβιτσιώτης διατύπωσε της θέση (Βλ. πρακτικά της Βουλής, συνεδρίαση της 24^{ης} Ιανουαρίου 2001, σελ. 4071) ότι «δεν έχει διαμορφωθεί ακόμα δικαίωμα ή αγαθό με αδιαμφισβήτητα όρια που πρέπει να αποτελεί αντικείμενο συνταγματικής εγγύσεως»

⁴⁶⁸ Βλ. Α. Μήτρου, Το δίκαιο στην κοινωνία της πληροφορίας, Εκδόσεις Σάκουλα Αθήνα – Θεσσαλονίκη, 2002, σελ. 11, υποσ. 1

⁴⁶⁹ Βλ. Α. Τάκη, ό.π., σελ. 31

πληροφοριών»⁴⁷⁰, όπως αυτό προστέθηκε με το άρθρο 1 της Οδηγίας 98/48/EK του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου της 20^{ης} Ιουλίου 1998, ως υπηρεσία της Κοινωνίας της Πληροφορίας ορίζεται «κάθε υπηρεσία που συνήθως παρέχεται έναντι αμοιβής, με ηλεκτρονικά μέσα εξ αποστάσεως και κατόπιν προσωπικής επιλογής ενός αποδέκτη υπηρεσιών».⁴⁷¹

Η κοινωνία της πληροφορίας ως τεχνικός όρος αναφέρεται σε ένα τεχνολογικό πεδίο που προκύπτει μέσα από το συνδυασμό του διαδικτύου, της ραδιοτηλεόρασης και των τηλεπικοινωνιών και περικλείει από την ίδια την τεχνική φύση της το στοιχείο της δυναμικής εξέλιξης και της συνεχούς επεκτατικότητας. Το Σύνταγμα δεν φωτογραφίζει τη μέχρι τη στιγμή της εισαγωγής της διάταξης τεχνολογική εξέλιξη, αλλά υποδέχεται το φαινόμενο της κοινωνίας της πληροφορίας στη συνεχή του ροή.⁴⁷²

Με το δικαίωμα συμμετοχής στην Κοινωνία της Πληροφορίας καθιερώνεται το δικαίωμα συμμετοχής στις λειτουργίες του κυβερνοχώρου, του διαδικτύου (Internet),⁴⁷³ το οποίο είναι ένα απέραντο και ολοένα επεκτεινόμενο δίκτυο πληροφορικών συστημάτων (ηλεκτρονικών υπολογιστών, βάσεων δεδομένων κλπ.) που συνδέονται και επικοινωνούν μεταξύ τους μέσω τηλεπικοινωνιακών διαύλων, ώστε να επιτρέπεται στο χρήστη του καθενός να έχει τη δυνατότητα πρόσβασης στο πληροφοριακό περιεχόμενο του κάθε άλλου.⁴⁷⁴ Οι πληροφοριακές υπηρεσίες (διαχείριση, διάθεση, αναζήτηση και ανάκτηση πληροφορίας) που προσφέρονται μέσω του internet έχουν μεγάλη σπουδαιότητα, γιατί χάρη στις υπηρεσίες αυτές η πληροφορία προσφέρεται δια του internet σε «πολυμεσική» μορφή (multimedia).⁴⁷⁵

⁴⁷⁰ Ο αρχικός τίτλος της Οδηγίας ήταν «Οδηγία του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου για την καθιέρωση μιας διαδικασίας πληροφόρησης στον τομέα των τεχνικών προτύπων και κανονισμών». Αντικαταστάθηκε με την Οδηγία 98/48/EK.

⁴⁷¹ Βλ. και άρθρο 2 (α) της οδηγίας 2001/31/EK του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου της 8^{ης} Ιουνίου 2000 «για ορισμένες νομικές πτυχές των υπηρεσιών της κοινωνίας της πληροφορίας, ιδίως του ηλεκτρονικού εμπορίου, στην εσωτερική αγορά», που για τον ορισμό των υπηρεσιών της κοινωνίας της πληροφορίας παραπέμπει στην παράγραφο 2 του άρθρου 1 της Οδηγίας 98/34/EK, όπως τροποποιήθηκε με την Οδηγία 98/48/EK.

⁴⁷² Βλ. Ε. Βενιζέλο, Το Αναθεωρητικό Κεκτημένο, ό.π., σελ. 159.

⁴⁷³ Βλ. Κ. Χρυσόγονο, Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα, ό.π., σελ. 197.

⁴⁷⁴ Βλ. Α. Τάκη, ό.π., σελ. 30, Ι. Καρακώστα, Δίκαιο & Internet, Εκδόσεις Σάκκουλα, Οικονομία και Δίκαιο, Αθήνα, 2001, σελ. 3.

⁴⁷⁵ Βλ. Α. Μαρίνο, Το Internet και οι συνέπειές του κυρίως στο χώρο του δικαίου, Ελλ.Δικ. 1998, σελ. 2. Τα multimedia συγκεντρώνουν τρία βασικά χαρακτηριστικά: α. Το τελικό «προϊόν» συνδυάζει δύο ή τρία διαφορετικά είδη έργων όπως εικόνες, κείμενο, ήχο, β. αποθηκεύεται και διαδίδεται σε ψηφιακή μορφή, γ. διακρίνεται από το στοιχείο της διαδραστικότητας, δηλαδή ο χρήστης μπορεί να παρεμβαίνει στο έργο και να το μεταβάλλει με τη βοήθεια κάποιου λογισμικού υποστρώματος. Βλ. σχετικά Σ. Σταυρίδου, Ζητήματα προστασίας των οπτικοακουστικών έργων στο ψηφιακό περιβάλλον, Χρ.ΙΔ.

Η μεταβίβαση των πληροφοριών δε γίνεται πλέον με τη βοήθεια ενός τεχνικού διαύλου, αλλά με την ηλεκτρονική επεξεργασία πληροφοριών από ένα τεχνολογικό σύστημα, που η «νοημοσύνη» του κατανέμεται με εξαιρετικά διαφορετικό τρόπο σε όλο το δίκτυο.⁴⁷⁶ Η ιδιαίτερη σημασία έγκειται όχι μόνο στο γεγονός ότι μέσω αυτού μεταδίδονται πληροφορίες, αλλά στο γεγονός ότι μπορεί να λειτουργήσει συγχρόνως ως μέσο «εκπομπής» και ως μέσο «επικοινωνίας» και, σε αντίθεση με τα παραδοσιακά μέσα, το internet παρέχει ποικιλία τρόπων επικοινωνίας δηλαδή επικοινωνίας «ενός με ένα», «ενός με πολλούς», «πολλών με πολλούς», ενώ συγχρόνως ο χρήστης του μπορεί να αλλάζει διαδοχικά ρόλο, δηλαδή να «ακούει» ή να «ομιλεί» και έτσι μπορεί σε κάθε στιγμή να μεταβάλλεται από «αποδέκτη» της πληροφορίας σε «προμηθευτή» είτε με δική του πρωτοβουλία είτε δια της μεθόδου της εκ νέου αποστολής της πληροφορίας από ένα τρίτο.⁴⁷⁷

Γ. Κοινωνία της πληροφορίας και πνευματική ιδιοκτησία

Το δικαίωμα στην πληροφόρηση έχει ως αυτονόητο όριο τα άλλα ατομικά δικαιώματα που προστατεύονται συνταγματικά.⁴⁷⁸ Στο δεύτερο εδάφιο της παραγράφου 1 του άρθρου 5^A τίθεται και ένας εσωτερικός περιορισμός των περιορισμών που μπορούν να επιβληθούν στο δικαίωμα αυτό⁴⁷⁹: οι περιορισμοί αυτοί μπορούν να επιβληθούν με νόμο μόνο εφόσον είναι απόλυτα αναγκαίοι και δικαιολογούνται σε σχέση με το σκοπό που υπηρετούν, δηλαδή μόνο για λόγους εθνικής ασφάλειας, καταπολέμησης του εγκλήματος ή προστασίας των δικαιωμάτων ή συμφερόντων τρίτων. Μεταξύ των «δικαιωμάτων και συμφερόντων τρίτων», περιλαμβάνεται και το δικαίωμα πνευματικής ιδιοκτησίας.

Βέβαια, πρέπει να σημειωθεί ότι το έργο που αποτελεί αντικείμενο προστασίας της πνευματικής ιδιοκτησίας δεν αποτελεί «πληροφορία».⁴⁸⁰ Το

2002, σελ. 389 και Δ. Αναγνωστοπούλου, Προβλήματα δικαίου πνευματικής ιδιοκτησίας από τη χρήση πολυμέσων στην Κοινωνία των Πληροφοριών, ΕΕΕυρΔ1996, σελ. 993-994

⁴⁷⁶ Βλ. Π. Ζέρη, Κρατική ρύθμιση και αυτορρύθμιση των υπερλεωφόρων των πληροφοριών. Σχετικά με την αναγκαιότητα ενός ριζικού επαναπροσδιορισμού του δικαίου, ΤοΣ 1999, σελ. 410

⁴⁷⁷ Α. Μαρίνο, Ελλ.Δικ. 1998, ό.π., σελ. 2

⁴⁷⁸ Βλ. Τ. Βιδάλη, Νέα δικαιώματα στην πρόταση για την αναθεώρηση του Συντάγματος, ό.π., σελ. 101-102

⁴⁷⁹ Βλ. Ε. Βενιζέλο, Το Αναθεωρητικό Κεκτημένο, ό.π., σελ. 158, Ξ. Κοντιάδη, ό.π., σελ. 201

⁴⁸⁰ Βλ. Δ. Καλλινίκου, Πνευματική Ιδιοκτησία και Internet, Εκδόσεις Σάκουλα, Δίκαιο και Οικονομία, Αθήνα, 2001, σελ. 39, Δ. Καλλινίκου, Η εναρμόνιση της ελληνικής νομοθεσίας με την Οδηγία 2001/29 για το δικαίωμα του δημιουργού και τα συγγενικά δικαιώματα στην κοινωνία της πληροφορίας, ΧρΙΔ 2003, σελ. 389. Υποστηρίζεται και η άποψη (βλ. Δ. Σαραφιανό, Συνταγματική προστασία της πνευματικής ιδιοκτησίας και κοινωνία της πληροφορίας, ΤοΣ2003,

πνευματικό δικαίωμα αφορά ένα έργο πρωτότυπο με κάποια μορφή και όχι την ακατέργαστη πληροφορία.⁴⁸¹ Η προστασία της πνευματικής ιδιοκτησίας σύμφωνα με την παράγραφο 5 του άρθρου 2 του ν. 2121/1993 δεν εκτείνεται και «στις ειδήσεις και στα απλά γεγονότα ή στοιχεία». Συνεπώς τα έργα που κυκλοφορούν στην κοινωνία των πληροφοριών ανήκουν στο δημιουργό ή στον εκάστοτε δικαιούχο και η χρήση τους από τρίτους είναι νόμιμη, σύμφωνα με τους κανόνες τις πνευματικής ιδιοκτησίας.⁴⁸²

Οι νέες τεχνολογίες, ευνοώντας τη διακίνηση και ανταλλαγή μουσικών και οπτικοακουστικών έργων, λογισμικού, κειμένων και λοιπών προστατευόμενων αντικειμένων, επιτρέποντας την παραγωγή ακριβέστερων αντιτύπων σε απεριόριστο αριθμό, παρέχοντας πολλές δυνατότητες επεξεργασίας, καθιστούν την ψηφιοποίηση των βιβλίων, των μουσικών έργων, των έργων, των έργων ζωγραφικής κλπ απαραίτητη για τη διατήρηση και τη διάδοσή τους.⁴⁸³

Παράλληλα, η σύγκληση των τεχνολογιών πληροφορικής, τηλεπικοινωνιών και μέσων ενημέρωσης όσο και οι δυνατότητες που προσφέρονται στον κυβερνοχώρο θέτουν υπό αμφισβήτηση την προστατευτική εμβέλεια των θεσμών της πνευματικής ιδιοκτησίας,⁴⁸⁴ δημιουργούν νέες δυνατότητες προσβολής των πνευματικών δικαιωμάτων,⁴⁸⁵ ευνοούν την προώθηση της ανέλεγκτης αναπαραγωγής και της ηλεκτρονικής πειρατείας.⁴⁸⁶ Τα ψηφιακά μέσα αντιγραφής και υπερεθνικά δίκτυα πληροφοριών (internet) διαβρώνουν την εξουσία πατρότητας και το τεκμήριο γνησιότητας του έργου που παρέχει το έντυπο ή το μη ψηφιακό έργο, δεδομένου ότι στο ψηφιακό περιβάλλον καταλύεται η έννοια του πρωτοτύπου και του αντιγράφου, και θέτουν επιτακτικότερα από ό,τι στο παρελθόν την ανάγκη αυξημένης προστασίας του δημιουργού και των φορέων των συγγενικών δικαιωμάτων.⁴⁸⁷

<http://tosyntagma.ant-sakkoulas.gr/theoria/>) ότι αφού η πληροφορία καλύπτει κάθε αντικείμενο γνώσης δεν μπορεί παρά να καλύπτει και τα πνευματικά έργα.

⁴⁸¹ Βλ. Ε. Δελιγιάννη, Το δικαίωμα αναπαραγωγής των πνευματικών έργων στην κοινωνία των πληροφοριών, ΕΕΕυρΔ 1999, σελ. 247 και ορισμό του «έργου», ως αντικειμένου προστασίας της πνευματικής ιδιοκτησίας, στην παράγραφο 1 του άρθρου 2 του ν. 2121/1993

⁴⁸² Βλ. Δ. Καλλινίκου, Πνευματική Ιδιοκτησία και Internet, ό.π., σελ. 39

⁴⁸³ Βλ. Μπ. Γάκη, Το ελληνικό δίκαιο πνευματικής ιδιοκτησίας στις λεωφόρους της κοινωνίας της πληροφορίας, ΕΕΕυρΔ2003, σελ. 487

⁴⁸⁴ Βλ. Α. Μήτρου, ό.π., σελ. 35

⁴⁸⁵ Βλ. Ι. Καράκωστα, ό.π., σελ. 98. Για τις απειλές της πνευματικής ιδιοκτησίας από την τεχνολογική βλ. και Γ. Κουμάντο, Η πνευματική ιδιοκτησία και οι απειλές της από την τεχνική, ΕλλΔικ34/1993, σελ. 1226 επ. και Δ. Πολίτη, Δ. Αναγνωστοπούλου, Η μετάβαση ενός περιοδικού από την έντυπη στην ηλεκτρονική μορφή: Τεχνολογική Εξέλιξη και προβλήματα ασφάλειας και κατοχύρωσης της πνευματικής ιδιοκτησίας, ΕΕΕυρΔ 1996, σελ. 450-455.

⁴⁸⁶ Βλ. Μπ. Γάκη, ΕΕΕυρΔ2003, ό.π., σελ. 487

⁴⁸⁷ Βλ. Μ. Θ. Μαρίνο, Πνευματική Ιδιοκτησία, ό.π., σελ. 46

Η εισβολή της πληροφορικής τεχνολογίας στο δίκαιο της πνευματικής ιδιοκτησίας οδηγεί στην αναζήτηση της ισορροπίας μεταξύ αφενός της ελευθερίας μετακίνησης της πληροφορίας που υπαγορεύεται από την κοινωνία των πληροφοριών και αφετέρου της προστασίας των περιουσιακών και ηθικών δικαιωμάτων των πνευματικών δημιουργών και των φορέων συγγενικών δικαιωμάτων.⁴⁸⁸ Η σύγκρουση μεταξύ του δικαιώματος του πνευματικού δημιουργού και του φορέα συγγενικών δικαιωμάτων και του συνταγματικά κατοχυρωμένου δικαιώματος συμμετοχής στην κοινωνία της πληροφορίας είναι εμφανής: Η πνευματική ιδιοκτησία επιζητεί προστασία, μονοπώλιο της δημιουργίας, επιλεκτική διάδοση, ενώ η κοινωνία της πληροφορίας, από τη φύση της, επιζητεί ελευθερία μετακίνησης της πληροφορίας.⁴⁸⁹

Η Οδηγία 2001/29/EK του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου της 22ας Μαΐου 2001 «Για την εναρμόνιση ορισμένων πτυχών του δικαιώματος του δημιουργού και συγγενικών δικαιωμάτων στην κοινωνία της πληροφορίας» αποσκοπεί στη νομική προστασία του δικαιώματος του δημιουργού και των συγγενικών δικαιωμάτων στο πλαίσιο της εσωτερικής αγοράς με ιδιαίτερη έμφαση στην κοινωνία της πληροφορίας (άρθρο 1 παρ. 1). Η οδηγία αυτή επιδιώκει την εναρμόνιση του νομικού πλαισίου της προστασίας του δικαιώματος του δημιουργού και των συγγενικών δικαιωμάτων στην κοινωνία της πληροφορίας, με σκοπό την ενθάρρυνση των επενδύσεων στη δημιουργικότητα και την καινοτομία και αφετέρου την ελεύθερη κυκλοφορία υπηρεσιών και προϊόντων στην εσωτερική αγορά.⁴⁹⁰ Η εναρμόνιση που επιδιώκεται με την Οδηγία 2001/29/EK βασίζεται στο σεβασμό των θεμελιωδών αρχών του δικαίου, ιδίως της ιδιοκτησίας, στην οποία συμπεριλαμβάνεται και η διανοητική ιδιοκτησία, της ελευθερίας της έκφρασης και του δημοσίου συμφέροντος.⁴⁹¹ Η εναρμόνιση του νομικού πλαισίου του δικαιώματος του δημιουργού και των συγγενικών δικαιωμάτων, αυξάνοντας την ασφάλεια του δικαίου και διασφαλίζοντας ταυτόχρονα ένα υψηλό επίπεδο προστασίας της διανοητικής ιδιοκτησίας, θα ενθαρρύνει τη διενέργεια σημαντικών επενδύσεων στη δημιουργικότητα, την καινοτομία και την υποδομή των δικτύων, και θα οδηγήσει

⁴⁸⁸ Βλ. Α. Κοτσίρη, Κοινωνία της Πληροφορίας και Πνευματική Ιδιοκτησία, σε Γ. Κουμάντο – Α. Κοτσίρη – Μ.Θ. Μαρίνο – Π. Κοριατοπούλου – Σ. Σταυρίδου, Κοινωνία των Πληροφοριών και Πνευματική Ιδιοκτησία. Η νέα κοινοτική ρύθμιση, Εκδόσεις Σάκκουλα Αθήνα – Κομοτηνή, 2001, σελ. 14

⁴⁸⁹ Βλ. Α. Κοτσίρη, Κοινωνία της Πληροφορίας και Πνευματική Ιδιοκτησία, ό.π., σελ. 16

⁴⁹⁰ Βλ. Α. Παπαδοπούλου, Η πνευματική δημιουργία στο χώρο και το χρόνο του διαδικτύου. Η Οδηγία 2001/29/EK για την κοινωνία της πληροφορίας, ΔΕΕ 2002, σελ. 1215

⁴⁹¹ Σκέψη 3 του προοιμίου της Οδηγίας

στην ανάπτυξη και την αύξηση της ανταγωνιστικότητας της ευρωπαϊκής βιομηχανίας όσο αφορά τόσο τη διάθεση του περιεχομένου των έργων και την πληροφορική όσο και γενικότερα ένα ευρύ φάσμα βιομηχανικών και πολιτιστικών κλάδων.⁴⁹² Το υψηλό επίπεδο προστασίας του δικαιώματος του δημιουργού και των συγγενικών δικαιωμάτων συμβάλλει στη διατήρηση και ανάπτυξη της δημιουργικότητας προς όφελος των δημιουργών, των ερμηνευτών ή εκτελεστών καλλιτεχνών, των παραγωγών, των καταναλωτών, του πολιτισμού, της βιομηχανίας και του κοινού γενικότερα.⁴⁹³ Η κατάλληλη έννομη προστασία των δικαιωμάτων πνευματικής ιδιοκτησίας είναι η προϋπόθεση για τη λήψη ανάλογης αμοιβής από τη χρήση των έργων και για τη χρηματοδότηση της παραγωγικής δραστηριότητας καθώς και για την απόσβεση των επενδύσεων.⁴⁹⁴

Δ. Βασικά σημεία της Οδηγίας 2001/29/EK (αποκλειστικά δικαιώματα, περιορισμοί – εξαιρέσεις αυτών, τεχνολογικά μέτρα) – Εναρμόνιση του ελληνικού δικαίου με το ν. 3057/2002

1. Αντικείμενο εναρμόνισης της Οδηγίας 2001/39/EK αποτελεί η εξουσία αναπαραγωγής, η εξουσία του δημιουργού ή του φορέα συγγενικού δικαιώματος να καθιστά το έργο ή το αντίστοιχο προστατευόμενο αντικείμενο προσιτό στο κοινό και το δικαίωμα διανομής:

α. Δικαίωμα αναπαραγωγής

Το δικαίωμα αναπαραγωγής είναι ευρύτατα διατυπωμένο, ώστε να καλύπτει όλες τις δυνατότητες αναπαραγωγής που παρέχει η ψηφιακή τεχνολογία [άρθρο 2 της Οδηγίας και άρθρα 3 παρ. 1 α), 46 παρ. 2 β), 47 παρ. 1 α), 47 παρ. 2 α), 48 παρ. 1 δ) του ν. 2121/1993, όπως ισχύουν μετά από την τροποποίησή τους από το άρθρο 81 του ν. 3057/2002 (Α' 239)]. Περιλαμβάνει «την άμεση ή έμμεση, προσωρινή ή μόνιμη αναπαραγωγή με οποιοδήποτε μέσο και μορφή, εν όλω ή εν μέρει».⁴⁹⁵ Φορείς του

⁴⁹² Σκέψη 4 του προοιμίου της Οδηγίας

⁴⁹³ Σκέψη 9 του προοιμίου της Οδηγίας

⁴⁹⁴ Σκέψη 10 του προοιμίου της Οδηγίας

⁴⁹⁵ Το άρθρο 9 της Διεθνούς Σύμβασης της Βέρνης - Παρισιού παρέχει στο δημιουργό το αποκλειστικό δικαίωμα να επιτρέπει την αναπαραγωγή του έργου με οποιοδήποτε τρόπο και σε οποιαδήποτε μορφή. Το άρθρο 14 της Συνθήκης TRIPS απαγορεύει την αναπαραγωγή του έργου με οποιοδήποτε τρόπο και μορφή. Η συνθήκη WIPO για την πνευματική ιδιοκτησία δεν περιέχει ειδική διάταξη για το δικαίωμα αναπαραγωγής, γιατί αυτό υπήρξε ένα από τα πιο αμφισβητούμενα σημεία κατά τη Διπλωματική Διάσκεψη, όμως στο άρθρο 1 παρ. 4 της συνθήκης αυτής γίνεται παραπομπή στο άρθρο 9 της Διεθνούς Σύμβασης της Βέρνης - Παρισιού, στο οποίο προβλέπεται το δικαίωμα αναπαραγωγής. Στον τομέα της

δικαιώματος αυτού είναι οι δημιουργοί όσο αφορά στα έργα τους, οι καλλιτέχνες ερμηνευτές ή εκτελεστές όσο αφορά στην εγγραφή σε υλικό φορέα των ερμηνειών ή εκτελέσεών τους, οι παραγωγοί φωνογραφημάτων όσο αφορά στα φωνογραφήματά τους, οι παραγωγοί της πρώτης υλικής ενσωμάτωσης ταινιών σε φορείς όσο αφορά στο πρωτότυπο και τα αντίγραφα των ταινιών τους, οι ραδιοτηλεοπτικοί οργανισμοί όσο αφορά στην υλική ενσωμάτωση των εκπομπών τους που μεταδίδονται ενσυρμάτως ή ασυρμάτως, συμπεριλαμβανομένης της καλωδιακής ή δορυφορικής αναμετάδοσης.

Η έννοια της αναπαραγωγής, που παραδοσιακά ταυτιζόταν με την παραγωγή μόνιμων υλικών αντιτύπων του έργου, διευρύνεται στο νέο ψηφιακό περιβάλλον και νοείται και ως αποϋλοποιημένη διαδικασία, αυτό που ονομάζουμε ψηφιακή αναπαραγωγή.⁴⁹⁶ Η νέα διάταξη για το δικαίωμα αναπαραγωγής καλύπτει όλες τις πράξεις αναπαραγωγής, αναλογικής και ψηφιακής, με οποιαδήποτε μορφή, υλικής και άυλης, σε ανοιχτή ή όχι γραμμή.⁴⁹⁷

Στον ορισμό δεσπόζουν δύο εννοιολογικά ζεύγη, η άμεση και έμμεση αναπαραγωγή, η σταθερή και προσωρινή (φευγαλέα) αναπαραγωγή. Ως άμεση αναπαραγωγή νοείται η αναπαραγωγή ενός έργου ή άλλου προστατευόμενου αντικειμένου που γίνεται απευθείας στο ίδιο ή σε διαφορετικό μέσο, ενώ ως έμμεση η αναπαραγωγή που γίνεται μέσω ενδιάμεσης διαδικασίας, όπως η μαγνητοφώνηση της ραδιοφωνικής εκπομπής ενός τραγουδιού, το οποίο έχει αποθηκευθεί σε φωνογράφημα.⁴⁹⁸

Σταθερή αναπαραγωγή είναι η αναπαραγωγή που οδηγεί στη δημιουργία σταθερών υλικών αντιγράφων ή φορέων, όπου είναι αποθηκευμένο το έργο ή άλλο προστατευόμενο αντικείμενο (π.χ. βιβλίο, CD, CD-ROM). Στην έννοια της σταθερής

πνευματικής ιδιοκτησίας το δικαίωμα αναπαραγωγής είχε εναρμονιστεί σε κοινοτικό επίπεδο μόνο όσο αφορά στα προγράμματα ηλεκτρονικών υπολογιστών (άρθρο 4 α της Οδηγίας 91/250/ΕΟΚ του Συμβουλίου της 14^{ης} Μαρτίου 1991 «Για τη νομική προστασία των προγραμμάτων των ηλεκτρονικών υπολογιστών», ΕΕΕΚ L 122/42-17.5.1991) και τις βάσεις δεδομένων (άρθρο 5 α της Οδηγίας 96/9/ΕΟΚ του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου της 11^{ης} Μαρτίου 1996 «σχετικά με τη νομική προστασία των βάσεων δεδομένων», ΕΕΕΚ L- 77/20-27.3.1996 και , αντίστοιχα, άρθρο 3 παρ. 3 του ν. 2121/1993). Στην Οδηγία 91/250/ΕΟΚ αναφέρεται για πρώτη φορά το δικαίωμα της προσωρινής αναπαραγωγής για τα προγράμματα ηλεκτρονικών υπολογιστών. Στο ν. 2121/1993, πριν και την τροποποίησή του από το άρθρο 81 του ν. 3057/2002, προβλεπόταν το δικαίωμα αναπαραγωγής, η οποία είχε ευρεία έννοια [άρθρα 3 παρ. 1 α), 46 παρ. 2 β), 47 παρ. 1, 48 παρ. 1 δ)]

⁴⁹⁶ Βλ. Α. Παπαδοπούλου, ΔΕΕ 2002, ό.π. σελ. 1216, Ε. Δελιγιάννη, ΕΕΕυρΔ 1999, ό.π. σελ. 240

⁴⁹⁷ Βλ. Δ. Καλλινίκου, Πνευματική Ιδιοκτησία και Internet, ό.π., σελ. 53, Μ. Θ. Μαρίνο, Απόλυτες και αποκλειστικές εξουσίες ως αντικείμενο εναρμόνισης κατά την Οδηγία 2001/29/ΕΚ, σε Γ. Κουμάντο – Λ. Κοτσίρη – Μ.Θ. Μαρίνο – Π. Κοριατοπούλου – Σ. Σταυρίδου, Κοινωνία των Πληροφοριών και Πνευματική Ιδιοκτησία. Η νέα κοινοτική ρύθμιση, ό.π., σελ. 32

⁴⁹⁸ Βλ. Δ. Καλλινίκου, Πνευματική Ιδιοκτησία και Internet, ό.π., σελ. 53-54

αναπαραγωγής υπάγεται η αποθήκευση έργου ή μέρους έργου στο σκληρό δίσκο του υπολογιστή, το uploading (δηλ το φόρτωμα στοιχείων στο οποίο προβαίνει ένας χρήστης ή content provider από υπολογιστή – server του παροχέα υπηρεσιών - internet provider) και το downloading (δηλαδή η αντίστροφη πορεία, η φόρτωση πληροφοριών από τον υπολογιστή – server σε υπολογιστή του χρήστη ή του content provider). Αναπαραγωγή συνιστά και η εκτύπωση έργου αποθηκευμένου σε ψηφιακή μορφή, η σάρωση (scanning) έργων, η μεταφορά αποθηκευμένου σε ψηφιακή μορφή έργου σε βάσεις δεδομένων ή η χρησιμοποίησή του ως συστατικό ενός έργου πολυμέσων, το remailing (όπου ένα κείμενο με σχόλια του αποδέκτη επιστρέφεται στον ηλεκτρονικό υπολογιστή του αποστολέα του)⁴⁹⁹

Η προσωρινή αναπαραγωγή είναι συνδεδεμένη με τη λειτουργία ενός ηλεκτρονικού υπολογιστή και οδηγεί στη δημιουργία αντιγράφων, τα οποία εξαφανίζονται μόλις παύσει να λειτουργεί ο υπολογιστής.⁵⁰⁰ Η ρητή αναφορά στην προσωρινή αναπαραγωγή αντανακλά την αποδοχή της επικινδυνότητας της ψηφιακής τεχνολογίας για τα δικαιώματα των δημιουργών.⁵⁰¹ Συγχρόνως όμως ο κοινοτικός νομοθέτης αναγνωρίζει ότι πολλές πράξεις προσωρινής αναπαραγωγής πηγάζουν από τη λειτουργία του διαδικτύου⁵⁰² και συνεχονται λειτουργικά με τη δυνατότητα πρόσβασης στο αναπαραγόμενο έργο, με συνέπεια η επέκταση του δικαιώματος αναπαραγωγής σε αυτές να οδηγούσε σε αδιέξοδο, μη επιτρέποντας ουσιαστικά τη λειτουργία του διαδικτύου.⁵⁰³ Γι' αυτό, σταθμίζοντας ουσιαστικά την αποκλειστικότητα του δικαιώματος αναπαραγωγής με το δικαίωμα ελεύθερης επικοινωνίας και πληροφόρησης, εισάγει, στην παράγραφο 1 του άρθρου 5 της οδηγίας (αντίστοιχα, άρθρο 28B του ν. 2121/1993, όπως προστέθηκε με το άρθρο 81 του ν. 3057/2002), τη μόνη υποχρεωτική εξαίρεση, από το δικαίωμα αναπαραγωγής για ορισμένες προσωρινές πράξεις αναπαραγωγής, οι οποίες είναι μεταβατικές ή παρεπόμενες, αποτελούν αναπόσπαστο και ουσιώδες τμήμα μιας τεχνολογικής μεθόδου και έχουν ως αποκλειστικό σκοπό να επιτρέψουν είτε την εντός δικτύου μετάδοση μεταξύ τρίτων μέσω διαμεσολαβητή είτε τη νόμιμη χρήση ενός έργου ή

⁴⁹⁹ Βλ. Μ.Θ. Μαρίνο, Απόλυτες και αποκλειστικές εξουσίες..., ό.π., σελ 32-35, Μπ. Γάκη, ΕΕΕυρΔ2003, ό.π., σελ. 488-489, Α. Παπαδοπούλου, ΔΕΕ 2002, ό.π., σελ. 1216

⁵⁰⁰ Βλ. Μ.Θ. Μαρίνο, Απόλυτες και αποκλειστικές εξουσίες ..., ό.π., σελ. 32 και 38, Δ. Καλλινίκου, Πνευματική Ιδιοκτησία και Internet, ό.π., σελ. 54

⁵⁰¹ Βλ. Α. Παπαδοπούλου, ΔΕΕ 2002, ό.π., σελ. 1216

⁵⁰² Βλ. Δ. Καλλινίκου, ΧρΙΔ 2003, ό.π., σελ. 387

⁵⁰³ Βλ. Α. Παπαδοπούλου, ΔΕΕ 2002, ό.π., σελ. 1216, 1217

άλλου προστατευόμενου αντικειμένου και οι οποίες δεν έχουν καμία ανεξάρτητη οικονομική σημασία. Πρόκειται για το λεγόμενο «τεχνολογικό περιορισμό», που νομιμοποιεί την αναγκαστική και αναπόφευκτη αναπαραγωγή έργων ή άλλων αντικειμένων που προστατεύονται κατά τη μεταφορά τους στο διαδίκτυο.⁵⁰⁴ Στην εξαίρεση αυτή εμπίπτει το browsing (αναζήτηση σε δικτυακό περιβάλλον, ψηφιακό ξεφύλλισμα, αναζήτηση λέξεων – κλειδιών μέσα σε ένα κείμενο, έρευνα σε ψηφιακές βάσεις δεδομένων) και το caching (αποθήκευση σε κρυφή μνήμη, δημιουργία προσωρινών αντιγράφων ψηφιακών δεδομένων στο σκληρό δίσκο– ώστε αυτά να είναι διαθέσιμα σε λιγότερο χρόνο σε άλλους που το αναζητούν).⁵⁰⁵ Με την πιο πάνω εξαίρεση το δικαίωμα αναπαραγωγής οριοθετείται σε εκείνα τα αντίγραφα τα οποία παράγονται με σκοπό τον πολλαπλασιασμό της επικοινωνίας του έργου σε περισσότερα μέλη της κοινωνίας με ανάλογα οικονομικά οφέλη.⁵⁰⁶

Για να διακρίνει κανείς μεταξύ απαγορευόμενης και επιτρεπόμενης φευγαλέας αναπαραγωγής θα πρέπει να απαντήσει στο ερώτημα εάν η αντιγραφή του έργου είναι απαραίτητη για την κατά προορισμό χρήση του ή εκμετάλλευσή του: Επειδή η χρήση ή απόλαυση ενός έργου είναι πράξη ελεύθερη από την σκοπιά της πνευματικής ιδιοκτησίας, αντιγραφή του έργου, που συνεπάγεται την κατά προορισμό χρήση του θα πρέπει επίσης να θεωρηθεί ελεύθερη. Αντίθετα εάν η αναπαραγωγή του έργου είναι απαραίτητη για να εξασφαλιστεί η εκμετάλλευση του έργου, τότε συντρέχει και νομικά απαγορευμένη πράξη αναπαραγωγής.⁵⁰⁷

β. Δικαίωμα παρουσίας – εξουσία του δημιουργού ή του φορέα συγγενικού δικαιώματος να καθιστά το έργο ή το αντίστοιχο προστατευόμενο αντικείμενο προσιτό στο κοινό

ι. Δικαίωμα παρουσίας: Στην παράγραφο 1 του άρθρου 3 της Οδηγίας (αντίστοιχα, το άρθρο 3 παρ. 1 η) του ν. 2121/1993, όπως ισχύει σήμερα) κατοχυρώνεται μόνο για τους δημιουργούς το δικαίωμα να επιτρέπουν ή να

⁵⁰⁴ Βλ. Δ. Καλλινίκου, ΧρΙΔ 2003, ό.π., σελ. 387

⁵⁰⁵ Βλ. Σκέψη 33 του προοιμίου της Οδηγίας, η οποία μάλιστα θέτει ένα ακόμη περιορισμό για τη νομιμότητα του caching: «εφόσον ο διαμεσολαβητής δεν τροποποιεί τις πληροφορίες και δεν παρεμποδίζει τη νόμιμη χρήση της τεχνολογίας, η οποία αναγνωρίζεται ευρέως και χρησιμοποιείται στη βιομηχανία, προκειμένου να αποκτήσει δεδομένα σχετικά με τη χρησιμοποίηση των πληροφοριών» Μ.Θ. Μαρίνο, Απόλυτες και αποκλειστικές εξουσίες ..., ό.π. σελ. 40-43, Α. Παπαδοπούλου, ΔΕΕ 2002, ό.π., σελ. 1266-1267, Μπ. Γάκη, ΕΕΕυρΔ2003, σελ. 489-490, Καλλινίκου, Πνευματική Ιδιοκτησία και Internet, ό.π., σελ. 66-67

⁵⁰⁶ Βλ. Α. Παπαδοπούλου, ΔΕΕ 2002, ό.π., σελ. 1218

⁵⁰⁷ Βλ. Μ.Θ. Μαρίνο, Απόλυτες και αποκλειστικές εξουσίες..., ό.π., σελ. 41-42, Μ.Θ. Μαρίνο, Πνευματική Ιδιοκτησία, ό.π., σελ. 14.

απαγορεύουν κάθε παρουσίαση στο κοινό των έργων τους ενσυρμάτως ή ασυρμάτως. Το δικαίωμα αυτό αφορά σε κάθε άυλη εκμετάλλευση του έργου εκτός ψηφιακού περιβάλλοντος⁵⁰⁸. Καλύπτει κάθε παρουσίαση του έργου στο κοινό το οποίο δεν παρίσταται στον τόπο της παρουσίασης, δηλαδή καλύπτει κάθε σχετική μετάδοση ή αναμετάδοση ενός έργου στο κοινό με ενσύρματα ή ασύρματα μέσα, συμπεριλαμβανομένης και της ραδιοτηλεοπτικής εκπομπής.⁵⁰⁹

ii. Δικαίωμα του δημιουργού ή του φορέα συγγενικού δικαιώματος να καθιστά το έργο ή το αντίστοιχο προστατευόμενο αντικείμενο προσιτό στο κοινό: Στις παραγράφους 1 και 2 του άρθρου 3 της Οδηγίας (αντίστοιχα άρθρο 3 παρ. 1 η), 46 παρ. 2 η), 47 παρ. 2 δ), 48 παρ. 1 ζ) του ν. 2121/1993, όπως ισχύουν σήμερα) αναγνωρίζεται στους δημιουργούς και στους φορείς των συγγενικών δικαιωμάτων το δικαίωμα να καθιστούν τα έργα τους ή τα αντίστοιχα προστατευόμενα αντικείμενα προσιτά στο κοινό κατά τρόπο ώστε οποιοσδήποτε να έχει πρόσβαση σε αυτά όπου και όταν επιλέγει ο ίδιος.⁵¹⁰ Το δικαίωμα αυτό ως ειδικότερη έκφανση του προηγούμενως αναφερόμενου δικαιώματος παρουσίασης λειτουργεί αποκλειστικά στον ψηφιακό χώρο του διαδικτύου.⁵¹¹ Στην έννοια της παρουσίασης στο κοινό περιλαμβάνεται ρητά και η κατ' αίτηση μετάδοση.⁵¹² Παράδειγμα κατ' αίτηση μετάδοσης αποτελεί η Napster που ο χρήστης είχε πρόσβαση σε οποιοδήποτε

⁵⁰⁸ Βλ. Μ.Θ. Μαρίνο, Απόλυτες και αποκλειστικές εξουσίες ως αντικείμενο εναρμόνισης κατά την Οδηγία 2001/29/ΕΚ, σε Γ. Κουμάντο – Λ. Κοτσίρη – Μ.Θ. Μαρίνο – Π. Κοριατοπούλου – Σ. Σταυρίδου, ό.π., σελ. 45

⁵⁰⁹ Σκέψη 23 του προοιμίου της Οδηγίας

⁵¹⁰ Στο άρθρο 8 της συνθήκης WIPO για την πνευματική ιδιοκτησία αναγνωρίζεται το δικαίωμα των δημιουργών «να επιτρέπουν κάθε παρουσίαση των έργων τους στο κοινό, με ενσύρματα ή ασύρματα μέσα περιλαμβανομένη και της διάθεσης στο κοινό των έργων τους κατά τρόπο ώστε τα μέλη του κοινού να μπορούν να έχουν πρόσβαση σ' αυτά από τον τόπο και κατά το χρόνο της ατομικής επιλογής τους» Στα άρθρα 10 και 14 της συνθήκης WIPO για τις εκτελέσεις και τα φωνογραφήματα αναγνωρίζεται στους ερμηνευτές ή εκτελεστές καλλιτέχνες και τους παραγωγούς φωνογραφημάτων το δικαίωμα να επιτρέπουν όσο αφορά στα προστατευόμενα αντικείμενα «τη διάθεση στο κοινό...με ενσύρματα ή ασύρματα μέσα, κατά τρόπο ώστε τα μέλη του κοινού να μπορούν να έχουν πρόσβαση σε αυτά από τον τόπο και κατά τον τόπο της ατομικής τους επιλογής». Στο ν. 2121/1993, πριν την τροποποίησή του από το άρθρο 81 του ν. 3057/2002, προβλεπόταν για τους δημιουργούς το δικαίωμα παρουσίασης του έργου στο κοινό (άρθρο 3 παρ. 2 ε), το οποίο είχε ευρεία έννοια και περιλάμβανε κάθε ενέργεια με το έργο γίνεται προσιτό στο κοινό χωρίς την παραγωγή και την κυκλοφορία υλικών υποστρωμάτων (Γ. Κουμάντο, Πνευματική Ιδιοκτησία, ό.π., σελ. 229, Δ. Καλλινίκου, Πνευματική Ιδιοκτησία και Συγγενικά Δικαιώματα, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα, 2000, σελ. 110, Λ. Κοτσίρη, Δίκαιο Πνευματικής Ιδιοκτησίας, Εκδόσεις Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη, 1999, σελ. 131, Μ.Θ. Μαρίνο, Πνευματική Ιδιοκτησία, ό.π., σελ. 153). Δικαίωμα παρουσίασης στο κοινό προβλεπόταν και για τους ερμηνευτές ή εκτελεστές καλλιτέχνες και τους ραδιοτηλεοπτικούς οργανισμούς (άρθρο 46 παρ. 2 ε) και 48 1 β) του ν. 2121/1993 αντίστοιχα).

⁵¹¹ Βλ. Α. Παπαδοπούλου, ΔΕΕ 2002, ό.π., σελ.1218, Μ.Θ. Μαρίνο, Απόλυτες και αποκλειστικές εξουσίες..., ό.π., σελ. 44, Μπ. Γάκη, ΕΕΕυρΔ2003, ό.π., σελ. 491

⁵¹² Σκέψη 25 του προοιμίου της Οδηγίας, Δ. Καλλινίκου, ΧρΙΔ,2003, σελ. 386

μουσικό κομμάτι επέλεγε ο ίδιος συνδεδεμένος απλά με το internet σε τόπο και χρόνο που επέλεγε ο ίδιος.⁵¹³ Η έννοια του κοινού δε διαφοροποιείται από την Οδηγία και προσδιορίζεται σύμφωνα με τις εθνικές νομοθεσίες.⁵¹⁴ Όμως, κατά την ψηφιακή μετάδοση ο δημόσιος χαρακτήρας (δηλαδή η έννοια του κοινού) υφίσταται όχι μόνο σε περίπτωση διάσπασης του χώρου, αλλά και διάσπασης του χρόνου.⁵¹⁵

γ. Δικαίωμα διανομής στο κοινό

Με το άρθρο 4 της Οδηγίας (αντίστοιχα, άρθρο 3 παρ. 1 περ. δ του ν. 2121/1993) παρέχεται στους δημιουργούς το δικαίωμα όσο αφορά στο πρωτότυπο ή αντίγραφο των έργων τους «να επιτρέπουν ή να απαγορεύουν τη διανομή τους στο κοινό με οποιαδήποτε μορφή μέσω πώλησης ή άλλως». ⁵¹⁶ Οι όροι πρωτότυπα ή αντίγραφα αναφέρονται σε έργα που έχουν ενσωματωθεί σε υλικό φορέα.⁵¹⁷ Το δικαίωμα διανομής δεν αφορά στην άυλη διανομή, στην κυκλοφορία του έργου on line.⁵¹⁸ Η έννοια της διανομής περιλαμβάνει μόνο τρόπους μεταβίβασης της κυριότητας του υλικού φορέα, από τους οποίους ο πλέον συνήθης είναι η πώληση. Στην έννοια της διανομής δεν περιλαμβάνονται τα δικαιώματα εκμίσθωσης και δημόσιου δανεισμού (που έχουν εναρμονιστεί με την Οδηγία 92/100/ΕΟΚ⁵¹⁹) αφού τα δικαιώματα αυτά δεν αποτελούν απλές παραλλαγές της ενσώματης κυκλοφορίας

⁵¹³ Βλ. Ε. Παναγιωτίδου, Υπόθεση Napster και προστασία των δικαιωμάτων των δημιουργών και των συγγενικών δικαιωμάτων στην κοινωνία της πληροφορίας, υπό το πρίσμα της Οδηγίας 2001/29/ΕΚ, ΔΕΕ2002, σελ. 488

⁵¹⁴ Άρθρο 3 παρ. 2 του ν. 2121/1993 «Δημόσια θεωρείται κάθε χρήση ή εκτέλεση ή παρουσίαση του έργου, που κάνει το έργο προσιτό σε κύκλο προσώπων ευρύτερο από το στενό κύκλο της οικογένειας και το άμεσο κοινωνικό περιβάλλον, ανεξαρτήτως από το αν τα πρόσωπα αυτού του ευρύτερου κύκλου βρίσκονται στον ίδιο ή σε διαφορετικούς χώρους»

⁵¹⁵ Βλ. Α. Παπαδοπούλου, ΔΕΕ 2002, ό.π., σελ. 1218-1219

⁵¹⁶ Το δικαίωμα διανομής του δημιουργού αναγνωρίζεται στο άρθρο 6 της συνθήκης WIPO για την πνευματική ιδιοκτησία, ενώ το δικαίωμα διανομής των ερμηνευτών – καλλιτεχνών και των παραγωγών φωνογραφήματων αναγνωρίζεται στα άρθρα 8 και 12 της συνθήκης WIPO για τις εκτελέσεις και τα φωνογραφήματα. Στον τομέα των συγγενικών δικαιωμάτων το δικαίωμα διανομής αναγνωρίζεται στους ερμηνευτές καλλιτέχνες, στους παραγωγούς φωνογραφήματων και οπτικοακουστικών έργων και στους ραδιοτηλεοπτικούς οργανισμούς, με το άρθρο 9 της Οδηγίας 92/100/ΕΟΚ του Συμβουλίου της 19^{ης} Νοεμβρίου 1992 «Σχετικά με το δικαίωμα εκμίσθωσης, το δικαίωμα δανεισμού και ορισμένα δικαιώματα συγγενικά προς την πνευματική ιδιοκτησία στον τομέα των προϊόντων διάνοιας» (ΕΕΚ L346/61-27.11.1992). Στο χώρο της πνευματικής ιδιοκτησίας το δικαίωμα διανομής έχει γίνει αντικείμενο εναρμόνισης μόνο σε σχέση με τα προγράμματα η/υ (άρθρο 4γ της Οδηγίας 91/250/ΕΟΚ) και τις βάσεις δεδομένων (άρθρο 5 γ της Οδηγίας 96/9/ΕΟΚ και, αντίστοιχα, άρθρο 3 παρ. 3γ του ν.2121/1993). Στο ν. 2121/1993, πριν την τροποποίησή του από το άρθρο 81 του ν. 3057/2002, το αντίστοιχο δικαίωμα «θέση σε κυκλοφορία» ήταν ευρύτερα διατυπωμένο [άρθρο 3 παρ. 1 δ), 46 παρ. 2 β), 47 παρ.1, 48 παρ. 1 δ)] και περιλάμβανε, εκτός από τη μεταβίβαση κυριότητας, η οποία αντιστοιχεί στην έννοια της «διανομής» και την εκμίσθωση και το δημόσιο δανεισμό

⁵¹⁷ Σκέψη 28 του προοιμίου της Οδηγίας

⁵¹⁸ Βλ. Μ.Θ. Μαρίνο, Απόλυτες και αποκλειστικές εξουσίες, ό.π., σελ. 53, Α. Παπαδοπούλου, ΔΕΕ 2002, ό.π., σελ. 1220

⁵¹⁹ Βλ. πιο πάνω υποσημείωση 516

του έργου, αλλά αυτόνομες μορφές οικονομικής αξιοποίησης που γεννούν σημαντικές υπεραξίες του έργου.⁵²⁰ Τα δικαιώματα αυτά ρυθμίζονται χωριστά στο άρθρο 3 παρ. 1 περ. ε) του ν. 2121/1993, όπως ισχύει σήμερα.

Η δεύτερη παράγραφος του άρθρου 4 της Οδηγίας αναφέρεται στο θέμα της ανάλωσης του δικαιώματος διανομής (αντίστοιχα, άρθρο 3 παρ. 1 περ. δ) του Ν. 2121/1993).⁵²¹ Δέχεται ως υποχρεωτική τη λεγόμενη «κοινοτική ανάλωση», αποκλείοντας τη δυνατότητα στα κράτη – μέλη να εφαρμόσουν την αρχή της διεθνούς ανάλωσης. Το δικαίωμα διανομής εντός της Κοινότητας αναλώνεται μόνο εάν η πρώτη πώληση ή με οποιοδήποτε άλλο τρόπο μεταβίβαση της κυριότητας πρωτοτύπου ή των αντιτύπων εντός Κοινότητας πραγματοποιείται από το δικαιούχο ή με τη συγκατάθεσή του. Ζήτημα ανάλωσης δεν τίθεται στην περίπτωση παροχής υπηρεσιών ανοιχτής γραμμής.⁵²² Από την ανάλωση εξαιρούνται ρητά τα δικαιώματα εκμίσθωσης και δημόσιου δανεισμού. Η πρόβλεψη της υποχρεωτικής κοινοτικής ανάλωσης του δικαιώματος διανομής του δημιουργού είναι σύμφωνη με την πάγια σχετική νομολογία του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου.⁵²³

2. Εξαιρέσεις και περιορισμοί

Η Οδηγία περιέχει ένα εξαντλητικό⁵²⁴ και κλειστό κατάλογο «εξαιρέσεων και περιορισμών» (άρθρο 5). Ο κλειστός χαρακτήρας έχει την έννοια ότι τα κράτη μέλη δεν μπορούν αν θεσπίσουν άλλους περιορισμούς από τους αναφερόμενους στο άρθρο 5 της Οδηγίας.⁵²⁵ Υποχρεωτικός είναι μόνο ο περιορισμός που αφορά στις προσωρινές πράξεις αναπαραγωγής (άρθρο 5 παρ. 1 της Οδηγίας και αντίστοιχα άρθρο 28B του ν. 2121/1993), ενώ όλοι οι άλλοι περιορισμοί είναι, ως προς την

⁵²⁰ Βλ. Σ. Σταυρίδου, ΧρΙΔ 2002, ό.π., σελ. 390

⁵²¹ Οι συνθήκες WIPO αφήνουν στη διακριτική ευχέρεια των κρατών μελών τη ρύθμιση της ανάλωσης του δικαιώματος διανομής (άρθρο 6 παρ. 2 της συνθήκης WIPO για την πνευματική ιδιοκτησία και άρθρα 8 παρ. 2 και 12 παρ. 2 της συνθήκης WIPO για τις εκτελέσεις και τα φωνογραφήματα). Η κοινοτική ανάλωση του δικαιώματος διανομής προβλέπεται: α) για τις βάσεις δεδομένων στο άρθρο 5γ της Οδ. 96/9/ΕΟΚ και άρθρο 3 παρ. 3 του ν. 2121/1993 και β) για τα προγράμματα ηλεκτρονικών υπολογιστών στο άρθρο 4γ της Οδ. 91/250/ΕΟΚ και άρθρο 41 του ν. 2121/1993.

⁵²² Σκέψη 29 του προοιμίου της Οδηγίας

⁵²³ Βλ. απόφαση ΔΕΚ της 20^{ης} Ιανουαρίου 1981 στις συνεκδικαζόμενες υποθέσεις C- 55/1980 και 57/1980 (Music – Vertrieb Membran GMBH και K- TEL International κατά GEMA – Gesellschaft für musikalische Aufführungs- und mechanische Vervielfältigungsrechte), απόφαση του ΔΕΚ της 1^{ης} Ιουλίου 1999 στην υπόθεση C- 173/1998 (Sebago Inc. και Ancienne Maison Dubois & Fils SA κατά G-B Unic SA)

⁵²⁴ Σκέψη 32 του προοιμίου της Οδηγίας

⁵²⁵ Βλ. Δ. Καλλινίκου, Πνευματική Ιδιοκτησία και Internet, ό.π., σελ. 65, Δ. Καλλινίκου, ΧρΙΔ 2003, σελ. 387

ενσωμάτωσή τους στα εθνικά δίκαια, δυνητικοί.⁵²⁶ Οι εξουσίες και τα όριά τους τελούν σε μία ευαίσθητη ισορροπία μεταξύ τους, η οποία αντικατοπτρίζει τη σχέση μεταξύ αποκλειστικότητας των δικαιωμάτων του πνευματικού δημιουργού και του φορέα συγγενικών δικαιωμάτων και ελεύθερης πρόσβασης στην πληροφορία.⁵²⁷

Όλες οι εξαιρέσεις και περιορισμοί τελούν υπό τη διαδικασία εξέτασης των τριών σταδίων -three steps test- (άρθρο 5 παρ. 5 της Οδηγίας 2001/29/EK και άρθρο 28Γ του ν. 2121/1993).⁵²⁸ Η διαδικασία εξέτασης των τριών σταδίων προϋποθέτει σωρευτικά⁵²⁹ ότι: α. Οι εξαιρέσεις εφαρμόζονται μόνο σε ορισμένες ειδικές περιπτώσεις. Ως ειδική θεωρείται η περίπτωση, όταν προβλέπεται για κάποιο συγκεκριμένο λόγο δημοσίου συμφέροντος, κοινωνικής πολιτικής άλλη εξαιρετική περίπτωση. β. Οι εξαιρέσεις δεν εμποδίζουν την κανονική εκμετάλλευση του έργου. Κανονική θεωρείται η εκμετάλλευση την οποία ο δημιουργός προσδοκεί προκειμένου να διαδώσει το έργο του. Ιδιαίτερα δύσκολος είναι ο προσδιορισμός της κανονικής εκμετάλλευσης στο ψηφιακό περιβάλλον, όπου δημιουργούνται συνεχώς νέοι τρόποι εκμετάλλευσης του έργου. γ. Δεν προκαλείται αδικαιολόγητη βλάβη στα συμφέροντα των δικαιούχων. Ζημιά που τυχόν προκαλείται πρέπει να δικαιολογείται από τον σκοπό τους περιορισμού.

Το σύστημα της εξέτασης των τριών σταδίων ως σύστημα περιορισμού των περιορισμών εντάσσει άμεσα στο δίκαιο της πνευματικής ιδιοκτησίας και κατά το στάδιο της άσκησης της νομοθετικής πολιτικής τις αρχές της αναλογικότητας και του προστατευτέου πυρήνα του δικαιώματος της πνευματικής ιδιοκτησίας.⁵³⁰

3. Τεχνολογικά μέτρα

⁵²⁶ Σκέψεις 33 και 34 του προοιμίου της Οδηγίας

⁵²⁷ Βλ. Μ.Θ. Μαρίνο, Η Οδηγία 2001/29/EK για την πνευματική ιδιοκτησία στην κοινωνία των πληροφοριών: μια εισαγωγή, σε Γ. Κουμάντο – Λ. Κοτσίρη – Μ.Θ. Μαρίνο – Π. Κοριατοπούλου – Σ. Σταυρίδου, ό.π., σελ.28

⁵²⁸ Θεσπίστηκε αρχικά στο άρθρο 9 παρ. 2 της Διεθνούς Σύμβασης της Βέρνης – Παρισιού και αφορούσε μόνο το δικαίωμα αναπαραγωγής των λογοτεχνικών και καλλιτεχνικών έργων. Στο άρθρο 13 της Συμφωνίας TRIPS προβλέπεται ο έλεγχος των τριών σταδίων για τους περιορισμούς των αποκλειστικών δικαιωμάτων. Προβλέπεται επίσης στο άρθρο 10 της συνθήκης WIPO για την πνευματική ιδιοκτησία και στο άρθρο 16 παρ.2 της συνθήκης WIPO για τις εκτελέσεις και τα φωνογραφήματα. Στην κοινοτική έννομη τάξη η διαδικασία των τριών σταδίων έχει εισαχθεί με το άρθρο 6 παρ. 3 της Οδηγίας 96/9/EOK για την προστασία των βάσεων δεδομένων. Η έννοια του ελέγχου των τριών σταδίων εισάγεται και στα άρθρα 18 παρ. 2, 20 παρ. 3, 21, 28 παρ. 3, 43 παρ. 3 του ν. 2121/1993

⁵²⁹ Βλ. Π. Κοριατοπούλου – Αγγελή, Οι περιορισμοί και εξαιρέσεις των αποκλειστικών δικαιωμάτων στη νέα Οδηγία (άρθρο 5 Οδηγίας 2001/29/EK/22.05.2001), σε Γ. Κουμάντο – Λ. Κοτσίρη – Μ.Θ. Μαρίνο – Π. Κοριατοπούλου – Σ. Σταυρίδου, ό.π., σελ. 62, Μπ. Γάκη, ΕΕΕυρΔ2003, ό.π, σελ. 493

⁵³⁰ Βλ. Δ. Σαραφιανό, ΤοΣ 2003, <http://tosyntagma.ant-sakkoulas.gr/theoria/>, ό.π.

Η ψηφιακή τεχνολογία, η οποία ενέχει κινδύνους ανεξέλεγκτης χρήσης των έργων και των αντικειμένων προστασίας των συγγενικών δικαιωμάτων, καθιστά συγχρόνως δυνατό και τον έλεγχο των πολυποίκιλων χρήσεών τους.⁵³¹ Τα τεχνολογικά μέτρα περιλαμβάνουν μηχανισμούς που βασίζονται στο λογισμικό και περιορίζουν την πρόσβαση και τη χρήση των έργων και γενικά των πληροφοριών.⁵³²

Η Οδηγία 2001/29/EK στο άρθρο 6 (αντίστοιχα άρθρο 66^A του ν. 2121/1993) εισάγει τη χρήση της τεχνολογία ως ειδικό μέσο προστασίας⁵³³ των δικαιούχων των οποίων τα έργα διακινούνται στο διαδίκτυο.⁵³⁴

Η ρύθμιση του άρθρου 6 της Οδηγίας ξεκινά από τη σκέψη ότι οι τεχνολογικές εξελίξεις επιτρέπουν στους δικαιούχους να χρησιμοποιούν να τεχνολογικά μέτρα για την παρεμπόδιση ή τον περιορισμό παράνομων πράξεων, ενώ συγχρόνως υπάρχει ο κίνδυνος άσκησης παράνομων δραστηριοτήτων που επιτρέπουν

⁵³¹ Βλ. Δ. Καλλινίκου, ΧρΙΔ 2003, ό.π., σελ. 388, Ε. Δεληγιάννη, ΕΕΕυρΔ 1999, ό.π., σελ. 249, Α. Παπαδοπούλου, ΔΕΕ 8, 2002, σελ. 1221, Ε. Παναγιωτίδου, ΔΕΕ 8, 2002, ό.π., σελ. 489, Δ. Σαραφιανό, ΤοΣ 2003, <http://tosyntagma.ant-sakkoulas.gr/theoria/>, ό.π.

⁵³² Βλ. Δ. Καλλινίκου, Πνευματική Ιδιοκτησία και Internet, ό.π., σελ. 76, Δ. Καλλινίκου, ΧρΙΔ 2003, ό.π., σελ. 388. Τέτοια τεχνολογικά μέτρα είναι η κρυπτογραφία, ο έλεγχος πρόσβασης στην πληροφορία, η δημιουργία γλωσσών διαχείρισης, η αναγνωριστική ετικέτα, το υδατογράφημα ή στεγανογράφημα. Για τα τεχνολογικά αυτά μέτρα, βλ. Δ. Καλλινίκου, Πνευματική Ιδιοκτησία και Internet, ό.π., σελ. 76-78, Ε. Δεληγιάννη, ΕΕΕυρΔ 1999, σελ. 49, Μ. Γάκη, ΕΕΕυρΔ 2003, ό.π., σελ. 494, Σ. Σταυρίδου, Τα τεχνολογικά μέτρα στην υπηρεσία της διαχείρισης και προστασίας της πνευματικής ιδιοκτησίας. Με αφορμή τα άρθρα 6 και 7 της Οδηγίας, σε Γ. Κουμάντο – Λ. Κοτσίρη – Μ.Θ. Μαρίνο – Π. Κοριατοπούλου – Σ. Σταυρίδου, Κοινωνία των Πληροφοριών και Πνευματική Ιδιοκτησία, ό.π., σελ. 95-97

⁵³³ Βλ. Α. Παπαδοπούλου, ΔΕΕ 2002, ό.π., σελ. 1222

⁵³⁴ Το άρθρο 11 της Συνθήκης WIPO για την πνευματική ιδιοκτησία και το άρθρο 18 της Συνθήκης WIPO για τις εκτελέσεις και τα φωνογραφήματα προβλέπουν την υποχρέωση των συμβαλλόμενων κρατών να παρέχουν κατάλληλη έννομη προστασία και να θεσπίζουν αποτελεσματικά μέτρα έναντι της παράκαμψης των δραστικών μέτρων τεχνικής φύσης που χρησιμοποιούν οι δημιουργοί, οι ερμηνευτές ή εκτελεστές καλλιτέχνες και οι παραγωγοί φωνογραφημάτων κατά την άσκηση των δικαιωμάτων τους, ώστε να περιορίζονται οι ενέργειες σε σχέση με τα έργα, τις εκτελέσεις ή τα φωνογραφήματα οι οποίες δεν επιτρέπονται από τους δικαιούχους ή απαγορεύονται από το νόμο. Το άρθρο 7 της Οδηγίας 91/250/ΕΟΚ για την νομική προστασία των προγραμμάτων των ηλεκτρονικών υπολογιστών προβλέπει ότι τα κράτη – μέλη λαμβάνουν τα κατάλληλα μέτρα κατά πρόσωπου που «α) θέτει σε κυκλοφορία αντίγραφο προγράμματος ηλεκτρονικού υπολογιστή γνωρίζοντας, ή έχοντας λόγους να πιστεύει, ότι πρόκειται για κλεψίτυπο β) έχει στην κατοχή του για σκοπούς εμπορικούς ένα αντίγραφο προγράμματος ηλεκτρονικού υπολογιστή γνωρίζοντας, ή έχοντας λόγους να πιστεύει, ότι πρόκειται για κλεψίτυπο γ) θέτει σε κυκλοφορία ή έχει στην κατοχή του για σκοπούς εμπορικούς μέσα με μοναδικό στόχο να διευκολύνουν την άνευ αδείας αφαίρεση ή εξουδετέρωση κάθε τεχνικού συστήματος, το οποίο ενδεχομένως εφαρμόζεται για την προστασία ενός προγράμματος ηλεκτρονικού υπολογιστή» (βλ. στο πλαίσιο εναρμόνισης προς την πιο πάνω διάταξη της Οδηγίας 91/250/ΕΟΚ το άρθρο 66 παρ. 5 α του ν. 2121/1993). Στη σκέψη 50 του προοιμίου της Οδηγίας 2001/29/EK ορίζεται ότι η προβλεπόμενη σε αυτήν προστασία δεν εφαρμόζεται στην προστασία τεχνολογικών μέτρων που χρησιμοποιούνται σε σχέση με προγράμματα ηλεκτρονικών υπολογιστών. Ο ν. 2121/1993, χωρίς να περιγράφει συγκεκριμένα τεχνολογικά μέτρα, αλλά παρέχοντας εξουσιοδότηση για την καθιέρωσή τους με προεδρικά διατάγματα, προβλέπει ρυθμίσεις που αποτρέπουν την προσβολή των δικαιωμάτων πνευματικής ιδιοκτησίας ή των συγγενικών δικαιωμάτων στα άρθρα: 59 «Επιβολή και τήρηση προδιαγραφών», 60 «Επιβολή χρήσης συστημάτων ελέγχου», 61 «Ενδειξη ελέγχου» και 62 «Απαγόρευση αποκωδικοποίησης».

ή διευκολύνουν την εξουδετέρωση της τεχνολογικής προστασίας που παρέχουν τα μέτρα αυτά.⁵³⁵ Η παρεχόμενη έννομη προστασία πρέπει να αφορά τα τεχνολογικά μέτρα για τον αποτελεσματικό περιορισμό πράξεων που δεν επιτρέπονται από τους δικαιούχους, χωρίς όμως να παρεμποδίζει την εύρυθμη λειτουργία του ηλεκτρονικού εξοπλισμού και την τεχνολογική εξέλιξη. Η έννομη προστασία πρέπει να τηρεί την αρχή της αναλογικότητας, να μην απαγορεύει μεθόδους ή δραστηριότητες που έχουν εμπορικό σκοπό ή χρήση άλλη από την εξουδετέρωση της τεχνολογικής προστασίας και ειδικότερα να μην εμποδίζει την έρευνα για την κρυπτογράφηση.⁵³⁶ Η προστασία των τεχνολογικών μέτρων πρέπει επίσης να εξασφαλίζει ασφαλές περιβάλλον για την παροχή αμοιβαίων υπηρεσιών κατ' αίτηση.⁵³⁷

Αντικείμενο προστασίας είναι τα αποτελεσματικά τεχνολογικά μέτρα, τα οποία είναι σχεδιασμένα να εμποδίζουν ή να περιορίζουν πράξεις που δεν έχουν επιταρπεί από το φορέα δικαιώματος πνευματικής ιδιοκτησίας ή συγγενικού δικαιώματος.⁵³⁸ Η προϋπόθεση του αποτελεσματικού χαρακτήρα του τεχνολογικού μέτρου προσδιορίζεται στην παράγραφο 3 του άρθρου 6 της Οδηγίας (αντίστοιχα άρθρο 66^A παρ. 1 του ν. 2121/1993) ως η δυνατότητα ελέγχου της χρήσης του έργου, δυνατότητα η οποία αναλύεται ειδικότερα στον έλεγχο πρόσβασης και τον έλεγχο αναπαραγωγής του έργου.⁵³⁹

Ως παράνομη πράξη θεωρείται κάθε πράξη την οποία πραγματοποιεί κάποιος, με στόχο την εξουδετέρωση κάθε αποτελεσματικού τεχνολογικού μέτρου, γνωρίζοντας ή έχοντας βάσιμους λόγους να γνωρίζει ότι επιδιώκει αυτό το σκοπό (άρθρο 6 παρ. 1 της Οδηγίας και άρθρο 66^A παρ. 2 του ν. 2121/1993). Επίσης ως παράνομες ορίζονται και οι προπαρασκευαστικές πράξεις, και πιο συγκεκριμένα η κατασκευή, η εισαγωγή, η διανομή, η πώληση, η εκμίσθωση, η διαφήμιση για πώληση ή εκμίσθωση ή η κατοχή για εμπορικούς σκοπούς συσκευών, προϊόντων, συστατικών στοιχείων ή η παροχή υπηρεσιών, που: α) αποτελούν αντικείμενο προώθησης, διαφήμισης ή εμπορίας με σκοπό την εξουδετέρωση της προστασίας, ή β) έχουν σκοπό εμπορικό ή χρήση περιορισμένης σημασίας ή γ) έχουν σχεδιαστεί παραχθεί, προσαρμοστεί ή πραγματοποιηθεί για να επιτρέψουν ή να διευκολύνουν

⁵³⁵ Σκέψη 47 του προοιμίου της Οδηγίας

⁵³⁶ Σκέψη 48 του προοιμίου της Οδηγίας

⁵³⁷ Σκέψη 53 του προοιμίου της Οδηγίας

⁵³⁸ Βλ. Α. Παπαδοπουλου, ΔΕΕ 8, 2002, ό.π., σελ. 1222

⁵³⁹ Βλ. Α. Παπαδοπουλου, ΔΕΕ 8, 2002, ό.π., σελ. 1222

την εξουδετέρωση της προστασίας οποιωνδήποτε τεχνολογικών μέτρων (άρθρο 6 παρ. 2 της Οδηγίας και άρθρο 66 Α παρ. 3 του ν. 2121/1993).

Στην παράγραφο 4 του άρθρου 6 της Οδηγίας 2001/29/EK και αντίστοιχα στην παράγραφο 5 του άρθρου 66^Α του ν. 2121/1993⁵⁴⁰ καθίσταται εμφανής η ανάγκη εξισορρόπησης αφενός του δικαιώματος των πνευματικών δημιουργών και των φορέων συγγενικών δικαιωμάτων για αυξημένη προστασία από μια παράνομη οικειοποίηση του έργου τους ή των άλλων προστατευόμενων δικαιωμάτων τους και αφετέρου της κοινωνικής επιταγής ελεύθερης και ακώλυτης πρόσβασης του κοινού στην πληροφορία ως παράγοντα πολιτικής, οικονομικής και πολιτιστικής εξέλιξης. Στο άρθρο αυτό λαμβάνεται πρόνοια για την αρμονική συνύπαρξη των τεχνολογικών μέτρων με τις εξαιρέσεις και τους περιορισμούς στα δικαιώματα αποκλειστικότητας που θέτει το δίκαιο της πνευματικής ιδιοκτησίας και των συγγενικών δικαιωμάτων χάριν της ιδιωτικής αναπαραγωγής ή υπέρ ορισμένων ομάδων χρηστών για την εξυπηρέτηση ορισμένων σκοπών, όπως η εκπαίδευση ή η πληροφόρηση.⁵⁴¹ Ορίζεται ρητά ότι η λήψη τεχνολογικών μέτρων δεν πρέπει σε καμιά περίπτωση να θίγει το δικαίωμα όσων επωφελούνται από τους περιορισμούς και εξαιρέσεις που προβλέπονται στα εθνικά δίκαια για την πνευματική ιδιοκτησία (οι περιορισμοί αυτοί προβλέπονται στα άρθρα 18, 21, 22, 24, 28 του ν. 2121/1993) και μπορούν να έχουν πρόσβαση στο προστατευόμενο έργο ή αντικείμενο. Προβλέπεται μάλιστα στην παράγραφο 5 του άρθρου 66^Α του ν. 2121/1993 συγκεκριμένος τρόπος για την υλοποίηση της υποχρέωσης των φορέων δικαιωμάτων πνευματικής ιδιοκτησίας ή συγγενικών δικαιωμάτων για σεβασμό των δικαιωμάτων όσων εμπίπτουν στις προβλεπόμενες εξαιρέσεις και περιορισμούς, σε περίπτωση που δε ληφθούν εκούσια τα αναγκαία μέτρα.

Με όλες τις παραπάνω διατάξεις της Οδηγίας 2001/29/EOK, όπως αυτές ενσωματώθηκαν στην ελληνική νομοθεσία με το ν. 3057/2002, επιδιώκεται η εξισορρόπηση ανάμεσα στα ατομικά συμφέροντα του δημιουργού και στο συμφέρον του κοινωνικού συνόλου μέσα στο νέο περιβάλλον της Κοινωνίας της Πληροφορίας: αφενός διασφαλίζονται τα περιουσιακά δικαιώματα των δημιουργών και των φορέων συγγενικών δικαιωμάτων, τα οποία δέχονται ποικίλες απειλές στο χώρο του

⁵⁴⁰ Σκέψεις 51-52 του προοιμίου της Οδηγίας

⁵⁴¹ Βλ. Σ. Σταυρίδου, Τα τεχνολογικά μέτρα στην υπηρεσία της διαχείρισης και προστασίας της πνευματικής ιδιοκτησίας, ό.π., σελ. 98

διαδικτύου και αφετέρου προβλέπονται περιορισμοί στα δικαιώματα αυτά, οι οποίοι δικαιολογούνται από λόγους κοινωνικής, πολιτιστικής και εκπαιδευτικής πολιτικής και προστασίας του δικαιώματος του κοινού για πληροφόρηση και συμμετοχή στην Κοινωνία της Πληροφορίας.

Ι. ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Αλιβιζάτου Νικόλαου, Μια στρατηγική για το Σύνταγμα, Το Βήμα 4-1-1998
2. Αναγνωστοπούλου Δέσποινας, Προβλήματα δικαίου πνευματικής ιδιοκτησίας από τη χρήση πολυμέσων στην Κοινωνία των Πληροφοριών, ΕΕΕυρΔ1996, σελ. 993 επ.
3. Ανδρουτσόπουλου Νίκου, Η αντικειμενικότητα της πληροφόρησης και η αξία του ανθρώπου, ΝοΒ 33, 1985, σελ. 959 επ.
4. Ανθόπουλου Χαράλαμπου, Η αυτορρύθμιση των μέσων πληροφόρησης. Γενικές όψεις, ΤοΣ 1999, σελ. 434 επ.
5. Ανθόπουλου Χαράλαμπου, Το δικαίωμα για πλουραλιστική πληροφόρηση: συνταγματικές όψεις, σε Χ. Ανθόπουλο, Νέες διαστάσεις των θεμελιωδών δικαιωμάτων, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα – Θεσσαλονίκη, 2001, σελ. 12 επ.
6. Αντωνόπουλου Βασίλη, Δίκαιο Βιομηχανικής Ιδιοκτησίας, Γενικό Μέρος, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα – Θεσσαλονίκη, 2002
7. Αντωνόπουλου Νικόλαου, Η Ευρωπαϊκή Σύμβαση περί προστασίας των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (μια δεκαετία), ΕΕΝ 31, 1964, σελ. 144 επ
8. Αραβαντινού Ιωάννη, Εισαγωγή στην Επιστήμη του Δικαίου, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα, 1983
9. Αργυριάδη Άλκη, Μαγνητοταινίες και προστασία καλλιτεχνών κατά τους νόμους 1064/1980 και 1075/1980, ΝοΒ 29, 1981, σελ. 1
10. Αρναούτογλου Φίλη, Νόμος αντίθετος προς διεθνή σύμβαση είναι αντισυνταγματικός; ΤοΣ Η', 1982, σελ. 546 επ.
11. Ασπρογέρακα – Γρίβα Κωνσταντίνου, Γενικές Αρχές του Αστικού Δικαίου, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή, 1981
12. Ασπρογέρακα – Γρίβα Κωνσταντίνου, Θέματα πνευματικής ιδιοκτησίας και νομολογιακή έρευνα αυτών εν Ελλάδι, Αθήνα 1975
13. Βαμβέτσου Αλέξανδρου, Τρία φλέγοντα συνταγματικά ζητήματα, ΕΔΔΔ 1963, σελ. 337 επ.
14. Βαρβιτσιώτη Ιωάννη, Η Ελλάδα μπροστά στο 2000, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή, 1998
15. Βεγλερή Φαίδωνος, Η σύμβαση των δικαιωμάτων του ανθρώπου και το Σύνταγμα, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα, 1977
16. Βεγλερή Φαίδωνος, Η Σύμβαση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και το Σύνταγμα, ΤοΣ Γ', 1977, σελ. 199 επ.
17. Βενιζέλου Ευάγγελου, Η ραδιοτηλεοπτική έκρηξη, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη, 1989
18. Βενιζέλου Ευάγγελου, Η συνθήκη του Μάαστριχ και ο ευρωπαϊκός συνταγματικός χώρος. Οι αμοιβαίες επιδράσεις ανάμεσα στην Ευρωπαϊκή Ένωση και τα Συντάγματα των κρατών - μελών, ΤοΣ 19, 1993, σελ. 453 επ.
19. Βενιζέλου Ευάγγελου, Μαθήματα Συνταγματικού Δικαίου, Τόμος Ι, Εκδόσεις Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη, 1991
20. Βενιζέλου Ευάγγελου, Τα όρια της αναθεώρησης του Συντάγματος 1975, Θεσσαλονίκη, 1984

21. Βενιζέλου Ευάγγελου, Το Αναθεωρητικό Κεκτημένο, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή, 2002
22. Βιδάλη Τάκη, Νέα δικαιώματα στην πρόταση για την αναθεώρηση του Συντάγματος, σε Παπαδημητρίου (επιμέλεια) Αναθεώρηση του Συντάγματος και εκσυγχρονισμός των θεσμών, Εκδόσεις Σάκκουλα Αθήνα – Κομοτηνή 2000, σελ. 93 επ.
23. Βιδάλη Τάκη, Νέα δικαιώματα στο Σύνταγμα: ένας απολογισμός, σε Τσάτσου, Βενιζέλου, Κοντιάδη (επιμέλεια) Το Νέο Σύνταγμα, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή 2001, σελ. 73 επ.
24. Βλαχόπουλου Σπύρου, Τα όρια ενός ανεπιφύλακτου ατομικού δικαιώματος, ΔτΑ 1, 1999, σελ. 73 επ.
25. Βλάχου Γ., Το Σύνταγμα της Ελλάδος, Επίμετρο στο Σύνταγμα της Ελλάδος των Α.Ι. Σβώλου – Γ.Κ. Βλάχου, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή, 1979
26. Βογιατζή Π., Νομολογία ΕΔΔΑ έτους 1996, ΤοΣ 1998, σελ. 148 επ.
27. Βουτσάκη Βασίλη, Η οικονομική ελευθερία, το γενικό συμφέρον και ο δικαστικός έλεγχος των μέτρων οικονομικής πολιτικής, σε: Τα εικοσάχρονα του Συντάγματος 1975, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή, 1998, σελ. 387 επ.
28. Βροντάκη Μιχαήλ, Προβλήματα ερμηνευτικής τακτικής του Συμβουλίου της Επικρατείας σε θέματα οικονομικού προγραμματισμού και παρεμβατισμού, σε Ένωση Ελλήνων Συνταγματολόγων, Οι συνταγματικές ελευθερίες στην πράξη, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή, 1986, σελ. 311 επ.
29. Γαζή Ανδρέα, Γενικά Αρχαί του Αστικού Δικαίου, Τεύχος Β΄ Αι δικαιοπραξίαι, Αθήνα, 1973
30. Γαζή Ανδρέα, Η επίδρασις του Συντάγματος επί του αστικού δικαίου, στον τόμο Η επίδρασις του Συντάγματος του 1975 επί του ιδιωτικού και επί του δημοσίου δικαίου, Δημοσιεύματα του Ελληνικού Ινστιτούτου Διεθνούς και Αλλοδαπού Δικαίου 9, Αθήνα, 1976
31. Γάκη Μπεατρίς, Το ελληνικό δίκαιο πνευματικής ιδιοκτησίας στις λεωφόρους της κοινωνίας της πληροφορίας, ΕΕΕυρΔ2003, σελ. 487 επ.
32. Γέμτου Π., Αντιμετώπισις του πληθωρισμού ως οικονομικών και νομικών πρόβλημα. Συγχρόνως συμβολή εις την διερεύνησιν των θεμελιακών σχέσεων των πραγματολογικών και των κανονιστικών επιστημών, Αρμ. 12, 1976, σελ. 830 επ.
33. Γεραπετρίτη Γιώργου, Η αναθεώρηση του άρθρου 17 του Συντάγματος, ΔτΑ 2001, σελ. 405
34. Γέροντα Απόστολου, Δημόσιο Οικονομικό Δίκαιο, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή, 2002
35. Γέροντα Απόστολου, Η σύμφωνη με το Σύνταγμα ερμηνεία και ο έλεγχος της συνταγματικότητας των νόμων στη Δυτική Γερμανία, ΤοΣ Η΄, 1982, σελ. 1 επ
36. Γεωργιάδη Απόστολου, Γενικές Αρχές Αστικού Δικαίου, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή, 1997
37. Γεωργιάδη Απόστολου, Γνωμοδότηση, Ελλ.Δικ. 1983, σελ. 599
38. Γεωργιάδη Απόστολου, Εγχειρίδιο Εμπράγματος Δίκαιο, Τεύχος Γ΄, 1983
39. Γεωργιάδη Απόστολου, Ζητήματα συνταγματικότητας του ν. 431/1976 "περί συμπληρώσεως και τροποποιήσεως των περί λειτουργίας και ελέγχου των τραπεζών διατάξεων", ΤοΣ 1988, σελ. 482

40. Γεωργιάδη Απόστολου, Προβλήματα συνταγματικότητας του άρθρου 45 παρ. 3 του ν. 2172/1995 (Η αντίθεση προς το Σύνταγμα της νομοθετικής κατάργησης αξιώσεων αποζημίωσης που γεννήθηκαν από αδικήματα του τύπου ή τελεσθέντα μέσω του τύπου), Δ26, σελ. 229 επ.
41. Γεωργόπουλου Κωνσταντίνου, Ελληνικόν Συνταγματικόν Δίκαιον, Τεύχος Γ', Αθήνα, 1970
42. Γεωργόπουλου Κωνσταντίνου, Επίτομο Συνταγματικό Δίκαιο, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή, 2001
43. Γρηγορίου Νικόλαου, Η προστασία της ιδιοκτησίας δια μέσου της νομολογίας του Συμβουλίου της Επικρατείας, ΝοΒ 4, 1956, σελ. 121
44. Δαγτόγλου Πρόδρομου, Γενικό Διοικητικό Δίκαιο, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα - Κομοτηνή, 1997
45. Δαγτόγλου Πρόδρομου, Η συνταγματική εξέλιξις από της εισαγωγής του ισχύοντος Συντάγματος μέχρι του θανάτου του Βασιλέως Παύλου (1952-1964), ΕΕΝ 33, 1966, σελ. 8 επ.
46. Δαγτόγλου Πρόδρομου, Ι. Η συνταγματική προστασία της μετοχής. ΙΙ. Η αρχή της προηγούμενης ακροάσεως του ενδιαφερομένου, ΝοΒ 27, 1979, σελ. 1409
47. Δαγτόγλου Πρόδρομου, Συνταγματικό Δίκαιο. Ατομικά Δικαιώματα, εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα - Κομοτηνή, 1991, τόμος Β'
48. Δεληγιάννη Γεώργιου, Ο νόμος ή η εύλογη κρίση του δικαστή ως εγγύηση των ατομικών δικαιωμάτων, ΤοΣ ΙΣΤ', 1990, σελ. 1 επ.
49. Δεληγιάννη Έλσας, Το δικαίωμα αναπαραγωγής των πνευματικών έργων στην κοινωνία των πληροφοριών, ΕΕΕυρΔ 1999, σελ. 237 επ.
50. Δένδια Μιχ.- Σγουρίτσα Χρ., Γνωμοδότηση, ΕΕΝ 23, 1956, σελ. 615 επ.
51. Δεσποτίδου Άννας, Παπαδοπούλου Ανθούλας, Η εξουσία της μετάνοιας του πνευματικού δημιουργού, Επιστημονική Επετηρίδα Δ.Σ.Θ. 13, 1992, σελ. 153 επ.
52. Διβόλη Μενέλαου, Η μετάφρασις εν τω δικαίω της πνευματικής ιδιοκτησίας, Αθήνα, 1961
53. Δρόσου Γιάννη, Ελληνική συνταγματική τάξη και Ευρωπαϊκές Κοινότητες στις διεθνείς σχέσεις, Εκδόσεις Σάκκουλα Αθήνα – Κομοτηνή, 1987
54. Δρόσου Γιάννη, Συνταγματικοί Περιορισμοί της Ιδιοκτησίας και Αποζημίωση, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 1997
55. Εθνική Επιτροπή για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου, Πρόταση για το άρθρο 17 του Συντάγματος, http://www.nchr.gr/category.php?category_id=52
56. Εμμανουηλίδη Δημητρίου, Η αντισυνταγματική παραγραφή επιδίκων αξιώσεων κατά του Δημοσίου εν γένει, ΔτΑ 2003, σελ. 553
57. Ευρυγένη Δημητρίου, Η Ευρωπαϊκή Σύμβαση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, Τριάντα χρόνια (1953-1983), ΕΕυρΔ1983, σελ.479
58. Ευστρατίου Παύλου-Μιχαήλ, Το δικαίωμα δικαστικής προστασίας σε διοικητικές διαδικασίες και άρθρο 6 παρ. 1 της Ευρωπαϊκής Συμβάσεως των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου. Θεμελιώδεις εγγυήσεις μιας ευρωπαϊκής ρήτρας δικαστικής προστασίας σε διοικητικές υποθέσεις, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή, 1996
59. Ζέρη Περσ., Κρατική ρύθμιση και αυτορρύθμιση των υπερλεωφόρων των πληροφοριών. Σχετικά με την αναγκαιότητα ενός ριζικού επαναπροσδιορισμού του δικαίου, ΤοΣ 1999, σελ. 407 επ.

60. Ηλιοπούλου - Στράγγα Τζούλιας, Προστασία των δικαιωμάτων του ανθρώπου με κάθε τίμημα; Ζητήματα σχετικά με την «εκτέλεση» των αποφάσεων του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων, Δ 27, σελ. 117 επ.
61. Ηλιοπούλου - Στράγγα Τζούλιας, Η εκτέλεση των αποφάσεων του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων. Ζητήματα διεθνούς και εθνικού δικαίου, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα, 1996
62. Ινστιτούτο Αμυντικών Αναλύσεων, Σειρά: Κείμενα Τεκμηρίωσης, Η ενσωμάτωση του Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων στο Ευρωπαϊκό Σύνταγμα. Η Έκθεση της Ομάδας Εργασίας της Συνέλευσης για το Μέλλον της Ευρώπης, Αθήνα 2003
63. Ιωάννου Κρατερού, Ελευθερία της έκφρασης και δυσφήμιση δια του τύπου: Η απόφαση Lingens του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου της 8 Ιουλίου 1986, ΕΕΕυρΔ 1987, σελ. 422 επ.
64. Ιωάννου Κρατερού, Η Ραδιοτηλεόραση μεταξύ Συντάγματος και Διεθνούς Προστασίας, Η εφαρμογή του άρθρου 10 της Ευρωπαϊκής Σύμβασης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου στα ραδιοτηλεοπτικά μέσα, ΕΕΕυρΔ 1989, σελ. 253 επ.
65. Ιωάννου Κρατερού, Οικονομίδη Κωνσταντίνου, Ροζάκη Χρήστου, Φατούρου Αργύρη, Δημόσιο Διεθνές Δίκαιο (Σχέσεις Διεθνούς και Εσωτερικού Δικαίου), Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή, 1990
66. Ιωάννου Κρατερού, Πολιτική κριτική, δυσφήμιση και ελευθερία της έκφρασης, ΕΕΕυρΔ 1985, σελ. 416 επ.
67. Ιωάννου Κρατερού, Προβλήματα ερμηνείας του άρθρου 28 παρ. 1 του Συντάγματος 1975, σε Κρατερού Ιωάννου, Ανάλεκτα 1962-1997, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή 1999
68. Καϊδατζή Ακρίτα, Η επίδραση της Ευρωπαϊκής Σύμβασης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου στο ελληνικό δημόσιο δίκαιο, ΕΔΔΔ 1999, σελ. 20 επ.
69. Καλλινίκου Διονυσίας, Σημείωση στην 1293/1987, ΝοΒ 35, 1987, σελ. 1426 επ.
70. Καλλινίκου Διονυσίας, Πνευματική Ιδιοκτησία και Συγγενικά Δικαιώματα, Εκδόσεις Σάκκουλα, Δίκαιο και Οικονομία, Αθήνα, 2000
71. Καλλινίκου Διονυσίας, Πνευματική Ιδιοκτησία και Internet, Εκδόσεις Σάκκουλα, Δίκαιο και Οικονομία, Αθήνα, 2001
72. Καλλινίκου Διονυσίας, Η εναρμόνιση της ελληνικής νομοθεσίας με την Οδηγία 2001/29 για το δικαίωμα του δημιουργού και τα συγγενικά δικαιώματα στην κοινωνία της πληροφορίας, ΧρΙΔ 2003, σελ. 385 επ.
73. Κανελλόπουλου Αθανάσιου, Συνταγματικά ανάλεκτα, Εκδοτική Εστία, Αθήνα, 1992
74. Καρακατσάνη Ιωάννη, σε Α. Γεωργιάδη – Μ. Σταθόπουλο, ΕρμΑΚ, άρθρα 57-60, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα, 1978
75. Καρακώστα Βελισάριου, Γεωργοπούλου – Αθανασούλη Ελένης, Το Σύνταγμα, Ερμηνευτικά σχόλια – νομολογία, τόμος τρίτος (άρθρα 11-16), Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 1996
76. Καρακώστα Ιωάννη, Σημείωση στην ΑΠ 40/1998, ΝοΒ 47, 1999, σελ. 754
77. Καρακώστα Ιωάννη, Δίκαιο & Internet, Εκδόσεις Σάκκουλα, Οικονομία και Δίκαιο, Αθήνα, 2001
78. Καρακώστα Ιωάννη, Το Δίκαιο των ΜΜΕ, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή 2003

79. Καριβιάδη Γ., Ο Χάρτης των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων σε προοπτική, ΤοΣ 2001, σελ.1211
80. Κασιμάτη Γιώργου Η συνταγματική έννοια της ιδιοκτησίας και η διεύρυνσις αυτής, ΕΔΔΔ1974, σελ. 205
81. Κασιμάτη Γιώργου, Η απόφαση 40/1998 της Ολομέλειας του Αρείου Πάγου. Οι βάσεις εφαρμογής της αρχής σεβασμού και προστασίας της αξίας του ανθρώπου και της εγγύησης της ιδιοκτησίας, ΝοΒ 47, 1999, σελ. 705
82. Κασιμάτη Γιώργου, Η νέα έννοια της ιδιοκτησίας και της ιδιοκτησιακής προστασίας. Με αφορμή την απόφαση ΑΠ (Ολ.) 40/1998, ΕΕμπΔ1999, σελ. 189
83. Κασιμάτη Γιώργου, Η προστασία των καλλιτεχνών και η συνταγματικότητα των νόμων 1064 και 1075 του 1980, ΝοΒ 29, 1981, σελ. 5
84. Κασιμάτη Γιώργου, Μελέτες ΙΙΙ, 1974-1999, Θεμελιώδη Δικαιώματα και Κράτος Δικαίου, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα - Κομοτηνή, 2000
85. Κασιμάτη Γιώργου, Συνταγματικό Δίκαιο ΙΙ, Οι λειτουργίες του κράτους, τεύχος α, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή, 1980
86. Καστανά Ηλία, Κτιστάκη Γιάννη, Επισκόπηση της νομολογίας του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (1997-1998), Εκδόσεις Σάκκουλα Αθήνα – Κομοτηνή, 2000
87. Κατράνη Αλέξανδρου, Ευρωπαϊκό κοινοτικό δίκαιο και προστασία των δικαιωμάτων του ανθρώπου από το Εθνικό Σύνταγμα, ΕΕΕυρΔ 1983, σελ. 599 επ.
88. Κατρούγκαλο Γιώργου – Σαραφιανού Δημήτρη, Θεμελιώδη δικαιώματα και ελευθερίες, σε Γ. Παπαδημητρίου (επιμέλεια), Αναθεώρηση του Συντάγματος και εκσυγχρονισμός των θεσμών, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή 2000, σελ. 4 επ.
89. Κατρούγκαλου Γιώργου, Αναθεώρηση των κλασικών δικαιωμάτων και εγγυήσεων, σε Δ. Τσάτσου, Ευ. Βενιζέλου, Ξ. Κοντιάδη (επιμ), Το Νέο Σύνταγμα. Πρακτικά συνεδρίου για το αναθεωρημένο Σύνταγμα του 1975/1986/2001 (Αθήνα, 14 και 15 Ιουνίου), Αθήνα-Κομοτηνή 2001, σελ. 55 επ.
90. Κατρούγκαλου Γιώργου, Η επίδραση της ΕΣΔΑ στην εσωτερική έννομη τάξη, ΤοΣ 2002, σελ. 685
91. Κίκη Γιάννας, Δίκαιο της Πληροφόρησης, Εκδόσεις Προσκήνιο, 1998
92. Κίκη Γιάννας, Σύγχρονες τάσεις στη θεωρία και νομολογία σχετικά με το άρθρο 10 της Σύμβασης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, ΝοΒ 36, 1988, σελ. 697 επ.
93. Κοϊμτζόγλου Ιωάννη, Στοιχεία Δημοσίου Δικαίου, Εκδόσεις Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη 2001
94. Κονταξή Αθανασίου, Τύπος και Δίκαιο, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα, 1989
95. Κοντιάδη Ξενοφώντα, Ο νέος συνταγματισμός και τα θεμελιώδη δικαιώματα μετά την αναθεώρηση του 2001, Εκδόσεις Σάκκουλα Αθήνα – Κομοτηνή 2002
96. Κορδογιαννόπουλου Παύλου, Το δίκαιον της αναγκαστικής απαλλοτριώσεως, Γενικό Μέρος, Ι, Εκδόσεις Ν. Τυλπέρογλου, 1954
97. Κόρσου Δημητρίου, Το νομικόν όριον της ελευθερίας της τέχνης (Απόφασις Μερhisto του Γερμανικού Συνταγματικού Δικαστηρίου), σε Δ. Κόρσου, Μελέτες, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα, 1992, σελ. 171 επ.
98. Κόρσου Δημητρίου, Σύνταγμα και Ενοχικά Δικαιώματα, Ελεγκτικό Συνέδριο Τιμητικός Τόμος για τα 150 χρόνια, Εκτυπωτική Μονάδα Υπουργείου Οικονομικών, Αθήνα, 1984

99. Κόρσου Δημητρίου, Η ελευθερία της τέχνης, της επιστημονικής ερεύννης και της διδασκαλίας κατά το σχέδιον του νέου Συντάγματος, ΕΔΔΔ 19, 1975, σελ. 117 επ.
100. Κοτσίρη Λάμπρου, Δίκαιο Πνευματικής Ιδιοκτησίας, Εκδόσεις Σάκκουλα Θεσσαλονίκη, 1999
101. Κοτσίρη Λάμπρου, Δίκαιο πνευματικής ιδιοκτησίας, Εκδόσεις Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη, 1999
102. Κοτσίρη Λάμπρου, Προς αποπροσωποποίηση του έργου πνευματικής ιδιοκτησίας, Επιστημονική Επετηρίδα Δ.Σ.Θ. 6, 1985, σελ. 75 επ.
103. Κοτσίρη Λάμπρου, Σκέψεις σχετικά με τον ουσιαστικό πυρήνα της μετοχικής ιδιοκτησίας, Αρμ. 1986, σελ. 661
104. Κουκούλη - Σπηλιωτοπούλου Σοφίας., Ο Χάρτης Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης ανταποκρίνεται στο ευρωπαϊκό κεκτημένο, ΔτΑ 9/2001, σελ. 203 επ.
105. Κουμάντου Γιώργου, Πνευματική Ιδιοκτησία, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή, 2002
106. Κουμάντου Γιώργου, Δικαστική εκτίμησης και αξιολογικά κρίσεις ες το δίκαιον την πνευματικής ιδιοκτησίας, ΕΕΝ 33, 1966, σελ. 221 επ.
107. Κουμάντου Γιώργου, Η πνευματική ιδιοκτησία και οι απειλές της από την τεχνική, ΕλλΔικ34/1993, σελ. 1226 επ.
108. Κουμάντου Γιώργου, σχόλιο στην ΜονΠρωτΘεσ 528/1981, ΝοΒ 29, 1981, σελ 739
109. Κουμάντου Γιώργου, Κοτσίρη Λάμπρου, Μαρίνου Θεόδωρου-Μιχαήλ, Κοριατοπούλου Πιερρίνας, Σταυρίδου Σύλβιας, Κοινωνία των Πληροφοριών και Πνευματική Ιδιοκτησία. Η Νέα Κοινοτική Ρύθμιση, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή, 2001
110. Κουτσομπίνα Στέφανου, Ανεξάρτητες αρχές και ατομικά δικαιώματα, ΔτΑ 10/2001, σελ. 377 επ.
111. Κρίππα Γ., Η ελευθερία του τύπου έναντι του δικαιώματος επί του ιδιωτικού βίου, Αθήνα, 1972
112. Κρίππα Γ., Η προστασία των ανηλίκων εν τω ποινικό δικαίω, Αθήνα, 1979
113. Κρουσταλλάκη Ευάγγελου, Συνταγματικές παράμετροι της προστασίας της προσωπικότητας κατά τα άρθρα 57 επ. ΑΚ. Με αφορμή την Ολ. ΑΠ. 40/1998, ΚριτΕ 1999, σελ. 177 επ.
114. Κυπραίου Μιχαήλ, Ο έλεγχος της συνταγματικότητας των νόμων από τα δικαστήρια. Συμβολή στην ερμηνεία του άρθρου 28 του Συντάγματος για ένταξη στην ΕΟΚ, Τιμ. Τόμος ΣτΕ 1929-1979, τόμος Ι, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή, 1979 σελ. 201 επ.
115. Κυπραίου Μιχαήλ, Το πρόβλημα της αναδρομικής δυνάμεως του νόμου, ΝοΒ 11, 1963, σελ. 1169 επ.
116. Κυριακόπουλου Ηλία, Ελληνικόν Διοικητικόν Δίκαιον, Γ', Ειδικόν Μέρος, Θεσσαλονίκη, 1955, σελ. 334
117. Κυριακού Διομήδους, Ερμηνεία του Ελληνικού Συντάγματος, Τόμος Πρώτος, Εκδόσεις Σακελλαρίου, Αθήνα, 1904
118. Λιακόπουλου Αθανάσιου, Η οικονομική ελευθερία αντικείμενο προστασίας στο δίκαιο του ανταγωνισμού, 1981

119. Λιακόπουλου Θανάση, Βιομηχανική Ιδιοκτησία, Εκδόσεις Σάκκουλα, Δίκαιο και Οικονομία, 2000
120. Λιακόπουλου Θανάση, Η συνταγματική προστασία της βιομηχανικής ιδιοκτησίας, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα - Κομοτηνή, 1986
121. Λίποβατς, ΝοΒ 10, 1962, σελ. 1140 επ
122. Λυκιαρδοπούλου Κωνσταντίνου – Ιωάννου Τάσου, Η Πνευματική Ιδιοκτησία, Εκδόσεις Ζαχαροπούλου, Αθήνα, 1962
123. Λύτρα Σωτήρη, Η έννοια των διοικητικών προστίμων και η συνταγματικότητα της επιβολής τους, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή, 1986
124. Μάνεση Αριστόβουλου, Μανιτάκη Αντώνη, Παπαδημητρίου Γιώργου, Η υπόθεση «Ανδρεάδη» και το οικονομική Σύνταγμα, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή 1991
125. Μάνεση Αριστόβουλου / Μανιτάκη Αντώνη, Κρατικός Παρεμβατισμός και Σύνταγμα (έλεγχος τραπεζών βάσει α.ν. 1665/1951 και ν. 431/1976), ΝοΒ29, 1981, σελ. 1199 επ.
126. Μάνεση Αριστόβουλου, Η συνταγματική προστασία της ελεύθερης κυκλοφορίας των εντύπων και η εφαρμογή της στην πράξη, ΤοΣ Γ', 1977, σελ. 1 επ.
127. Μάνεση Αριστόβουλου, Οι κύριες συνιστώσες του συστήματος θεμελιωδών δικαιωμάτων του Συντάγματος του 1975, σε Σύμμεικτα Βεγλερή, τόμο Β', Η κρίση των θεσμών του κράτους, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα, 1988, σελ. 525 επ.
128. Μάνεση Αριστόβουλου, Συνταγματικά Δικαιώματα. Ατομικές Ελευθερίες, τόμος α', Εκδόσεις Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη, 1981
129. Μανιτάκη Αντώνη, Κράτος δικαίου και δικαστικός έλεγχος της συνταγματικότητας, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή, 1994
130. Μανιτάκη Α., Παρασκευόπουλου Ν., Το άρθρο 106 ΚΠοινΔ εν όψει του Συντάγματος και της Ευρωπαϊκής Σύμβασης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, Υπεράσπιση 1991, σελ. 125 επ.
131. Μανιτάκη Αντώνη, Το υποκείμενο των συνταγματικών δικαιωμάτων, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή 1981
132. Μανιτάκη Αντώνη, Το υποκείμενο των συνταγματικών δικαιωμάτων, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή, 1981
133. Μαρίνου Αναστάσιου, Το Internet και οι συνέπειές του κυρίως στο χώρο του δικαίου, Ελλ.Δικ. 1998, σελ. 2. επ
134. Μαρίνου Μιχαήλ - Θεόδωρου, Η νομική φύση της αναγκαστικής άδειας εκμεταλλεύσεως σε δίπλωμα ευρεσιτεχνίας, ΝοΒ 31, 1983, σελ. 788
135. Μαρίνου Μιχαήλ - Θεόδωρου, Η προσβολή του δικαιώματος πνευματικής ιδιοκτησίας και των συγγενικών δικαιωμάτων, ΕλλΔικ 35, 1994, σελ. 1441 επ.,
136. Μαρίνου Μιχαήλ - Θεόδωρου, Ηθικό δικαίωμα και δικαίωμα επί της προσωπικότητας, ΔΕΕ1997, σελ. 1141 επ.
137. Μαρίνου Μιχαήλ - Θεόδωρου, Παρατηρήσεις στην ΜονΠρωτΑθ 880/1994, ΕΕμπΔ 1995, σελ. 132 επ.
138. Μαρίνου Μιχαήλ - Θεόδωρου, Πνευματική Ιδιοκτησία, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα - Κομοτηνή 2000
139. Μαρίνου Μιχαήλ - Θεόδωρου, Σχόλιο στην ΜονΠρωτΑθ 829/1994, ΕλλΔικ 36, 1995, σελ. 446

140. Ματθία Στέφανου, Εισαγωγή στην Ευρωπαϊκή Σύμβαση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, Ελλ.Δικ. 1999, σελ.729
141. Ματθία Στέφανου, Η ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας και οι περιορισμοί της στο ιδιωτικό δίκαιο, στο: Ένωση Αστικολόγων, Α΄ συνέδριο, Οι συνταγματικές ελευθερίες στην πράξη, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή 1986
142. Μαυριά Κώστα – Παντελή Αντώνη, Συνταγματικά Κείμενα Ελληνικά και Ξένα, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή 1996
143. Μελά Βίκτωρος, Γύρω από το πρόβλημα της φύσης του δικαιώματος του πνευματικού δημιουργού (Με αφορμή τον καινούριο μας νόμο), ΕΕμπΔ 1994, σελ. 501 επ.
144. Μελά Βίκτωρος, Παρατηρήσεις στην απόφαση ΣτΕ 1465/1954, ΕΕΝ 22, 1955, σελ. 79 επ.
145. Μέλφου Θαλή, Η προστασία των ενοχικών δικαιωμάτων κατά το Σύνταγμα και την Ευρωπαϊκή Σύμβαση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου. Σχόλιο με αφορμή την Ολ. ΑΠ 40/1998, ΤοΣ 2001, σελ. 88
146. Μήτρου Λίλιαν, Το δίκαιο στην κοινωνία της πληροφορίας, Εκδόσεις Σάκκουλα Αθήνα – Θεσσαλονίκη, 2002
147. Μητσόπουλου Γεωργίου, Δεδικασμένον και εκτελεστότης αποφάσεως του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου επιδικαζούσης χρηματικήν απαίτησιν, Δ26, 1995, σελ. 852 επ.
148. Μητσόπουλου Γεωργίου, Η προστασία των περιουσιακών δικαιωμάτων κατ' άρθρον 1 του Πρώτου Πρόσθετου Πρωτοκόλλου της Συμβάσεως της Ρώμης "Δια την προστασίαν των δικαιωμάτων του ανθρώπου και των θεμελιωδών ελευθεριών", ΤοΣ 1987, σελ. 217
149. Μιχαηλίδη – Νουάρο Γεωργίου, Η προστασία των ηθικών δικαιωμάτων του δημιουργού μετά το θάνατό του, ΝοΒ 25, 1978, σελ. 1009 επ.
150. Μιχαηλίδη – Νουάρο Γεωργίου, Περί το πρόβλημα της φύσεως της πνευματικής ιδιοκτησίας, ΕΕΝ 25, 1958, 913 επ.
151. Μιχαηλίδη – Νουάρου Γεωργίου, σχόλιο στην ΠρωτΑθ. 1444/1935, Θέμις ΜΖ΄, 1936, σελ. 33 επ.
152. Μιχαηλίδη – Νουάρου Γεωργίου, Το απαραβίαστο του ιδιωτικού βίου και η ελευθερία του τύπου, ΤοΣ 9, 1983, σελ. 369 επ.
153. Μομφερράτου Αντώνιου, Εγχειρίδιον του Αστικού Δικαίου, τόμος Α΄, Γενικαί Αρχαί, Εκδόσεις Π.Α. Πετράκου, Αθήνα, 1914
154. Μουρέλου Γιώργου, Τέχνη και γνώση, Αφιέρωμα στον Κωνσταντίνο Τσάτσο, 1980, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα, 1980,
155. Μπαλή Γεωργίου, Γενικαί Αρχαί, Αθήνα, 1961,
156. Μπαλή Γεωργίου, Η στάσις της δικαστικής εξουσίας παρ' ημίν έναντι της νομοθετικής, Θέμις ΝΖ΄, 1946, σελ. 33 επ.
157. Μπέη Κώστα, Παρατηρήσεις στην από Ιανουαρίου 1995 έκθεση του εισηγητή Αρεοπαγίτη Δ. Κονδύλη, Δ26, 1995, σελ. 346
158. Μπέη Κώστα, Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΕΔΔΑ της 9^{ης} Δεκεμβρίου 1994 στην υπόθεση Ελληνικών Διυλιστηρίων Στραν και Στρατή Ανδρεάδη κατά Ελλάδας, Δ 26, 1995, σελ. 261 επ.
159. Μπέη Κώστα, Σημείωση στην ΑΠ 40/1998, Δ30, σελ. 231

160. Μπόσδα Δ., Η πνευματική ιδιοκτησία υπό την προστασίαν του νόμου, ΕΕΝ 42, 1975, σελ. 349 επ.
161. Μποτόπουλου Κωνσταντίνου, Η προστασία της μετοχής και το άρθρο 17 του Συντάγματος, Ελλ.Δικ. 35, 1994, σελ. 274
162. Νικολόπουλου Γιώργου, Η προστασία των δικαιωμάτων του ανθρώπου στο πλαίσιο της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης: μια αμφιλεγόμενη διαδικασία, Ποιν.Δικ. 4, 2001, σελ. 177 επ.
163. Οικονομίδη Βασιλείου, Στοιχεία του Αστικού Δικαίου. Ανατύπωσις εκ της Β' Εκδόσεως. Βιβλίον Δεύτερον. Εμπράγματα Δίκαια, Εκδόσεις Δ. Τζάκη, Σ. Δελαγραμμάτικα, Αθήνα, 1925
164. Παναγιωτίδου Ευφημίας, Υπόθεση Napster και προστασία των δικαιωμάτων των δημιουργών και των συγγενικών δικαιωμάτων στην κοινωνία της πληροφορίας, υπό το πρίσμα της Οδηγίας 2001/29/EK, ΔΕΕ 2002, σελ. 485 επ.
165. Παντελή Αντώνη, Ζητήματα συνταγματικών επιφυλάξεων, Αθήνα – Κομοτηνή, 1984
166. Παπαδημητρίου Γιώργου, Η μετάθεση δικηγόρου και η συνταγματική προστασία της επαγγελματικής ελευθερίας, ΤοΣ 1980, σελ. 146 επ.
167. Παπαδημητρίου Γιώργου, Σύνταγμα και Ελευθερία της Επιστήμης, ΤοΣ 1992, σελ. 515 επ.
168. Παπαδημητρίου Γιώργου, Το Σύνταγμα και η εκούσια αποβολή της ιθαγένειας (Με αφορμή τις αποφάσεις του Συμβουλίου της Επικρατείας 345/1978 και 1061/1978), ΤοΣ5, 1979, σελ. 418 επ.
169. Παπαδημητρίου Γιώργου, Δεσμευτική ισχύς του Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων, ΕΕΕυρΔ 2002, σελ. 213
170. Παπαδημητρίου Γιώργου, Η διεθνοποίηση και η κοινοτικοποίηση της δικαστικής προστασίας, ΝοΒ 44, 1996, σελ. 571 επ.
171. Παπαδημητρίου Γιώργου, Ο Έλληνας δικαστής και η ΕΣΔΑ, ΤοΣ 2002, σελ. 673
172. Παπαδημητρίου Γιώργου, Ο Χάρτης των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων και η κανονιστική λειτουργία του, ΕΕΕυρΔ 2001, σελ. 521
173. Παπαδημητρίου Γιώργου, Ο Χάρτης των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων: προπομπός της συνταματοποίησης της Ευρωπαϊκής Ένωσης, ΤοΣ 2001, σελ. 1207
174. Παπαδημητρίου Γιώργου, Το μεθοδολογικό οικοδόμημα της ερμηνείας του Συντάγματος, σε Δ. Τσάτσο (επιμέλεια) Η ερμηνεία του Συντάγματος, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή, 1995, σελ. 254 επ.
175. Παπαδοπούλου Ανθούλας, Η πνευματική δημιουργία στο χώρο και το χρόνο του διαδικτύου. Η Οδηγία 2001/29/EK για την κοινωνία της πληροφορίας, ΔΕΕ 2002, σελ. 1212 επ.
176. Παπαδοπούλου Ανθούλας, Η προστασία αρχιτεκτονικών έργων από τη σκοπιά του δικαίου της πνευματικής ιδιοκτησίας, ΕλλΔ 38, 1997, σελ. 1979 επ.
177. Παπαδοπούλου Άννας, Το δικαίωμα του δημιουργού για τη διατήρηση της ακεραιότητας του έργου του, Εκδόσεις Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη, 1997
178. Παπαδοπούλου Λίνας, Ο Ευρωπαϊκός Χάρτης και η προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων στην ενωσιακή έννομη τάξη, ΤοΣ 2001, σελ. 1267
179. Παπακωνσταντίνου Απόστολου, Η νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας για το άρθρο 6 της Ευρωπαϊκής Συμβάσεως Δικαιωμάτων του Ανθρώπου: Η οριακή εφαρμογή του άρθρου από τον εθνικό δικαστή και οι επιπτώσεις στην

- συγκρότηση του δικανικού συλλογισμού από την τυπική αναγνώριση της εισδοχής της ΕΣΔΑ στην Ευρωπαϊκή Κοινοτική έννομη τάξη, ΔιΔικ 7, 1995, σελ. 11 επ.
180. Παπακωνσταντίνου Απόστολου, Η προστασία των περιουσιακών ενοχικών δικαιωμάτων σε υπερνομοθετικό επίπεδο: μεταξύ νομικής δογματικής και σύγχρονων αναγκών (Παρατηρήσεις με αφορμή την ΑΠ 43/2002), ΤοΣ 2002, σελ. 411
181. Παπακωνσταντίνου Απόστολου, Παρατηρήσεις στην ΣτΕ 2606/2001 (Τμήμα Ε'), ΕΔΔΔ 2002, σελ. 142 επ.
182. Παπακωνσταντίνου Απόστολου, Σημείωμα στην ΑΠ 1465/2001 (Α' Πολιτικό Τμήμα), ΤοΣ 2002, σελ. 98
183. Παπακωνσταντίνου Κωνσταντίνου, Αι σταθεραί ιδεολογικαί βάσεις του νέου Συντάγματος. Γενική θεώρησις, ΕΔΔΔ 1975, σελ. 333 επ
184. Παπανικολάου Κυριάκου, Περιουσιακά δικαιώματα παλαιών μετόχων "προβληματικών" επιχειρήσεων. Παρατηρήσεις στην ΑΠ 14/1999 (Ολομ.), ΤοΣ 1999, σελ. 1077
185. Παπαντωνίου Νικολάου, Γενικές αρχές του αστικού δικαίου, Εκδόσεις Σάκκουλα, 1983
186. Παπαντωνίου Νικόλαου, Γενικές Αρχές του Αστικού Δικαίου, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα, 1983
187. Παπαφιλίππου Δημητρίου, Η Ευρωπαϊκή Σύμβαση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου στην έννομη τάξη μας και ο διοικητικός δικαστής, Αρμ. 1996, 956 επ.
188. Παραρά Πέτρου, Σύνταγμα και Ευρωπαϊκή Σύμβαση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, Εκδόσεις Σάκκουλα Αθήνα - Κομοτηνή, 1996
189. Περράκη Στέλιου, Χάρτης Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Ασκήσεις επί χάρτου ή ένα νέο εργαλείο πολιτικής για την προστασία των δικαιωμάτων του ανθρώπου; ΔτΑ 5/2000, σελ. 19 επ.
190. Πέτρογλου Ιωάννη, Η έννοια της ιδιοκτησίας κατά άρθρο 1 του Πρώτου Πρόσθετου Πρωτοκόλλου της Ευρωπαϊκής Σύμβασης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, ΕΔΚΑ 1995, σελ. 513
191. Πέτρογλου Ιωάννη, Υπερσυνταγματική ισχύς του κοινοτικού δικαίου και της Ε.Σ.Δ.Α. Αντισυνταγματικότητα απαγόρευσης εξόδου από τη χώρα. Παρατηρήσεις στην Σ.Ε. 249/1997 (Δ' Τμήμα), ΕΔΚΑ ΛΘ', 1997, σελ. 73 επ.
192. Πλαγιαννάκου Γεώργιου, Το δικαίωμα επί της ιδίας προσωπικότητας (ιδία εν τη νομολογία του Γερμανικού και του Ελβετικού Ακυρωτικού), ΕλλΔικ 7, 1966, σελ. 101 επ.,
193. Πλιάκου Αστέρη (εισαγωγή - επιμέλεια), Το Ευρωπαϊκό Σύνταγμα. Το σχέδιο συνθήκης για τη θέσπιση Συντάγματος της Ευρώπης, εκδόσεις Τυπωθήτω, Γιώργος Δάρδανος, Αθήνα, 2003
194. Πολίτη Διονύση, Αναγνωστοπούλου Δέσποινας, Η μετάβαση ενός περιοδικού από την έντυπη στην ηλεκτρονική μορφή: Τεχνολογική Εξέλιξη και προβλήματα ασφάλειας και κατοχύρωσης της πνευματικής ιδιοκτησίας, ΕΕΕυρΔ 1996, σελ. 431 επ..
195. Πολυζωγόπουλου Κωνσταντίνου, Η κρατικοποίηση επιχειρήσεων, ΕΔΔΔ 1981, σελ. 309 επ.
196. Ράικου Αθανάσιου, Η αναδρομικότης των νόμων εν των ελληνικώ και αλλοδαπώ συνταγματικώ δικαίω, ΕΔΔΔ 1966, σελ. 249 επ, 361 επ

197. Ράικου Αθανάσιου, Συνταγματικό Δίκαιο, τόμος Α΄ Εισαγωγή – Οργανωτικό Μέρος, τεύχος Α΄, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή, 1989
198. Ράικου Αθανάσιου, Συνταγματικό Δίκαιο. Θεμελιώδη δικαιώματα, 2^{ος} τόμος, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή, 2002
199. Ροζάκη Χρήστου, Ο Χάρτης των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης στο πλέγμα της προστασίας των δικαιωμάτων του ανθρώπου στην Ένωση, ΕΕΕυρΔ 2001, Ειδικό Τεύχος, Αφιέρωμα στον Κρατερό Ιωάννου, σελ. 427
200. Ρόκα Νικόλαου, Η επίδρασις του νέου Συντάγματος επί του εμπορικού δικαίου, στον τόμο Η επίδρασις του Συντάγματος του 1975 επί του ιδιωτικού και επί του δημοσίου δικαίου, Δημοσιεύματα Ελληνικού Ινστιτούτου Διεθνούς και Αλλοδαπού Δικαίου, Αθήνα, 1976, σελ. 37 επ.
201. Ρούκουνα Εμμανουήλ, Διεθνές Δίκαιο, Τεύχος Πρώτο – Σχέσεις διεθνούς και εσωτερικού δικαίου. Τρόποι παραγωγής του διεθνούς δικαίου - Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα - Κομοτηνή, 1997
202. Ρούκουνα Εμμανουήλ, Διεθνής Προστασία των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων, Ίδρυμα Μαραγκοπούλου για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου, Βιβλιοπωλείον της ΕΣΤΙΑΣ, 1995
203. Σακελλαρόπουλου Αλέξανδρου, Η νομολογική διάπλασις του ηθικού δικαιώματος του πνευματικού δημιουργού, Ν.Δ. 14, 1958, σελ. 409 επ.
204. Σαραφιανού Δημήτρη, Συνταγματική προστασία της πνευματικής ιδιοκτησίας και κοινωνίας της πληροφορίας. Σχέσεις σύγκρουσης ή παραπληρωματικότητας; ΤοΣ 2003, <http://tosyntagma.ant-sakkoulas.gr/theoria/>
205. Σαρίπολου Νικόλαου, Πραγματεία Συνταγματικού Δικαίου, Αθήνα 1851, Εκδόσεις Σάκκουλα Αθήνα – Κομοτηνή, Κλασική Νομική Βιβλιοθήκη, 1993
206. Σαρίπολου Νικόλαου, Σύστημα του Συνταγματικού Δικαίου της Ελλάδος εν συγκρίσει προς τα των ξένων κρατών, τόμος Γ΄, Αθήνα, 1923, Εκδόσεις Σάκκουλα Αθήνα – Κομοτηνή, Κλασική Νομική Βιβλιοθήκη, 1987
207. Σαρμά Ιωάννη, Ελευθερία με υπεροχή του δικαίου. Η νομολογία του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, Εκδόσεις Σάκκουλα Αθήνα – Κομοτηνή 2003
208. Σαρμά Ιωάννη, Το δημοκρατικό κοινωνικό κράτος δικαίου. Η νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή 2003
209. Σαρμά Ιωάννη, Το Δημοκρατικό κοινωνικό κράτος δικαίου. Η νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή, 2003
210. Σβώλου Α. - Βλάχου Γ., Το Σύνταγμα της Ελλάδος,, μέρος Ι, τόμος Α΄, Αθήνα, 1954,
211. Σβώλου Α., Εξ αφορμής της υπ΄ αριθ. 438/1932 Α.Π. (Θεμ. ΜΔ΄ σελ. 97), Θέμις ΜΔ΄, 1933, σελ. 476 επ.
212. Σβώλου Α., Η ιδιοκτησία κατά τα συντάγματα της τελευταίας εικοσαετίας (1919-1939), Αρχείο Ιδιωτικού Δικαίου (ΑΙΔ) 1942, σελ. 1 επ.
213. Σγουρίτσα Χρ., Συνταγματικόν Δίκαιον, Τόμος Β΄, Τεύχος Β΄, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα, 1966
214. Σημαντήρα Κωνσταντίνου, Γενικά Αρχαί του Αστικού Δικαίου, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα – Θεσσαλονίκη, 1973

215. Σιούτη Γλυκερία, Δίκαιο Περιβάλλοντος, Γενικό Μέρος Ι Δημόσιο Δίκαιο και Περιβάλλον, Εκδόσεις Σάκκουλα Αθήνα – Κομοτηνή, 1993
216. Σκουρή Βασιλείου, Η συνταγματική προστασία της διαφήμισης στην Ελλάδα, σε Β. Σκουρή, Κ. Ιωάννου, Η ελευθερία της διαφήμισης, Εκδόσεις Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη, 1996, σελ. 9 επ.
217. Σκουρή Βασιλείου, Μία ελευθερία υπό τον άμεσο έλεγχο του Κράτους, ΕΕΕυρΔ 1989, σελ. 193 επ.
218. Σκούρτη Δημήτρη, Τα συγγενικά δικαιώματα των φωνογραφικών εταιριών, ΔΕΕ 11, 1996, ό.π., σελ. 1046 επ.
219. Σούρλα, ΕρμΑΚ
220. Σπηλιωτόπουλου Επαμεινώνδα, Η συνταγματική προστασία των περιουσιακών δικαιωμάτων. Σχόλια στις ΣΕ 542/1999 και 3739/1999, ΔτΑ 2001, 135
221. Σταθόπουλου Μιχαήλ, Οικονομική ελευθερία, οικονομικό σύστημα και Σύνταγμα, (Παρατηρήσεις πάνω στη συνταγματικότητα του άρθρ. 2 του ν. 1046/1980), ΤοΣ Ζ', 1981, σελ. 518 επ.
222. Στασινόπουλου Μιχαήλ, Η ελευθερία γνώμης των καθηγητών των Ανωτάτων Σχολών (Η Ακαδημαϊκή ελευθερία), ΕΔΔΔ 1, 1957, σελ. 337 επ.
223. Σταυρίδου Σύλβιας, Ζητήματα προστασίας των οπτικοακουστικών έργων στο ψηφιακό περιβάλλον, ΧρΙΔ 2002, σελ. 387 επ.
224. Σωτηρέλη Γ.– Ξηρό Θ., Η αναθεώρηση του Συντάγματος (1993-2001), Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή 2001
225. Σωτηρέλλη Γιώργου, Σύνταγμα, Δημοκρατία στην εποχή της «παγκοσμιοποίησης», Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή 2000
226. Τάκη Ανδρέα, Κοινωνία της Πληροφορίας και Σύνταγμα. Μια πρώτη προσέγγιση, ΝοΒ50/2002, σελ. 40 επ.
227. Τάκη Ανδρέα, Μερικές ενοχές για τα ενοχικά δικαιώματα, ΤοΣ 1996, σελ. 901
228. Τάχου Αναστάσιου, Διοικητικό Οικονομικό Δίκαιο, 1985
229. Τάχου Αναστάσιου, Ελληνικό Διοικητικό Δίκαιο, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα - Κομοτηνή, 2000
230. Τενεκίδου Γεωργίου, Δημόσιον Διεθνές Δίκαιον, Τόμος Α', Τμήμα Πρώτον, Γενική θεωρία του δημόσιου διεθνούς δικαίου. Αι πηγαί του διεθνούς δικαίου, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, 1977
231. Τζώνου Θεόδωρου, Τα Συντάγματα της Κεντρικής και Νοτιοανατολικής Ευρώπης, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή, 2000
232. Τζώνου Θεόδωρου, Τα Συντάγματα της Κεντρικής και Νοτιοανατολικής Ευρώπης, Αθήνα – Κομοτηνή, 2000
233. Τούση Ανδρέα, Γενικαί Αρχαί του Αστικού Δικαίου, ημίτομος Β', Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα, 1978
234. Τριανταφυλλόπουλου Κ., Γνωμοδότηση, Θέμις ΜΣΤ', σελ. 449
235. Τριανταφυλλόπουλου Κ., Κύρος νόμου κρίνοντος ωρισμένης διαφοράς, ΕΕΝ Κ, 1953, σελ. 185 επ.
236. Τριανταφυλλόπουλου Κ., Μαριδάκη Γ., Ζητήματα κύρους διατάξεων του Ν.Δ./τος «Περί οργάνωσης της διανομής της ηλεκτρικής ενέργειας», ΕΕΝ 23, 1956, σελ. 612 επ.

237. Τροβά Ελένης, Οι τομές για το περιβάλλον στην αναθεώρηση του 2001. Ένας αειφόρος τόπος για την πολιτεία, σε Δ. Τσάτσου - Ευ. Βενιζέλου - Ξ. Κοντιάδη, Το νέο Σύνταγμα (πρακτικά συνεδρίου για το αναθεωρημένο Σύνταγμα του 1975/1986/2001, Αθήνα 14 και 15 Ιουνίου 2001), εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα - Κομοτηνή, 2001, σελ. 105 επ.
238. Τσάτσου Δημήτρη, Ευρωπαϊκή Συμπολιτεία. Μια ένωση λαών με ισχυρές πατρίδες, Εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα, 2001
239. Τσάτσου Δημήτρη, Συνταγματικό Δίκαιο, τόμος Α΄, Θεωρητικό Θεμέλιο, Εκδόσεις Σάκκουλα Αθήνα – Κομοτηνή, 1985
240. Τσάτσου Δημήτρη, Συνταγματικό Δίκαιο, Τόμος Γ΄, Θεμελιώδη Δικαιώματα, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή, 1988
241. Τσάτσου Θεόδωρου, Η συνταγματική προστασία των ατομικών περιουσιακών δικαιωμάτων, Εκδόσεις «Ο ΚΟΡΑΗΣ», Αθήνα, 1928
242. Φλώρου Α., Επισκόπησις της νομολογίας επί της εννοίας της στερήσεως ιδιοκτησίας κατά το άρθρο 17 του Συντάγματος, Ελλ.Δικ. 7, 1966, σελ. 653 επ.
243. Φλώρου Α., Τινά περί των άρθρων 104, 17 και 3 του Συντάγματος και περί διακριτικής εξουσίας της διοικήσεως, ΝοΒ2, 1954, σελ. 8 επ. και 100 επ.
244. Χαραλαμπί Δ., Βιδάλη Τ., Κανελλόπουλου Ε., Παπανικολάου Κ., Πραπίδη Χρ., Στεφάνου Δ., Τάκη Α., Τηλεπικοινωνίες στην Κοινωνία της Πληροφορίας, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα – Θεσσαλονίκη, 2003
245. Χορομίδη Κώστα, Η αναγκαστική απαλλοτρίωση, Θεσσαλονίκη 1997
246. Χορομίδη Κώστα, Η αναθεώρηση του Συντάγματος (άρθρα 90, 94, 95, 110 και 17), Αρμ. 2001, σελ. 25
247. Χουβαρδά Γεωργίου, Η ελευθερία της διδασκαλίας, της τέχνης και της επιστήμης και η συμμετοχή των φοιτητών εις την διοίκησιν του Πανεπιστημίου, Αθήνα, 1977
248. Χρυσόγονου Κώστα, Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα, εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα - Κομοτηνή, 2001
249. Χρυσόγονου Κώστα, Η (μη) εφαρμογή της ΕΣΔΑ από τα ελληνικά δικαστήρια, ΤοΣ 2002, σελ.677
250. Χρυσόγονου Κώστα, Η ενσωμάτωση της Ευρωπαϊκής Σύμβασης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου στην εθνική έννομη τάξη. Οι ελληνικές δυσχέρειες προσαρμογής στην ευρωπαϊκή δημόσια τάξη των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή, 2001
251. Χρυσόγονου Κώστα, Η σημασία της νομολογίας του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου για τον Έλληνα Δικαστή. Στο περιθώριο της ΟΛΑΠ 40/1998, ΔτΑ 18/ 2003, σελ. 541
252. Χρυσόγονου Κώστα, Μια βεβαιωτικά αναθεώρηση. Η αναθεώρηση των διατάξεων του Συντάγματος για τα ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα - Κομοτηνή, 2000
253. Hubmann Heinrich, Urheberrecht und Verlagsrecht, München, 1978
254. Mangoldt, Klein, Starck, GG Bonner Grundgesetz, Band 1, 4. Auflage, Verlag Franz Vahlen
255. Mautz Th.– Dürig G., Grundgesetz, Kommentar, Band I και II, C.H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung
256. Münch, Kunig, Grundgesetz- Kommentar, Band 1. 4. Auflage, Verlag C.H. Beck

257. Roeber Georg, Urheberrecht oder geistiges Eigentum, Verlag für Angewandte Wissenschaften, Baden – Baden, 1956

II. ΝΟΜΟΛΟΓΙΑ

Α. Συμβούλιο της Επικρατείας (αντίγραφα αποφάσεων από το αρχείο του Συμβουλίου της Επικρατείας)

- ΣτΕ 610/1930
- ΣτΕ 445/1931
- ΣτΕ 266/1932
- ΣτΕ 614/1933
- ΣτΕ 679/1933
- ΣτΕ 12/1934
- ΣτΕ 136/1937
- ΣτΕ 723/1938
- ΣτΕ 798/1940
- ΣτΕ 799/1940
- ΣτΕ 70/1941
- ΣτΕ 71/1941
- ΣτΕ 510/1941
- ΣτΕ 2175/1947
- ΣτΕ 198/1951
- ΣτΕ 119/1952
- ΣτΕ 124/1952
- ΣτΕ 598/1953
- ΣτΕ 1465/1954
- ΣτΕ 3/1956
- ΣτΕ 690/1957
- ΣτΕ 170/1959
- ΣτΕ 2112/1963
- ΣτΕ 2222/1974
- ΣτΕ 1441/1975
- ΣτΕ 1442/1975
- ΣτΕ 54/1979
- ΣτΕ 55/1979
- ΣτΕ 4036/1979
- ΣτΕ 4590/1976
- ΣτΕ 395/1978
- ΣτΕ 3863/1978
- ΣτΕ 685/1981
- ΣτΕ 1786/1981
- ΣτΕ 670/1982
- ΣτΕ 723/1982
- ΣτΕ 1340/1982
- ΣτΕ 2193/1982
- ΣτΕ 421/1983
- ΣτΕ 1366/1983
- ΣτΕ 2956/1983
- ΣτΕ 2960/1983
- ΣτΕ 276/1986
- ΣτΕ 989/1987
- ΣτΕ 1093/1987
- ΣτΕ 1094/1987
- ΣτΕ 1095/1987
- ΣτΕ 5040/1987
- ΣτΕ 664/1988
- ΣτΕ 771/1988
- ΣτΕ 867/1988
- ΣτΕ 4914/1988
- ΣτΕ 1144 /1988
- ΣτΕ 1145/1988
- ΣτΕ 1149/1988
- ΣτΕ 3905/1988
- ΣτΕ 2614/1989
- ΣτΕ 35/1991
- ΣτΕ 1473/1991
- ΣτΕ 2568/1991
- ΣτΕ 2705/1991
- ΣτΕ 2029/1992
- ΣτΕ 2602/1993
- ΣτΕ 2779/1994
- ΣτΕ 2261/1994
- ΣτΕ 3502/1994
- ΣτΕ 1545/1995
- ΣτΕ 1820/1995
- ΣτΕ 1898/1995
- ΣτΕ 6178/1996

- ΣτΕ 249/1997
- ΣτΕ 308/1998
- ΣτΕ 1605/1997
- ΣτΕ 3250/1998
- ΣτΕ 4751/1998
- ΣτΕ 1930/1998
- ΣτΕ 1014/1999

Β. Άρειος Πάγος

- ΑΠ 50/1894, Θέμις Ε΄ (1894-1895),σελ. 196 επ.
- ΑΠ 66/1933, Θέμις ΜΔ΄, 1933, σελ. 450 επ.
- ΑΠ 136/1935, Θέμις ΜΣΤ΄, 1935, σελ. 920 επ.
- ΑΠ 227/1935, Θέμις ΜΣΤ΄, 1935, σελ. 991 επ.
- ΑΠ 78/1936, Θέμις ΜΖ΄, 1936, σελ. 470 επ.
- ΑΠ 481/1936, Θέμις ΜΗ΄, 1937, σελ. 401 επ.
- ΑΠ 605/1939, Θέμις ΝΑ΄, 1940, σελ. 213 επ.
- ΑΠ111/1941, Θέμις ΝΒ΄, 1941, σελ. 374 επ.
- ΑΠ 97/1945, Θέμις ΝΣΤ΄, 1945, σελ. 338 επ.
- ΑΠ 159/1945, Θέμις ΝΣΤ΄, 1945, σελ. 25 επ.
- ΑΠ 465/1948, Θέμις Ξ΄, 1949, σελ. 420 επ.
- ΑΠ 293/1950, Θέμις ΞΑ΄, 1950, σελ. 602 επ., 716 επ.
- ΑΠ 615-616/1952, ΕΕΝ Κ΄, 1952, σελ. 107 επ.
- ΑΠ 601/1952, ΞΔ΄, 1953, 63 επ.
- ΑΠ 773/1954, Θέμις ΞΣΤ΄, 1955, σελ. 9 επ.
- ΑΠ 480/1955, ΝοΒ 1956, σελ. 84
- ΑΠ 287/1956, ΝοΒ 4, 1956, σελ. 903
- ΑΠ 171/1957, ΕΕΝ 25, 1958, σελ. 265 επ.
- ΑΠ 118/1969, ΝοΒ 17, σελ. 806
- ΑΠ 444/1969, ΝοΒ 18, 1970, σελ. 33 επ.
- ΑΠ 576/1974, ΕΕΝ 42, 1975, σελ. 209
- ΑΠ 894/1975, ΤοΣ 1976, σελ. 363 επ.
- ΑΠ 1355/1977, ΝοΒ 26, 1978, σελ. 1058 επ
- ΑΠ 391/1985, ΤοΣ ΙΒ΄, 1986, σελ. 676 επ.
- ΑΠ 752/1988, ΝοΒ 36, 1988, σελ. 598 επ.
- ΑΠ 4/1989 (Ολ.), Δ 21, 1990, σελ. 938 επ (με ενημερωτικό σημείωμα Σταματόπουλου)
- ΑΠ 7/1990(Ολ), Ελλ.Δικ. 31, 1990, σελ. 556 επ., και Δ 21, 1990 σελ. 908 επ.,
- ΑΠ 31/1990, Αρμ 5, 1990, σελ. 452 επ.
- ΑΠ 2049/1990, ΕΕΝ1991, σελ. 794 επ.
- ΑΠ 1603/1991, Ελλ. Δικ. 1993, σελ. 332 επ.
- ΑΠ 721/1992, ΕΕΝ 60, 1993, σελ. 544 επ.
- ΑΠ 1650/1992, ΤοΣ 1993, σελ. 846 επ.
- ΑΠ 1341/1993, ΕλλΔικ 1994, σελ. 224

- ΑΠ 345/1994, ΝοΒ 43, 1995, σελ. 246 - 247
- ΑΠ 347/1997, ΝοΒ 1998, σελ. 511
- ΑΠ 40/1998 (Ολ) ΝοΒ 47, 1999, σελ. 752 επ., ΕΕμπΔ 1999, σελ. 28 επ.
- ΑΠ 869/1998 (Α' Τμήμα), Δ. 29, 1998, σελ. 1312 επ. (με παρατηρήσεις Ε. Μπαλογιάννη)
- ΑΠ 13/1999 ΝοΒ 2000, σελ. 447 επ.
- ΑΠ 14/1999 (Ολ) ΝοΒ 2000, σελ. 454, ΤοΣ 1999, σελ. 1091
- ΑΠ 355/1999, ΝοΒ 47, 1999, σελ. 1337 επ.
- ΑΠ 67/2000, ΕλλΔικ 41, 2000, σελ. 772
- ΑΠ 564/2000, Ελλ.Δικ. 41, 2000, σελ. 1620 επ.
- ΑΠ 1400/2000, Ελλ.Δικ. 2001, σελ. 414 επ
- ΑΠ 1465/2001 (Α' Τμήμα), ΤοΣ 2002, σελ. 92 επ. (με σημείωμα Παπακωνσταντίνου)
- ΑΠ 1003/2001, ΝοΒ 50, 2002, σελ. 413 επ.
- ΑΠ 43/2002 (Β2 Τμήμα), ΤοΣ 2002, σελ. 445 επ.
- Βούλευμα του ΑΠ 267/1995, ΝοΒ 1995, σελ. 893
- από Ιανουαρίου 1995 έκθεση του εισηγητή Αρεοπαγίτη Δ. Κονδύλη, Δ26, 1995, σελ. 341 επ.

Γ. Ελεγκτικό Συνέδριο

- ΕλΣυν 101/1978, ΕΔΚΑ 1978, σελ. 32,
- ΕλΣυν 140/1994 (Ολομέλεια), ΕΔΚΑ ΛΣΤ', 1994, σελ. 418
- ΕλΣυν 28/1994 (Α' Κλιμάκιο), ΕΔΚΑ ΛΣΤ', 1994, σελ. 417
- Γνωμοδότηση της Ολομέλειας του ΕλΣυν της 5.3.1997, ΕΔΚΑ ΛΘ', 1997, σελ. 476 επ.
- ΕλΣυν 2274/1997 (Ολ.), ΕΔΚΑ Μ', 1998, σελ. 323 επ.
- ΕλΣυν 1617/1998, ΕΔΚΑ 1998, σελ. 806
- Απόφαση της πλειοψηφίας της 10^{ης} Γενικής Συνεδρίασης της Ολομέλειας του Ελεγκτικού Συνεδρίου (24 Φεβρουαρίου 1999) Δ 30, 1999, σελ. 621 επ (με παρατηρήσεις Κ. Μπέη)

Δ. Διοικητικό Εφετείο Αθηνών

- ΔιοικΕφΑθ 1162/1984, ΤοΣ ΙΑ, 1985, σελ. 86 επ.
- Διοικ.Εφ.Αθ. 811/1999, ΔιΔικ 41, 2000, σελ. 1140
- ΔιοικΕφΑθ 954/1999, ΔιΔικ 1999, σελ. 923

Ε. Εφετείο Αθηνών

- ΕφΑθ 640/1935, ΕΕΝ Γ', 1936, ό.π., σελ. 21 επ.
- ΕφΑθ 6415/1972, Δικαιοσύνη 14, 1973, σελ. 609

- ΕφΑθ 7864/1974, ΑρχΝ ΚΣΤ', 1975, ό.π., σελ. 61 επ.
- ΕφΑθ 2149/1978, Αρμ 1978, σελ. 786
- ΕφΑθ 10657/1980, ΝοΒ 29, 1981 σελ. 1284 επ.
- ΕφΑθ 6748/1981, Αρμ 1982, σελ. 515 επ.
- ΕφΑθ 6781/1981 Αρμ 7, 1982, σελ. 515 επ.
- ΕφΑθ 7101/1981, ΕΕΝ 49, 1982, σελ. 141 επ.
- ΕφΑθ 7545/1982, ΕΕμπΔ 34, 1983, σελ. 165 επ.
- ΕφΑθ 9975/1986, ΕλλΔικ 1987, 299 επ.
- ΕφΑθ 1101/1987, ΝοΒ 35, 1987, σελ. 1422 επ.
- ΕφΑθ 206/1988, ΕλλΔικ 31, 1990, σελ. 384 επ.
- ΕφΑθ 2456/1988, ΕλλΔικ 30, 1989, 810 επ.
- ΕφΑθ 3403/1988, ΝοΒ 37, 1989, σελ. 441 επ
- ΕφΑθ 5321/1989, ΕλλΔικ 32, 1991, σελ. 204 επ.
- ΕφΑθ 631/1990, ΕλλΔικ 32, 1991, ό.π., σελ. 207
- ΕφΑθ 10616/1990, Δ 24/1993, σελ. 692
- ΕφΑθ 3346/1996, ΕλλΔικ 1998, σελ. 665 επ.
- ΕφΑθ 5783/1997, ΕλλΔικ 1998, ό.π., σελ. 667 επ.
- ΕφΑθ 8266/1998, Ελλ.Δικ.41, 2000, σελ. 151
- ΕφΑθ 8039/1999, ΝΟΜΟΣ και ΔΕΕ 2001, σελ. 525 επ.
- ΕφΑθ 9040/2000, ΝΟΜΟΣ

ΣΤ. Εφετείο Θεσσαλονίκης

- ΕφΘεσ 1178/1972, ΠοινΧρον 1972, σελ. 796 επ
- ΕφΘεσ 3424/1989, Αρμ 1989, σελ. 1205
- ΕφΘεσ 4033/1995, ΕπισκΕΔ Δ, 1996, σελ. 875 επ. (με παρατηρήσεις Κ. Δελούκα)
- ΕφΘεσ. 3321/1998, ΕπισκΕΔ Β, 1999, σελ. 565 επ (με παρατηρήσεις Δ. Βεζακίδου).
- ΕφΘεσ 3340/1998, ΕΕμπΔ1999, σελ. 848 επ.
- ΕφΘεσ 769/1999, Αρμ 1999, σελ. 932 επ.

Ζ. Εφετείο Ναυπλίου/Δωδεκανήσου/Πειραιά/Κρήτης

- Εφ.Ναυπλ. 99/1940, Θέμις ΝΒ', 1941, σελ. 471 επ.
- ΕφΔωδ 47/1956, ΝοΒ 4, 1956, σελ. 861 επ.
- ΕφΠειρ 375/1993, Αρμ 1993, σελ. 636 επ.
- ΕφΠειρ 954/1999, ΕπισκΕΔ 1999, σελ. 1168 επ.
- ΕφΚρήτης 144/2003, ΝοΒ 2003, σελ. 1049

Η. Πολυμελής Πρωτοδικείο Αθηνών

- ΠολΠρωτ.Αθ. 1444/1935, Θέμις ΜΖ, 1936, σελ. 33 επ.

- ΠολΠρωτΑθ 10703/1962, ΕΠΒΙ Α΄, 1962, σελ. 21 επ.
- ΠολΠρωτΑθ 710/1971, ΕΕΝ 38, 1971, σελ. 662 επ.
- ΠολΠρωτΑθ 15050/1977, ΤοΣ 4, 1978, σελ. 510 επ.
- ΠολΠρωτΑθ 1211/1978, ΕΕΝ 46, 1979, σελ. 118 επ.
- ΠολΠρωτΑθ 13256/1979, ΝοΒ28, 1980, σελ. 1244 επ
- ΠολΠρωτΑθ 12558/1980, ΕΕμπΔ 1983, σελ. 514 επ.
- ΠολΠρωτΑθ 3976/1986, ΕλλΔικ 28, 1987, σελ. 916 επ.
- ΠολΠρωτΑθ1607/1992, ΕΕμπΔ 1994, σελ. 291 επ.
- ΠολΠρωτΑθ 5235/1992, ΕΕμπΔ ΜΓ΄, 1992, σελ. 675 επ.
- ΠολΠρωτΑθ 1322/1997, ΝοΒ 48, 2000, σελ. 285 επ.
- ΠολΠρωτΑθ 7795/2000, ΕπισκΕΔ Γ, 2000, σελ. 829
- ΠολΠρωτΑθ 1669/2003, ΝΟΜΟΣ

- ΠλημμΛαρ. 3654/1986, ΠοινΧρ 1986, σελ. 950 επ.

Θ. Μονομελές Πρωτοδικείο Αθηνών - Θεσσαλονίκης

- ΜονΠρωτΑθ 1447/1961, ΕΠΒΙ Β΄, 1963, σελ. 93 επ (με παρατηρήσεις Τ. Ιωάννου)
- ΜονΠρωτΑθ 5606/1963, ΕΠΒΙ Β΄, 1963, σελ. 64 επ.
- ΜονΠρωτΑθ 1084/1964, Ν.Δ. 20, 1964, σελ. 63 επ
- ΜονΠρωτΑθ 4714/1971, ΑρχΝ ΚΒ΄, 1971, σελ. 425 επ. και ΕΕμπΔ ΚΒ, 1971 σελ. 462 επ (με παρατηρήσεις Κ. Ασπρογέρακα – Γρίβα,)
- ΜονΠρωτΑθ 6809/1974, ΕΕΝ ΚΣΤ΄, 1974, σελ. 695 επ.
- ΜονΠρωτΑθ 7642/1977, ΕΕΝ44, 1977, σελ. 454 επ.
- ΜονΠρωτΑθ 3412/1985, ΕΕμπΔ 1986, ό.π., σελ. 146 επ.
- ΜονΠρωτΑθ 1293/1987, ΝοΒ 35, 1987, σελ. 1423 επ. (με σημείωση Δ. Καλλινίκου) και ΕΕμπΔ ΛΘ΄, 1988, σελ. 143 επ.
- ΜονΠρωτΑθ 4526/1988, ΕλλΔικ 30, 1989, σελ. 195 επ., ΝοΒ 36, 1988, σελ. 1469 επ.
- ΜονΠρωτΑθ 15951/1989, ΝοΒ 1990, σελ. 116 επ.,
- ΜονΠρωτΘεσ 3579/1991, ΕλλΔικ 32, 1991, σελ. 1381 επ.
- ΜονΠρωτΑθ 5606/1993, ΕΠΒΙ Β΄, 1963, ό.π., σελ. 64 επ.
- ΜονΠρωτΑθ 6550/1993, Αρμ 47, 1993, σελ. 824-827
- ΜονΠρωτΑθ 829/1994, ΕλλΔικ 36, 1995, σελ. 441
- ΜονΠρωτΑθ 12162/1993, Αρμ 1994, σελ. 182 επ.
- ΜονΠρωτΑθ 880/1994, ΕΕμπΔ ΜΣΤ, 1995, σελ. 130 επ.
- ΜονΠρωτΑθ 1692/1994, ΕλλΔικ 37, 1996, σελ. 446 επ.
- ΜονΠρωτΑθ 66/1995, ΝοΒ 44, 1996, σελ. 232 επ.
- ΜονΠρωτΑθ 8753/1995, ΕΕμπΔ 1995, σελ. 708 επ.

- ΜονΠρωτΑθ 14751/1996, ΔΕΕ4, 1998, σελ. 843 επ. και ΕΕμπΔ 1996, σελ. 858 επ.
- ΜονΠρωτΑθ 276/2001, ΔΕΕ 2001, σελ. 599
- ΜονΠρωτΑθ 1639/2001, ΝΟΜΟΣ, ΔΕΕ 2001, σελ. 858
- ΜονΠρωτΘεσ 528/1981, ΝοΒ 29, 1981, σελ 738 επ.
- Εισαγγελέας Πρωτοδικών Αθηνών 17/1963, ΕΠΒΙ Β', 1963, σελ. 82 επ.

I. Ειρηνοδικείο Αθηνών

- ΕιρΑθ 1357/1997, ΔΕΕ 12, 1997, σελ. 1166 επ.
- ΕιρΑθ 1478/1997, ΑρχΝ ΜΘ', 1998, σελ. 236 επ. (με σχόλιο Κρίππα)

ΙΑ. Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου - Ευρωπαϊκή Επιτροπή Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (<http://echr.coe.int/Eng/Judgments.htm>)

- ΕΔΔΑ απόφαση της 7^{ης} Δεκεμβρίου 1976 στην υπόθεση Handyside
- ΕΔΔΑ απόφαση της 13^{ης} Ιουνίου 1979 στην υπόθεση Marckx
- ΕΔΔΑ απόφαση της 23 Σεπτεμβρίου 1982 στην υπόθεση Sporrong and Lönnroth
- ΕΔΔΑ απόφαση της 25^{ης} Μαρτίου 1985 στην υπόθεση Barthold κατά Γερμανίας
- ΕΔΔΑ απόφαση της 8^{ης} Ιουλίου 1986 στην υπόθεση Lithgow και λοιποί κατά Ηνωμένου Βασιλείου
- ΕΔΔΑ απόφαση της 8^{ης} Ιουλίου 1986 στην υπόθεση Lingens κατά Αυστρίας
- ΕΔΔΑ απόφαση της 26^{ης} Ιουνίου 1986 στην υπόθεση van Marle και άλλοι κατά Ολλανδίας
- ΕΔΔΑ απόφαση της 28^{ης} Οκτωβρίου 1987 στην υπόθεση Inze
- ΕΔΔΑ απόφαση της 24^{ης} Μαΐου 1988 στην υπόθεση Müller και λοιποί κατά Ελβετίας
- ΕΔΔΑ απόφαση της 7^{ης} Ιουλίου 1989 στην υπόθεση Tre Traktörer Aktiebolag κατά Σουηδίας
- ΕΔΔΑ απόφαση της 20^{ης} Νοεμβρίου 1989 στην υπόθεση Markt Intern Verlag κατά Γερμανίας
- ΕΔΔΑ απόφαση της 19^{ης} Δεκεμβρίου 1989 στην υπόθεση Mellacher κ.ά. κατά Αυστρίας,
- ΕΔΔΑ απόφαση 1^{ης} Ιανουαρίου 1990 στην υπόθεση New Verlags GmbH & Co KG κατά Αυστρίας
- ΕΔΔΑ απόφαση της 28^{ης} Μαρτίου 1990 στην υπόθεση Groppera Radio A.G. κατά Ελβετίας
- ΕΔΔΑ απόφαση της 29^{ης} Νοεμβρίου 1991 στην υπόθεση Pine Valley Developments Ltd και λοιποί κατά Ιρλανδίας
- ΕΔΔΑ απόφαση της 23^{ης} Απριλίου 1992 στην υπόθεση Castells κατά Ισπανίας,
- ΕΔΔΑ απόφαση της 28^{ης} Αυγούστου 1992 στην υπόθεση Scwabe v. Austria

- ΕΔΔΑ απόφαση της 29^{ης} Οκτωβρίου 1992 στην υπόθεση Open Door και Dublin Well Woman κλπ κατά Γερμανίας
- ΕΔΔΑ απόφαση της 24^{ης} Ιουνίου 1993, στην υπόθεση Παπαμιχαλόπουλος κ.ά. κατά Ελλάδας, ΕΕΕυρΔ 1994, σελ. 704
- ΕΔΔΑ απόφαση της 20^{ης} Σεπτεμβρίου 1994 στην υπόθεση Otto – Preminger – Institut v. Austria
- ΕΔΔΑ απόφαση της 9^{ης} Δεκεμβρίου 1994, στην υπόθεση Ελληνικών Διυλιστηρίων Στραν και Στρατή Ανδρεάδη κατά Ελλάδας ΕΕΕυρΔ 4, 1995, σελ. 944 επ
- ΕΔΔΑ απόφαση της 9^{ης} Δεκεμβρίου 1994 στην υπόθεση Ιερών Μονών κατά Ελλάδας, ΝοΒ 44, 1996, σελ. 287 επ
- ΕΔΔΑ απόφαση 23^{ης} Φεβρουαρίου 1995 στην υπόθεση Gasus Dosier und Fördertechnik GmbH κατά Ολλανδίας της, ΕΕΕυρΔ 1996, σελ. 149,
- ΕΔΔΑ απόφαση της 16^{ης} Σεπτεμβρίου 1996 στην υπόθεση Gaygusuz κατά Αυστρίας, ΕΕυρΔ17, 1997, σελ. 795 επ.
- ΕΔΔΑ απόφαση της 15^{ης} Νοεμβρίου 1996 υπόθεση Κατηκαρίδης κ.ά. κατά Ελλάδας, Αρμ. 1997, σελ. 428 επ
- ΕΔΔΑ απόφαση της 15^{ης} Νοεμβρίου 1996 στην υπόθεση Τσώμτσος κατά Ελλάδας, Αρμ. 1997, 432 επ
- ΕΔΔΑ απόφαση 25^{ης} Νοεμβρίου 1996 στην υπόθεση Wingrove κατά Μεγάλης Βρετανίας
- ΕΔΔΑ απόφαση της 1^{ης} Ιουλίου 1997 στην υπόθεση Oberschlick κατά Αυστρίας
- ΕΔΔΑ απόφαση της 14^{ης} Δεκεμβρίου 1999 στην υπόθεση Αντωνακόπουλος, Βορτσέλα και Αντωνακόπουλος κατά Ελλάδας, ΕΕΕυρΔ 2001, σελ. 219
- ΕΔΔΑ απόφαση της 28^{ης} Μαρτίου 2000 στην υπόθεση Γεωργιάδης κατά Ελλάδας, ΕΕΕυρΔ 2001, σελ. 451
- ΕΔΔΑ απόφαση της 28^{ης} Σεπτεμβρίου 2000 στην υπόθεση Lopes Games da Silva κατά Πορτογαλίας
- ΕΔΔΑ απόφαση της 6ης Φεβρουαρίου 2001 στην υπόθεση Tammer κατά Εσθονίας
- ΕΔΔΑ απόφαση της 27^{ης} Φεβρουαρίου 2001 στην υπόθεση Jerusalem κατά Αυστρίας
- ΕΔΔΑ απόφαση της 19^{ης} Απριλίου 2001 στην υπόθεση Maronek κατά Σλοβακίας
- ΕΔΔΑ απόφαση της 28ης Ιουνίου 2001 στην υπόθεση VGT Verein gegen Tierfabriken κατά Ελβετίας
- ΕΔΔΑ απόφαση της 12^{ης} Ιουλίου 2001 στην υπόθεση Feldek κατά Σλοβακίας
- ΕΔΔΑ απόφαση της 17^{ης} Ιουλίου 2001 στην υπόθεση Ekin κατά Γαλλίας
- ΕΔΔΑ απόφαση της 20^{ης} Ιουνίου 2002 στην υπόθεση Αζινά κατά Κύπρου,
- ΕΔΔΑ απόφαση της 16^{ης} Απριλίου 2002 στην υπόθεση Dangeville κατά Γαλλίας
- ΕΔΔΑ απόφαση της 18^{ης} Απριλίου 2002 στην υπόθεση Ουζούνη και λοιποί κατά Ελλάδος
- ΕΔΔΑ απόφαση της 17^{ης} Οκτωβρίου 2002 στην υπόθεση Stambuk κατά Γερμανίας

- ΕΕΔΑ απόφαση της 26^{ης} Φεβρουαρίου 2002 στην υπόθεση Dichand και λοιποί κατά Αυστρίας, σε Ι. Σαρμά, σελ. 197
- ΕΕΔΑ Müller κατά Αυστρίας, Προσφυγή 5849/72
- ΕΕΔΑ Υπόθεση Mario de Napolés Pascoco κατά Βελγίου, Προσφυγή 7775/1977
- ΕΕΔΑ Προσφυγή 8410/1978, Χ κ. Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας
- ΕΕΔΑ απόφαση της 4^{ης} Οκτωβρίου 1990, προσφυγή 12633/87

ΙΒ. Δικαστήριο των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων

- ΔΕΚ 44/1979 (Liselotte Hauer v. Land Rheinland-Pfalz)
- ΔΕΚ 55/1980 και 57/1980 (Music – Vertrieb Membran GMBH και K- TEL International κατά GEMA – Gessellschaft für musikalische Aufführungs- und mechanische Vervielfältigungsrechte),
- ΔΕΚ 173/1998 (Sebago Inc. και Ancienne Maison Dubois & Fils SA κατά G-B Unic SA)